

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Михайла Драгоманова
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
СКЛАДНИХ СИСТЕМ

DRAGOMANOV UKRAINIAN STATE UNIVERSITY
INTERDISCIPLINARY RESEARCH CENTER
FOR COMPLEX SYSTEMS

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СКЛАДНИХ СИСТЕМ

INTERDISCIPLINARY STUDIES
OF COMPLEX SYSTEMS

Номер 25 · Number 25

Київ · Kyiv

2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

EDITORIAL BOARD

Головний редактор

Віктор Андрущенко, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Виконавчий редактор

Григорій Торбін, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Редактори

Серджіо Альберверіо, *університет м. Бонн, Німеччина (стохастика)*

Рудите Андерсоне, *Латвійський університет (педагогіка)*

Карло Болдрігіні, *університет «La Sapienza», Італія (математична фізика)*

Володимир Євтух, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (соціологія, психологія)*

Лешек Корпоровіч, *Ягелонський університет, Польща (соціологія)*

Руї Вілела Мендеш, *Лисабонський університет, Португалія (фізика)*

Микола Працьовитий, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (математика)*

Занда Рубене, *Латвійський Університет (педагогічна психологія)*

Василь Федоришин, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна (музика та музична освіта)*

Дмитро Фінкельштейн, *університет м. Свонсі, Велика Британія (математика)*

Людвіг Штрайт, *університет м. Білефельд, Німеччина (теорія складних систем)*

Секретар

Людмила Савенкова, *Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, Україна*

Editor-in-chief

Victor Andruschenko, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

Executive editor

Hryhorii Torbin, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

Editors

Sergio Albeverio, *Bonn University, Germany (stochastics)*

Rudite Andersone, *University of Latvia (pedagogy)*

Carlo Boldrighini, *University “La Sapienza”, Italy (mathematical physics)*

Volodymyr Yevtukh *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (sociology, psychology)*

Leszek Korporowicz, *Jagiellonian University, Poland (sociology)*

Rui Vilela Mendes *Lisbon University, Portugal (physics)*

Mykola Pratsyvytyi, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (mathematics)*

Zanda Rubene, *Latvian University (pedagogical psychology)*

Vasyl Fedoryshyn, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine (music and musical education)*

Dmytro Finkelshtein, *Swansea University, UK (mathematics)*

Ludwig Streit, *Bielefeld University, Germany, (complex systems)*

Secretary

Liudmyla Savenkova, *Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine*

М 57 Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems : [збірник наукових праць]. — Номер 25. — Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. — 188 с.

ISSN 2307—4515 — Print
ISSN 2415—3761 — Online

УДК 001.5

© Редакційна колегія, 2024
© Автори статей, 2024
© УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024

Mathematics and its applications

Математика та її застосування

ON PRESERVATION OF SINGULARITY, ABSOLUTE CONTINUITY AND DISCRETENESS UNDER TRANSFORMATION OF PROBABILITY SPACES

Sergio Albeverio¹, Maryna Lupain^{2,3}, Roman Nikiforov^{2,4}, Grygoriy Torbin^{2,5}

Abstract. The paper is devoted to the study of conditions for the preservation of mutual singularity resp. absolute continuity, and discreteness of probability measures under measurable mappings of probability spaces. Under very general assumptions we have found such conditions for the preservations. At the same time a series of important counterexamples are presented. The results obtained can simplified essentially the study the Lebesgue structure (i.e., finding necessary and sufficient conditions for the singular continuity, absolute continuity and discreteness of a wide spectra of probability measures with independent digits of symbolic expansions of real numbers and their multidimensional generalizations.

Keywords: probability measures, singularity, absolute continuity, discreteness, measurable mapping, bimeasurable mapping, probability spaces, image measure

1 Introduction

It is well known that there exist only three types of pure probability distributions: discrete, absolutely continuous, and singularly continuous.

Discrete and absolutely continuous distributions are the most studied; however, in many textbooks the class of continuous distributions is often incorrectly identified with the class of absolutely continuous ones. Singularly continuous distributions, which gained interest in the early 20th century after the development of Lebesgue measure theory, have experienced periods of growth and decline in scientific attention. The development of the theory of singular measures was stimulated, in particular, by its connections with the problems of harmonic analysis (especially with the theory of trigonometric series), the theory of dynamical systems, and spectral theory. At the end of the 20th century, with the advent of fractal theory, a new toolkit for the study of singular measures appeared, which gave a new impetus to the development of this direction. Despite a rather long history of research, the problem of

¹ Institute for Applied Mathematics and Hausdorff Center for Mathematics, University of Bonn, Bonn, Germany. albeverio@iam.uni-bonn.de

² Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

³ m.l.lupayin@npu.edu.ua

⁴ r.o.nikiforov@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-9553-3157>

⁵ g.m.torbin@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3088-1614>

finding necessary and sufficient conditions for singular continuity resp. absolute continuity remains open for many classes of probability distributions (see, e.g., [11, 12, 15, 16]). After the proving singularity, the issues of studying the fractal properties of the corresponding measures become important. The paper is devoted to the study of conditions for the preservation of mutual singularity resp. absolute continuity, and discreteness of probability measures under measurable mappings of probability spaces. Under very general assumptions we have found such conditions for the preservations. At the same time a series of important counterexamples are presented. The results obtained can simplified essentially the study the Lebesgue structure (i.e., finding necessary and sufficient conditions for the singular continuity, absolute continuity and discreteness of a wide spectra of probability measures with independent digits of symbolic expansions of real numbers (see, e.g., [1, 1–6, 6, 14, 17, 18, 22] and references therein) and their multidimensional generalizations.

2 On preservation of singularity, absolute continuity and discreteness under transformation of probability spaces

Let $(\Omega_1, \mathcal{A}_1)$ and $(\Omega_2, \mathcal{A}_2)$ be measurable spaces, and let μ_1, ν_1 be probability measures on $\mathcal{A}_1$.

Let f be a measurable mapping:

$$(\Omega_1, \mathcal{A}_1, \mu_1) \xrightarrow{f} (\Omega_2, \mathcal{A}_2, \mu_2),$$

$$(\Omega_1, \mathcal{A}_1, \nu_1) \xrightarrow{f} (\Omega_2, \mathcal{A}_2, \nu_2),$$

where the measures μ_2 and ν_2 are image measures of the measures μ_1 and ν_1 under the mapping f :

$$\mu_2(E_2) := \mu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2,$$

$$\nu_2(E_2) := \nu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2.$$

Theorem 1. *If $\mu_1 \ll \nu_1$, then $\mu_2 \ll \nu_2$.*

Proof. Let us assume that $\nu_2(E_2) = 0$ for some subset $E_2 \in \mathcal{A}_2$. Then

$$\nu_1(f^{-1}(E_2)) = \nu_2(E_2) = 0.$$

Since $\mu_1 \ll \nu_1$, we deduce that $\mu_1(f^{-1}(E_2)) = \mu_2(E_2) = 0$. So, the measure μ_2 is absolutely continuous w.r.t. the measure ν_2 . $\square$

Remark 1. The implication $\mu_2 \ll \nu_2 \Rightarrow \mu_1 \ll \nu_1$ is false.

Example 1. Let

$$\Omega_1 = \{0, 1, 2\}, \mathcal{A}_1 = 2^{\Omega_1},$$

$$\Omega_2 = \{a, b\}, \mathcal{A}_2 = 2^{\Omega_2},$$

$$f(0) = f(1) = a, f(2) = b.$$

Let us define measures μ_1 and ν_1 as follows:

$$\begin{aligned}\mu_1(\{0\}) &= 0, & \mu_1(\{1\}) &= \frac{1}{2}, & \mu_1(\{2\}) &= \frac{1}{2}; \\ \nu_1(\{0\}) &= \frac{1}{2}, & \nu_1(\{1\}) &= 0, & \nu_1(\{2\}) &= \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

Since $\nu_1(\{1\}) = 0$, but $\mu_1(\{1\}) > 0$, we see that the measure μ_1 is not absolutely continuous w.r.t. the measure ν_1 .

It is clear that

$$\begin{aligned}\mu_2(\{a\}) &= \mu_1(f^{-1}\{a\}) = \mu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \mu_2(\{b\}) &= \mu_1(f^{-1}\{b\}) = \mu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}. \\ \nu_2(\{a\}) &= \nu_1(f^{-1}\{a\}) = \nu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \nu_2(\{b\}) &= \nu_1(f^{-1}\{b\}) = \nu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

Therefore, $\mu_2 \ll \nu_2$ (moreover, $\mu_2 \equiv \nu_2$). At the same time the measure μ_1 is not absolutely continuous w.r.t. the measure ν_1 .

Remark 2. There exists mutual singular probability measures μ_1 and ν_1 , and a bimeasurable mapping f such that their image measures μ_2 and ν_2 coincide.

Example 2. Let

$$\begin{aligned}\Omega_1 &= \{0, 1, 2, 3\}, & \mathcal{A}_1 &= 2^{\Omega_1}, \\ \Omega_2 &= \{0, 1\}, & \mathcal{A}_2 &= 2^{\Omega_2}, \\ f(0) &= f(1) = 0, & f(2) &= f(3) = 1.\end{aligned}$$

Let us define measures μ_1 and ν_1 as follows:

$$\begin{aligned}\mu_1(\{0\}) &= \mu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}; \\ \nu_1(\{1\}) &= \nu_1(\{3\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

Then $\nu_1(\{0, 2\}) = 0$, $\mu_1(\{0, 2\}) = 1$ and $\mu_1(\{1, 3\}) = 0$, $\nu_1(\{1, 3\}) = 1$. So, $\mu_1 \perp \nu_1$.

From the definition of measures μ_2 and ν_2 it follows that

$$\begin{aligned}\mu_2(\{0\}) &= \mu_1(f^{-1}(\{0\})) = \mu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \mu_2(\{1\}) &= \mu_1(f^{-1}(\{1\})) = \mu_1(\{2, 3\}) = \frac{1}{2}, \\ \nu_2(\{0\}) &= \nu_1(f^{-1}(\{0\})) = \nu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \nu_2(\{1\}) &= \nu_1(f^{-1}(\{1\})) = \nu_1(\{2, 3\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

So, $\mu_1 \perp \nu_1$, but the corresponding measures μ_2 and ν_2 coincide.

Theorem 2. *If $\mu_2 \perp \nu_2$, then $\mu_1 \perp \nu_1$.*

Proof. If $\mu_2 \perp \nu_2$, then there exists a subset $E_2 \in \mathcal{A}_2$ such that $\nu_2(E_2) = 0$ and $\mu_2(\Omega_2 \setminus E_2) = 0$. From the definition of the measures μ_2 and ν_2 we have $\mu_1(f^{-1}(E_2)) = \mu_2(E_2) = 0$ and $\nu(f^{-1}(\Omega_2 \setminus E_2)) = \nu_2(\Omega_2 \setminus E_2) = 0$. It is clear that $f^{-1}(\Omega_2 \setminus E_2) \cap f^{-1}(E_2) = \emptyset$. So, $\mu_1 \perp \nu_1$. $\square$

Remark 3. The inverse implication is false even under additional assumption on bijectivity of f .

Example 3. Let $\Omega_1 = \Omega_2 = \{0, 1, 2, 3\}$, $\mathcal{A}_1 = 2^{\Omega_1}$, $\mathcal{A}_2 = \{\Omega_2, \emptyset, \{0, 1\}, \{2, 3\}\}$.

Let $\mu_1(\{0\}) = \mu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}$, $\nu_1(\{1\}) = \nu_1(\{3\}) = \frac{1}{2}$ and $f(i) = i, i \in \{0, 1, 2, 3\}$.

Since $\nu_1(\{0, 2\}) = 0$ and $\mu_1(\{0, 2\}) = 1$, we get $\mu_1 \perp \nu_1$.

At the same time

$$\mu_2(\{0, 1\}) = \mu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2},$$

$$\mu_2(\{2, 3\}) = \mu_1(\{2, 3\}) = \frac{1}{2},$$

$$\nu_2(\{0, 1\}) = \nu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2},$$

$$\nu_2(\{2, 3\}) = \nu_1(\{2, 3\}) = \frac{1}{2}.$$

Therefore, $\mu_1 \perp \nu_1$, the mapping f is measurable and bijective, but $\mu_2 \equiv \nu_2$.

Theorem 3. *Let f be a measurable and bijective mapping. Then*

$$\mu_1 \ll \nu_1 \Leftrightarrow \mu_2 \ll \nu_2,$$

$$\mu_1 \perp \nu_1 \Leftrightarrow \mu_2 \perp \nu_2.$$

Proof. If f is a measurable and bijective mapping, then $A = f^{-1}(f(A))$ and $\mu_1(A) = \mu_2(f(A))$.

In a similar way we get $\nu_1(A) = \nu_2(f(A))$, $\forall A \in \mathcal{A}_1$.

Taking into account Theorem 1, to prove the first statement of the theorem it sufficient to show that from the condition $\mu_2 \ll \nu_2$ it follows that $\mu_1 \ll \nu_1$.

Let us assume that $\nu_1(A) = 0$ for some measurable subset $A \subset \Omega_1$. Then $\nu_2(f(A)) = \nu_1(A) = 0$. Since $\mu_2 \ll \nu_2$, we get $\mu_2(f(A)) = \mu_1(A) = 0$. Which proves the absolute continuity of the measure μ_1 w.r.t. the measure ν_1 .

Taking into account Theorem 2, to prove the second statement of the theorem it sufficient to show that from $\mu_1 \perp \nu_1$, it follows that $\mu_2 \perp \nu_2$.

From $\mu_1 \perp \nu_1$, it follows that there exists a subset $A \in \mathcal{A}_1$ such that $\nu_1(A) = 0$, $\mu_1(A) = 1$. Then $\nu_1(A) = \nu_2(f(A)) = 0$. Let $f(A) =: A'$. From bimeasurability of f it follows that $A' \in \mathcal{A}_2$, $\mu_2(A') = \mu_2(f(A)) = \mu_1(A) = 1$. Therefore, $\mu_2 \perp \nu_2$. $\square$

In many important cases the corresponding mapping f is not bijective. Such cases were studied partially in papers [5, 10]. The following theorem gives a rather general conditions for the preservation of relations “to be mutually singular” and “to be absolutely continuous” for probability measures under bimeasurable mappings.

Theorem 4. Let μ_1 and ν_1 be probability measures on a measurable space $(\Omega_1, \mathcal{A}_1)$. Let $(\Omega_2, \mathcal{A}_2)$ be a measurable space and let f be a bimeasurable mapping from $(\Omega_1, \mathcal{A}_1)$ into $(\Omega_2, \mathcal{A}_2)$.

Let μ_2 and ν_2 be image measures of μ_1 and ν_1 under f , i.e.,

$$\mu_2(E_2) := \mu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2,$$

$$\nu_2(E_2) := \nu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2.$$

Assume that there exists a subset $\Omega_0 \in \mathcal{A}_1$, such that $\nu_2(f(\Omega_0)) = 0$, and the mapping f from $(\Omega_1 \setminus \Omega_0)$ into Ω_2 is bijective.

Then

$$\mu_1 \ll \nu_1 \Leftrightarrow \mu_2 \ll \nu_2,$$

$$\mu_1 \perp \nu_2 \Leftrightarrow \mu_2 \perp \nu_2.$$

Proof. **1.** Firstly let us prove that

$$\mu_1 \ll \nu_1 \Leftrightarrow \mu_2 \ll \nu_2.$$

1a. Assume that $\mu_2 \ll \nu_2$, and show that $\mu_1 \ll \nu_1$.

Let E_1 be an arbitrary subset from $\mathcal{A}_1$ with $\nu_1(E_1) = 0$. Let us prove that $\mu_1(E_1) = 0$.

Define $E_{10} := E_1 \cap \Omega_0$, $E_{11} := E_1 \cap \overline{\Omega_0}$.

Let $E_2 := f(E_1)$, $E_{21} := f(E_{11})$, $E_{20} := f(E_{10})$.

Since $E_1 \in \mathcal{A}_1$ and $\Omega_0 \in \mathcal{A}_1$, we get $E_{10} \in \mathcal{A}_1$ and $E_{11} \in \mathcal{A}_1$.

From bimeasurability of f — it follows that $E_2 \in \mathcal{A}_2$, $E_{20} \in \mathcal{A}_2$, $E_{21} \in \mathcal{A}_2$. It can happen that $E_{20} \cap E_{21} \neq \emptyset$.

$$\nu_2(E_2) = \nu_2(E_{20} \cup E_{21}) \leq \nu_2(E_{20}) + \nu_2(E_{21}).$$

Since the mapping f from $\Omega_1 \setminus \Omega_0$ into Ω_2 is bijective, we get

$$f^{-1}(E_{21}) \cap (\Omega_1 \setminus \Omega_0) = E_{11}.$$

Therefore,

$$f^{-1}(E_{21}) = E_{11} \cup E_{11}^*, E_{11}^* \subset \Omega_0, E_{11}^* \in \mathcal{A}_1.$$

Then

$$\nu_2(E_{21}) = \nu_1(f^{-1}(E_{21})) = \nu_1(E_{11} \cup E_{11}^*) = \nu_1(E_{11}) + \nu_1(E_{11}^*).$$

$\nu_1(E_{11}) = 0$, because $E_{11} \subset E_1$ and $\nu_1(E_1) = 0$.

From $E_{11}^* \subset \Omega_0$ it follows $f(E_{11}^*) \subset f(\Omega_0)$. So, $f^{-1}(f(E_{11}^*)) \subset f^{-1}(f(\Omega_0))$.

Therefore,

$$\nu_1(f^{-1}(f(E_{11}^*))) \leq \nu_1(f^{-1}(f(\Omega_0))).$$

Since $\nu_1(f^{-1}(f(\Omega_0))) = 0$, we have $\nu_1(E_{11}^*) = 0$. So, $\nu_2(E_{21}) = 0$.

From $E_{10} \subset \Omega_0$, it follows that $E_{20} \subset f(\Omega_0)$ and $f^{-1}(E_{20}) \subset f^{-1}(f(\Omega_0))$.

Therefore, $\nu_2(E_{20}) = \nu_1(f^{-1}(E_{20})) \leq \nu_1(f^{-1}(f(\Omega_0))) = 0$. So, $\nu_2(E_{20}) = 0$.

Hence,

$$\nu_2(E_2) = \nu_2(E_{20} \cup E_{21}) \leq \nu_2(E_{20}) + \nu_2(E_{21}) = 0 + 0 = 0.$$

From $\mu_2 \ll \nu_2$ it follows that $\mu_2(E_2) = 0$.

Since $\mu_2(E_2) = \mu_1(f^{-1}(E_2)) = 0$ and $E_1 \subset f^{-1}(f(E_1)) = f^{-1}(E_2)$, we deduce that $\mu_1(E_1) \leq \mu_2(E_2) = 0$. So, $\mu_1 \ll \nu_1$.

1b. The implication

$$\mu_1 \ll \nu_1 \Rightarrow \mu_2 \ll \nu_2$$

follows directly from Theorem 1.

2. Let us prove that $\mu_1 \perp \nu_1 \Leftrightarrow \mu_2 \perp \nu_2$.

2a. The implication $\mu_2 \perp \nu_2 \Rightarrow \mu_1 \perp \nu_1$ follows directly from Theorem 2.

2b. Let us prove the implication $\mu_1 \perp \nu_1 \Rightarrow \mu_2 \perp \nu_2$

From the definition of singularity $\mu_1 \perp \nu_1$ it follows that there exists a subset $E_1 \in \mathcal{A}_1$ such that $\nu_1(E_1) = 0$, $\mu_1(E_1) = 1$. Let us show that there exists a subset $E_2 \in \mathcal{A}_2$ such that $\nu_2(E_2) = 0$, and $\mu_2(E_2) = 1$.

Let $E_{10} := E_1 \cap \Omega_0$, $E_{11} := E_1 \cap \bar{\Omega}_0$, $f(E_1) =: E_2$, $f(E_{11}) =: E_{21}$, $f(E_{10}) =: E_{20}$.

$$\nu_2(E_2) = \nu_2(E_{20} \cup E_{21}) \leq \nu_2(E_{20}) + \nu_2(E_{21}).$$

From the definition of the measure ν_2 it follows that

$$\nu_2(E_{21}) = \nu_1(f^{-1}(E_{21})),$$

where $f^{-1}(E_{21}) = E_{11} \cup E_{11}^*$, $E_{11}^* \subset \Omega_0$.

Then

$$\nu_2(E_{21}) = \nu_1(E_{11} \cup E_{11}^*) = \nu_1(E_{11}) + \nu_1(E_{11}^*).$$

Since $E_{11} \subset E_1$, $\nu_1(E_1) = 0$, we have $\nu_1(E_{11}) = 0$.

Since $E_{11}^* \subset \Omega_0$, we deduce that $f^{-1}(f(E_{11}^*)) \subset f^{-1}(f(\Omega_0))$. From assumptions of the theorem it follows that $\nu_1(f^{-1}(f(\Omega_0))) = 0$. Therefore, $\nu_1(E_{11}^*) = 0$. So,

$$\nu_2(E_{21}) = \nu_1(E_{11}) + \nu_1(E_{11}^*) = 0 + 0 = 0.$$

Let us determine $\nu_2(E_{20})$.

$\nu_2(E_{20}) = \nu_1(f^{-1}(E_{20}))$. Since $E_2 \subset f(\Omega_0)$, we have

$$f^{-1}(E_{20}) \subset f^{-1}(f(\Omega_0)).$$

Then

$$\nu_1(f^{-1}(E_{20})) \leq \nu_1(f^{-1}(f(\Omega_0))) = 0.$$

Therefore,

$$\nu_2(E_{20}) = \nu_1(f^{-1}(E_{20})) = 0.$$

So,

$$\nu_2(E_2) \leq \nu_2(E_{20}) + \nu_2(E_{21}) = 0 + 0 = 0.$$

Let us show that $\mu(E_2) = 1$. From the definition of the measure μ_2 it follows that

$$\mu_2(E_2) = \mu_1(f^{-1}(E_2)).$$

Since $f^{-1}(E_2) = f^{-1}(f(E_1))$, and $E_1 \subset f^{-1}(f(E_1))$, we get $\mu_1(f^{-1}(E_2)) \geq \mu_1(E_1) = 1$. So, $\mu_2(E_2) = 1$ and therefore $\mu_2 \perp \nu_2$. $\square$

Remark 4. The assumption $\nu_1(f^{-1}f(\Omega_0)) = 0$ is important and can not be replaced by the assumption $\nu_1(\Omega_0) = 0$.

Example 4. Let

$$\begin{aligned}\Omega_1 &= \{0, 1, 2\}, \mathcal{A}_1 = 2^{\Omega_1}, \\ \Omega_2 &= \{a, b\}, \mathcal{A}_2 = 2^{\Omega_2}, \\ f(0) &= f(1) = a, f(2) = b.\end{aligned}$$

Define the measure μ_1 and ν_1 in the following way:

$$\begin{aligned}\mu_1(\{0\}) &= \frac{1}{2}, \mu_1(\{1\}) = 0, \mu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}; \\ \nu_1(\{0\}) &= 0, \nu_1(\{1\}) = \frac{1}{2}, \nu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

Since $\nu_1(\{0\}) = 0$, and $\mu_1(\{0\}) > 0$, we deduce that the measure μ_1 is not absolutely continuous w.r.t. the measure ν_1 .

Let $\Omega_0 = \{0\}$. Then $\Omega_1 \setminus \Omega_0 = \{1, 2\}$, and the mapping $f : \Omega_1 \setminus \Omega_0 \rightarrow \Omega_2$ is bijective and bimeasurable.

At the same time

$$\begin{aligned}\mu_2(\{a\}) &= \mu_1(f^{-1}\{a\}) = \mu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \mu_2(\{b\}) &= \mu_1(f^{-1}\{b\}) = \mu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

Similarly

$$\begin{aligned}\nu_2(\{a\}) &= \nu_1(f^{-1}\{a\}) = \nu_1(\{0, 1\}) = \frac{1}{2}, \\ \nu_2(\{b\}) &= \nu_1(f^{-1}\{b\}) = \nu_1(\{2\}) = \frac{1}{2}.\end{aligned}$$

So, $\mu_2 \ll \nu_2$ ($\mu_2 \equiv \nu_2$), but the measure μ_1 is not absolutely continuous w.r.t. the measure ν_1 .

Theorem 5. Let μ_1 and ν_1 be probability measures on a measurable space $(\Omega_1, \mathcal{A}_1)$. Let $(\Omega_2, \mathcal{A}_2)$ be a measurable space and let f be a bimeasurable mapping from $(\Omega_1, \mathcal{A}_1)$ into $(\Omega_2, \mathcal{A}_2)$.

Let μ_2 and ν_2 be image measures of μ_1 and ν_1 under f , i.e.,

$$\begin{aligned}\mu_2(E_2) &:= \mu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2, \\ \nu_2(E_2) &:= \nu_1(f^{-1}(E_2)), \forall E_2 \in \mathcal{A}_2.\end{aligned}$$

Assume that there exists a subset $\Omega_0 \in \mathcal{A}_1$, such that

$$\mu_1(\Omega_0) = 0, \nu_1(\Omega_0) = 0,$$

and the mapping f from $(\Omega_1 \setminus \Omega_0)$ into Ω_2 is bijective.

Then

$$\begin{aligned}\mu_1 \ll \nu_1 &\Leftrightarrow \mu_2 \ll \nu_2, \\ \mu_1 \perp \nu_2 &\Leftrightarrow \mu_2 \perp \nu_2.\end{aligned}$$

Proof. To prove the first statement of the theorem we must prove the implication

$$\mu_2 \ll \nu_2 \Rightarrow \mu_1 \ll \nu_1.$$

Assume that the measure μ_1 is not absolutely continuous w.r.t. ν_1 . Then there exists a subset $E_1 \in \mathcal{A}_1$ such that $\nu_1(E_1) = 0$ and $\mu_1(E_1) > 0$.

Let us split the set E_1 into two parts $E_1 = E_1^* \cup E_0$, where $E_1^* = E_1 \cap \Omega'$, $E_0 \subset \Omega_0$, $\Omega' = \Omega_1 \setminus \Omega_0$.

From our assumptions it follows that $\nu_1(E_1) = 0$ and $E_1^* \subset E_1$. Hence, $\nu_1(E_1^*) = 0$.

Similarly, taking into account that $\mu_1(E_1) > 0$ and $\mu_1(E_0) = 0$, we get $\mu_1(E_1^*) > 0$.

Let $E_2^* := f(E_1^*)$. From the definition of the measure ν_2 :

$$\nu_2(E_2^*) = \nu_1(f^{-1}f(E_1^*)).$$

Since the mapping f from Ω' into Ω_2 is bijective, we have

$$f^{-1}(E_2^*) = E_1^* \cup E_1',$$

where $E_1 \subset \Omega_0$.

Then $\nu_1(E_1') \leq \nu_1(\Omega_0) = 0$. Therefore, $\nu_1(E_1') = 0$. So,

$$\nu_2(E_2^*) = \nu_1(E_1^*) + \nu_1(E_1') = 0 + 0 = 0.$$

Let us determine $\mu_2(E_2^*)$.

$$\mu_2(E_2^*) = \mu_1(E_1^*) + \mu_1(E_1').$$

Since $\mu_1(E_1') \leq \mu_1(\Omega_0) = 0$ and $\mu_1(E_1^*) > 0$, we get $\mu_2(E_2^*) > 0$ which contradicts the absolute continuity of the measure μ_2 w.r.t. ν_2 .

To prove the second statement of the theorem we must prove the implication

$$\mu_1 \perp \nu_1 \Rightarrow \mu_2 \perp \nu_2.$$

Let $\mu_1 \perp \nu_1$. Then there exists a subset $A_1 \in \mathcal{A}_1$ such that $\nu_1(A_1) = 0$ and $\mu_1(A_1) = 1$. Let us define $B_1 := \bar{A}_1 = \Omega_1 \setminus A_1$. Then $A_1 \cap B_1 = \emptyset$, $B_1 \in \mathcal{A}_1$ and $\mu_1(A_1) = 1$, $\nu_1(B_1) = 1$.

Let $A_1^* := A_1 \cap \Omega'$, $B_1^* := B_1 \cap \Omega'$, where $\Omega' = \Omega_1 \setminus \Omega_0$. Since $A_1 \setminus A_1^* \subset \Omega_0$ and $\mu_1(\Omega_0) = 0$, we get $\mu_1(A_1^*) = 1$. Similarly, $\nu_1(B_1^*) = 1$.

Let $A_2^* := f(A_1^*)$. Since f is bimeasurable, we have $A_2^* \in \mathcal{A}_2$. From the definition of the measure μ_2 :

$$\mu_2(A_2^*) = \mu_1(f^{-1}(A_2^*)).$$

Since $f^{-1}(f(A_1^*)) \supset A_1^*$ and $\mu_1(A_1^*) = 1$, we deduce that $\mu_2(A_2^*) = 1$. Similarly, we have $\nu_2(B_2^*) = 1$, where $B_2^* := f(B_1^*)$.

Since $A_1^* \cap B_1^* = \emptyset$ and the mapping $f : \Omega' \rightarrow \Omega_2$ is bijective, and $A_1^* \subset \Omega'$, $B_1^* \subset \Omega'$, we get $A_2^* \cap B_2^* = \emptyset$.

From $\nu_2(B_2^*) = 1$ and $A_2^* \cap B_2^* = \emptyset$, it follows that $\nu_2(A_2^*) = 0$.

Since $\mu_2(A_2^*) = 1$, we get a desirable relation $\mu_2 \perp \nu_2$, which proves the second part of the theorem. $\square$

Theorem 6. *Let f be a mapping from $(\Omega_1, \mathcal{A}_1, \mu_1)$ into $(\Omega_2, \mathcal{A}_2, \mu_2)$, and the measure μ_2 is the image of the measure μ_1 under f .*

If the mapping f is measurable, then the discreteness of the measure μ_1 implies the discreteness of the measure μ_2 .

Proof. If the measure μ_1 is discrete (atomic), then there exists an at most countable subset $E_d \in \mathcal{A}_1$ such that $\mu_1(E_d) = 1$.

Let $E'_d := f(E_d)$. Since f is a bimeasurable mapping, we deduce that $E'_d \in \mathcal{A}_2$ and E'_d is an at most countable set.

To determine $\mu_2(E'_d)$ let us consider the set $E_d^* := f^{-1}(E'_d) = f^{-1}(f(E_d))$. From the definition of the measure μ_2 :

$$\mu_2(E'_d) = \mu_1(f^{-1}(E'_d)) = \mu_1(E_d^*).$$

It is clear that $E_d^* \supset E_d$.

Hence, $\mu_1(E_d^*) \geq \mu_1(E_d) = 1$. So, $\mu_2(E'_d) = 1$, which proves the discreteness of the measure μ_2 . $\square$

Remark 5. The implication “ μ_2 is discrete $\Rightarrow \mu_1$ is discrete” is false.

Example 5. Let $\Omega_1 = [0, 1]$, and let $\mathcal{A}_1 = \mathcal{B}[0, 1]$, let μ_1 be Lebesgue measure on $[0, 1]$.

Let $\Omega_2 = [0, 1]$, $\mathcal{A}_2 = \mathcal{B}[0, 1]$.

Let $f(x) = \frac{1}{2}, \forall x \in [0, 1]$.

It is clear that f is bimeasurable and μ_2 is pure discrete with a unique atom at the point $\frac{1}{2}$.

Theorem 7. *If the mapping f is bimeasurable and for any point $y \in \Omega_2$ the set $f^{-1}(y)$ is an at most countable, then μ_2 is discrete if and only if μ_1 is discrete.*

Proof. Let μ_2 be discrete. Then there exists an at most countable subset $E'_d \in \mathcal{A}_2$ such that $\mu_2(E'_d) = 1$. Let $E_d := f^{-1}(E'_d)$.

From the definition of the measure μ_2 :

$$\mu_2(E'_d) = \mu_1(f^{-1}(E'_d)) = \mu_1(E_d) = 1, \quad E_d \in \mathcal{A}_1.$$

From the assumption of the theorem for any point $y \in \Omega_2$ the set $f^{-1}(y)$ is an at most countable. Therefore, the set E_d is an at most countable. So, from the discreteness of the measure μ_2 we get the discreteness of the measure μ_1 , which proves the theorem. $\square$

Acknowledgment

This work was partly supported by a grant from the Simons Foundation (1290607, Torbin G.) and by the Ministry of Science and Education of Ukraine (projects “Multifractal analysis of probability distributions and its application for modeling of complex dynamical systems” and “Dynamics of complex systems on different time scales”).

References

- [1] S. Albeverio, V. Koshmanenko, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2011. On fine structure of singularly continuous probability measures and random variables with independent $\tilde{Q}$ -symbols. *Methods of Functional Analysis and Topology* 17(1). P. 97–111. <http://mfat.imath.kiev.ua/article/?id=570>
- [2] S. Albeverio, G. Torbin. 2005. Fractal properties of singularly continuous probability distributions with independent Q^* -digits. *Bull. Sci. Math.* 129(4). P. 356–367. <https://doi.org/10.1016/j.bulsci.2004.12.001>
- [3] S. Albeverio, V. Koshmanenko, G. Torbin. 2003. Fine structure of the singular continuous spectrum. *Methods of Functional Analysis and Topology* 9(2). P. 101–119. <http://mfat.imath.kiev.ua/article/?id=236>
- [4] S. Albeverio, Ya. Gontcharenko, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2006. Jessen—Wintner type random variables and fractal properties of their distributions. *Mathematische Nachrichten* 279(15). P. 1619–1633. <https://doi.org/10.1002/mana.200310441>
- [5] S. Albeverio, G. Torbin. 2004. Image measures of infinite product measures and generalized Bernoulli convolutions. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 5. P. 248–264.
- [6] S. Albeverio, G. Torbin. 2008. On fine fractal properties of generalized infinite Bernoulli convolutions. *Bull. Sci. Math.* 132(8). P. 711–727. <https://doi.org/10.1016/j.bulsci.2008.03.002>
- [7] S. Albeverio, O. Baranovskyi, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2007. The Ostrogradsky series and related Cantor-like sets. *Acta Arithm.* 130(3). P. 215–230. <http://eudml.org/doc/278451>
- [8] S. Albeverio, Yu. Kondratiev, R. Nikiforov, G. Torbin. 2017. On new fractal phenomena connected with infinite linear IFS. *Mathematische Nachrichten* 290(8–9). P. 1163–1176. <https://doi.org/10.1002/mana.201500471>
- [9] S. Albeverio, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2008. Transformations preserving the Hausdorff–Besicovitch dimension. *Central European Journal of Mathematics* 6(1). P. 119–128. <https://doi.org/10.2478/s11533-008-0007-y>
- [10] G. Ivanenko, R. Nikiforov, G. Torbin. 2006. Ergodic approach to investigations of singular probability measures. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 7. P. 126–142.
- [11] B. Jessen, A. Wintner. 1935. Distribution function and Riemann Zeta-function. *Trans. Amer. Math. Soc.* 38. P. 48–88. <https://doi.org/10.1090/S0002-9947-1935-1501802-5>
- [12] S. Kakutani. 1948. Equivalence of infinite product measures. *Ann. of Math.* 49(1). P. 214–224. <https://doi.org/10.2307/1969123>
- [13] M. Lupain, G. Torbin. 2014. On new fractal phenomena related to distributions of random variables with independent GLS-symbols. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 16(2). P. 25–39.
- [14] R. Nikiforov, G. Torbin. 2013. Fractal properties of random variables with independent Q_∞ -digits. *Theory Probab. Math. Stat.* 86. P. 169–182. <https://doi.org/10.1007/s11201-013-9111-1>

- [//doi.org/10.1090/S0094-9000-2013-00896-5](https://doi.org/10.1090/S0094-9000-2013-00896-5)
- [15] Y. Peres, B. Solomyak. 1996. Absolute continuity of Bernoulli convolutions, a simple proof. *Math. Res. Lett.* 3(2). P. 231–239. <https://dx.doi.org/10.4310/MRL.1996.v3.n2.a8>
 - [16] B. Solomyak. 1995. On the random series $\sum \pm \lambda^n$ (an Erdős problem). *Ann. of Math.* 142(3). P. 611–625. <https://doi.org/10.2307/2118556>
 - [17] G. Torbin. 2002. Fractal properties of the distributions of random variables with independent Q -symbols. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 3. P. 241–252.
 - [18] G. Torbin, M. Pratsiovytyi. 1992. Random variables with independent Q^* -symbols, Institute for Mathematics of NASU: Random evolutions: theoretical and applied problems. P. 95–104.

STATISTICAL METHODS FOR ASSESSING THE VALIDITY AND RELIABILITY OF MASS INDEPENDENT TESTING ON THE EXAMPLE OF THE ANALYSIS OF THE UEE-2024 RESULTS

*Yanina Honcharenko^{1,2,3}, Nataliia Dyvliash^{2,4}, Olena Koliadenko^{2,5},
Oleksandr Kozlenko^{2,6}*

СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ ОЦІНКИ ВАЛІДНОСТІ ТА НАДІЙНОСТІ МАСОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ТЕСТУВАНЬ НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ РЕЗУЛЬТАТІВ ЄВІ-2024

*Яніна Гончаренко, Наталія Дивляш, Олена Коляденко,
Олександр Козленко*

Abstract. The article substantiates possibility and expediency of applying various statistical methods for analyzing the characteristics of the tests that are used for mass independent evaluation. Different approaches to checking of the hypothesis regarding the normality of the distribution of test results and the interpretation of the obtained results are studied; the recommendations are given for testing the normality of the results of the unified entrance exam (UEE) for the second and third levels of higher education in Ukraine. Some aspects of statistical estimates of the test's reliability indicators are explained, it is also stated with which additional restrictions Cronbach's α is an unbiased estimate indicator of the reliability. Based on the results of one of the UEE sessions, the method of specifying the boundaries of the intervals in which the observed parameters of the empirical assessment of the reliability indicator can change is justified and demonstrated. On the example of the results of the test of general academic competence as a component of UEE, the practical application of the reliability analysis of the test as a whole and its individual blocks and tasks is demonstrated, the obtained results are interpreted. A psychometric and substantive analysis of tasks was conducted, for which the results of the reliability study revealed a potential possibility of a negative influence on the reliability of the test.

Keywords: test reliability, validity of test results, Kolmogorov–Smirnov–Lilliefors test, Shapiro–Wilk test, Cronbach test, psychometric characteristics of the test task, test of general academic competence

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

² Ukrainian Center for Educational Quality Assessment

³ ya.v.honcharenko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0009-2541-7631>

⁴ dyvljashnatalij@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-8224-8785>

⁵ lekoliad@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3453-2219>

⁶ kozlenkoa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3271-9231>

Анотація. Досліджено властивості й обґрунтовано можливість і доцільність застосування різних статистичних методів для оцінки характеристик тестів, які використовують для масових випробувань. Проаналізовано різні підходи до перевірки ²гіпотези щодо нормальності розподілу результатів тестування та інтерпретації отриманих результатів, сформульовано рекомендації щодо перевірки нормальності результатів єдиного вступного іспиту (ЄВІ) на здобуття другого та третього рівнів вищої освіти в Україні. Обґрунтовано деякі властивості статистичних оцінок показників надійності тесту, встановлено за яких додаткових обмежень показник α Кронбаха є незміщеною оцінкою показника надійності. Обґрунтовано й продемонстровано на результатах однієї із сесій ЄВІ метод уточнення меж проміжків, у яких може змінюватися спостережуване значення емпіричної оцінки показника надійності. на прикладі результатів тесту загальної навчальної компетентності як складової ЄВІ продемонстровано практичне застосування аналізу надійності тесту загалом та окремих його блоків і завдань, інтерпретовано отримані результати. Проведено психометричний і змістовний аналіз завдань, для яких за результатами дослідження надійності було виявлено потенційну можливість негативного впливу на надійність тесту.

Ключові слова: надійність тесту, валідність результатів тестування, тест Колмогорова–Смірнова–Ліллєфорса, тест Шапіро–Вілка, α Кронбаха, психометричні характеристики тестового завдання, тест загальної навчальної компетентності

Вступ

Закон України «Про вищу освіту» [1] визначає перехід до компетентнісноцентричної вищої освіти, на протипагу попередній, знанневоцентричній. Згідно зі ст. 1, п. 1 Закону: «Компетентність — здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей».

В освітніх стандартах зафіксовано переліки компетентностей випускників, з яких інтегральна компетентність є інваріантною, а загальні компетентності можуть відрізнятися в різних стандартах. У [2] визначено рекомендований перелік загальних компетентностей, які мають обов'язково формуватись на відповідних рівнях вищої освіти. Ці загальні компетентності відображено у Стандартах вищої освіти всіх спеціальностей. Серед основних загальних компетентностей, якими має володіти випускник першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, такі:

- ЗК01 Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу,
- ЗК02 Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях,
- ЗК05 Здатність спілкуватись державною мовою як усно, так і письмово.
- ЗК10 Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

Отже, формування обов'язкових загальних компетентностей передбачене стандартами вищої освіти України й не залежить від галузі знань і спеціальності, за якою здобувачі отримують вищу освіту.

Тому при вступі на магістерський рівень вищої освіти з переліків загальних компетентностей виокремлюють ключові, універсальні й найбільш

актуальні для успішності вступника в подальшій навчальній діяльності. Це здатності до аналітичного, логічного й критичного мислення, які є складовими загальної навчальної компетентності (далі — ЗНК). «Критичне мислення» визначає здатність особи осмислювати великі обсяги інформації, поданої в різних формах, структурувати її та робити з неї логічні висновки, порівнювати зміст різних джерел інформації, знаходити в них спільні елементи, аналогії й розбіжності тощо; *аналітичне мислення* визначає здатність особи будувати формальні моделі реальних життєвих ситуацій і вміти досліджувати їх на основі дедуктивних міркувань; *логічне мислення* визначає здатність особи аналізувати судження, міркування, аргументації, знаходити в них вади, визначати, як додаткова інформація може посилювати або послаблювати аргументацію на основі індуктивних і дедуктивних міркувань, тощо» [3].

Тест загальної навчальної компетентності (далі — ТЗНК) спрямований на оцінювання рівня сформованості в здобувачів загальних компетентностей, визначених стандартами вищої освіти. Так оцінювання ЗК01, ЗК02 і ЗК10 відбувається переважно в межах логіко-аналітичного блоку ТЗНК, а ЗК05 і ЗК10 — вербально-комунікативного.

Тест загальної навчальної компетентності є різновидом *ability test*, тестів здатностей (здібностей), які протиставлені «знанцевим» тестам, тестам досягнень, *achievement tests*, або предметним тестам, *subject tests*. Тести здатностей використовують у багатьох країнах для відбору вступників до закладів вищої освіти на бакалаврські (Грузія, Ізраїль, США, Австралія, Швеція тощо) й магістерські програми. Найбільш відомими є тести, розроблені в США: GRE — універсальний вступний тест загальних здібностей для вступу на будь-яку магістерську програму, створений ETS (www.ets.org), і LSAT — спеціалізований вступний тест на магістерські програми правничого спрямування, розроблений LSAC (www.lsac.org) [4].

В Україні впровадження ТЗНК відбувалося в декілька етапів. У 2009–2011 рр. було проведено педагогічний експеримент щодо впровадження ТЗНК для вступників до вищих навчальних закладів, зокрема створення та апробація добірок завдань до вербально-комунікативного й логіко-математичного типів мислення. У 2017 року Міністерство освіти та науки спільно з вищими навчальними закладами правничого спрямування прийняли рішення, що іспит у формі зовнішнього незалежного оцінювання стане обов'язковим для всіх осіб, які вступають на навчання за магістерською програмою за спеціальністю 081 «Право». Єдине фахове вступне випробування (ЄФВВ) для осіб, які виявили бажання взяти участь у конкурсному відборі на навчання для здобуття ступеня магістра за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право» складалося з блоків тесту загальної навчальної правничої компетентності й тесту з фахової дисципліни — «Право». У 2022 році для вступу на магістерські програми за спеціальностями галузей знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», 06 «Журналістика», 07 «Управління та адміністрування», 28 «Публічне управління та адміністрування», 29 «Міжнародні відносини» було проведено іспити із застосуванням магістерського тесту навчальної компетентності. У 2023 році відповідно до Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки Украї-

ни №276 від 15 березня 2023 року, для відбору на навчання вступників на основі НРК6 або НРК7 для здобуття ступеня магістра, УЦОЯО вперше провів ЄВІ з використанням двох інструментів (ТЗНК й тест з іноземної мови) та ЄФВВ. Того ж року використання ТЗНК для відбору абітурієнтів для вступу на магістерські програми стало постійним, а в 2024 році цей інструмент було також застосовано як допуск до вступу в аспірантуру.

Огляд останніх джерел досліджень і публікацій

Загальні результати проведення вступних випробувань до магістратури й аспірантури у 2024 році представлені в офіційному звіті УЦОЯО [7, 8].

Зміст тесту визначено Програмою тесту загальної навчальної компетентності єдиного фахового вступного випробування для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра, затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України №158 від 11 лютого 2022 року [5]. Загальна кількість завдань тесту — 27, на виконання завдань тесту відведено орієнтовно 75 хвилин [6].

Тест складається з двох компонентів, вербально-комунікативного (12 завдань) і логіко-аналітичного (15 завдань), і містить завдання двох форм. Завдання 1–4 на заповнення пропусків у мікротекстах (підзавдання 1–10), в яких треба доповнити речення в мікротексті словами / словосполученнями з наведених варіантів. Завдання 5–27 є завданнями з вибором однієї правильної відповіді. Кожне завдання цього типу має основу та чотири варіанти відповіді, з яких лише один правильний. Максимальна кількість балів, яку можна набрати, правильно виконавши всі завдання тесту, — 33 бали: 10 балів за виконання завдань 1–4 (підзавдань 1–10) і 23 бали за виконання завдань 5–27.

Аналіз специфіки побудови блоків завдань ТЗНК й типові помилки при виконанні завдань вступних випробувань до магістратури у 2024 році також представлені в офіційному звіті УЦОЯО [8]. Деякі статистичні характеристики ТЗНК 2024 року наведено в [7], а окремих завдань — у [8]. Водночас, крім аналітики, результати якої представлено в офіційних звітах, розробникам завдань необхідно проводити постійні ґрунтовні дослідження характеристик як тесту загалом, так і кожного завдання зокрема. Для цього використовують методи статистичного аналізу, поєднуючи їх з основними підходами, що застосовують у тестології.

Мета статті: дослідити властивості й обґрунтувати можливості застосування для оцінювання характеристик тесту загальної навчальної компетентності різних математико-статистичних методів. Інтерпретувати отримані результати й розробити рекомендації щодо вибору підходів до оцінювання основних показників якості для окремих тестових завдань і тестів загалом.

Основний матеріал і результати

Для дослідження було обрано дані, що містять результати виконання ТЗНК учасниками однієї із сесій вступних випробувань 2024 року [9], під

час якої вступники виконували завдання тестового варіанта, що оприлюднений в офіційному звіті УЦОЯО [8].

У цій сесії взяло участь 16729 абітурієнтів. Оскільки максимальна кількість балів, яку можна отримати за тест становить 33 й правильна відповідь на кожне із завдань або підзавдань тесту оцінюється в 1 бал, то в подальшому викладі ми будемо вважати окремим завданням кожне завдання або підзавдання тесту, за яке тестований міг отримати 1 або 0 балів.

Результати відповідей вступників на завдання ТЗНК представимо у вигляді матриці $X = \|x_{ij}\|$, $i = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, m}$, де $n = 16729$ — обсяг вибірки, $m = 33$ — кількість завдань ТЗНК,

$$x_{ij} = \begin{cases} 0, & \text{якщо } i\text{-ий абітурєнт дав неправильну відповідь на } j\text{-те завдання,} \\ 1, & \text{якщо } i\text{-ий абітурєнт дав правильну відповідь на } j\text{-те завдання.} \end{cases}$$

Величина $y_i = \sum_{j=1}^m x_{ij}$ характеризує сумарний тестовий бал i -го абітурієнта, $0 \leq y_i \leq 33$, $\forall i = \overline{1, n}$.

Нормальність розподілу результатів, перевірка й інтерпретація

Основними найпростішими статистичними характеристиками тесту є:

- середнє вибіркове значення: $\bar{x} = \frac{\sum_{i,j} x_{ij}}{nm} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n} = \bar{y}$;
- стандартне відхилення: $\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i,j} (x_{ij} - \bar{x})^2}{nm}}$;
- асиметрія: $As = \frac{\sum_{i,j} (x_{ij} - \bar{x})^3}{nm\sigma^3}$;
- ексцес: $Ek = \frac{\sum_{i,j} (x_{ij} - \bar{x})^4}{nm\sigma^4} - 3$.

Два останні показники використовують для оцінки відмінності отриманого розподілу результатів тестування від нормального. Для досліджуваної вибірки було отримано такі числові характеристики.

Таблиця 1. Основні числові характеристики розподілу результатів ТЗНК

Обсяг вибірки	Середнє значення	Стандартне відхилення	Асиметрія	Ексцес
16729	16,10	4,83	0,08	2,62

Перевірку нормальності розподілу результатів досить часто виконують за допомогою критерію Колмогорова–Смірнова–Ліллієфорса [10], який є узагальненням критерію Колмогорова для випадку, коли необхідно перевірити складну гіпотезу про узгодженість вибіркових даних з нормальним розподілом за умови, що параметри нормального розподілу невідомі й оцінюються за цією ж вибіркою. Завдяки своїм властивостям, на сьогодні цей критерій є одним з найпоширеніших в практичних застосуваннях.

Використовуючи критерій Колмогорова-Смірнова-Ліллєфорса та програмне середовище SPSS, перевіримо гіпотезу про нормальність розподілу результатів тестування (рис. 1).

One-Sample Kolmogorov-Smirnov Normal Test Summary		
Total N		16729
Most Extreme Differences	Absolute	,047
	Positive	,047
	Negative	-,040
Test Statistic		,047
Asymptotic Sig. (2-sided test)		,000 ^a
a. Lilliefors Corrected		

Рис. 1. Тест Колмогорова-Смірнова-Ліллєфорса для розподілу результатів тестування

Отже, найбільше додатне відхилення емпіричних значень досліджуваного розподілу від теоретичних (нормальних) дорівнює 0,047, а найменшу від’ємне $-0,040$, а отже, спостережуване значення статистики $K_{emp} = \max_i |F_n(y_i) - F(y_i)| = 0,047$, де $F_n(y)$ — емпірична функція розподілу, $F(y)$ — функція нормального розподілу з параметрами, визначеними на основі вибірки (рис. 1). Критичне значення тесту, аналогічно до критичного значення розподілу Колмогорова-Смірнова, обернено пропорційне квадратному кореню з обсягу вибірки. Тому для великих вибірок тест Колмогорова-Смірнова-Ліллєфорса є дуже чутливим до наявності принаймні одного відхилення, яке перевищує критичне значення. У нашому випадку критичне значення приблизно становить $K_n = 0,0068$ і є меншим за емпіричне. Відповідно висновок, який ми отримуємо з використанням автоматизованої перевірки, говорить про те, що нульова гіпотеза про нормальність розподілу відхиляється (рис. 1, останній рядок), оскільки для рівня значущості 0,05 асимптотичне значення ймовірності того, що емпіричне значення відхилиться від теоретичного не більше ніж на K_n не перевищує 0,0005. Графічне представлення розподілу результатів та відповідного теоретичного нормального розподілу наведено на рис. 2.



Рис. 2. Розподіл учасників однієї сесії ЄВІ-2024 за результатами виконання завдань ТЗНК

Для результатів ТЗНК характерним є:

- великий обсяг вибірок, що, як зазначено вище, призводить до зменшення критичних значень тесту Колмогорова–Смірнова–Ліллєфорса;
- наявність окремих точкових викидів здебільшого в групах тестованих, які набрали найбільшу (30–33) або найменшу (0–3) кількість тестових балів.

Унаслідок цього перевірка нормальності за одним з найпоширеніших критеріїв, який до того ж реалізований у статистичних програмних засобах, може призводити до відхилення гіпотези про нормальність, що є підставою вважати тест невалідним [12].

Водночас на практиці можуть виникати принципово різні ситуації — результати можуть очевидно не мати нормального розподілу (рис. 3) або мати розподіл досить близький до нормального (рис. 2). Водночас в обох випадках результати перевірки гіпотези про нормальність будуть аналогічними.

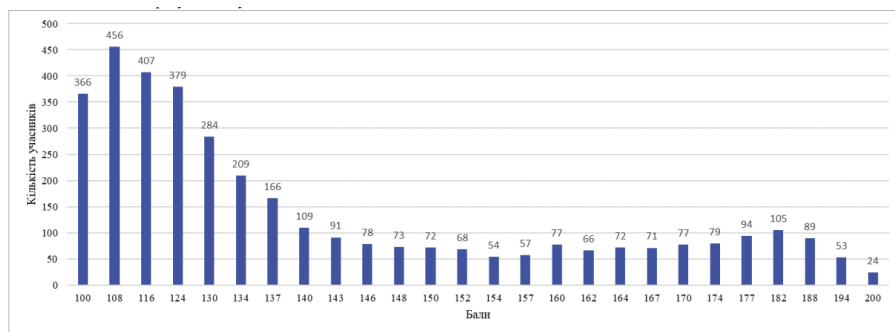


Рис. 3. Розподіл учасників ЄВІ-2024 за результатами виконання завдань з німецької мови [7]

Отже, формальне відхилення гіпотези про нормальність на основі застосування деякого статистичного критерію не може бути єдиним й основним аргументом для визнання його невалідним. Для швидкої візуальної діагностики обґрунтованості припущення нормальності розподілу можна використовувати Q-Q-діаграми (квантиль-квантиль діаграми). Результат побудови такої діаграми для досліджуваної вибірки наведено на рис. 4.

Найсуттєвіші відхилення точок від прямої спостерігаємо для низьких (≤ 6) й високих (≥ 29) результатів, що свідчить про наявність окремих викидів статистичних даних. У цьому випадку критерії, що ґрунтуються на оцінці максимальних відхилень (типу Колмогорова–Смірнова), застосовувати недоцільно.

Існує велика кількість інших критеріїв, які можуть бути використані для перевірки нормальності. на сьогодні доведено [11, 13], що найбільш потужним критерієм для перевірки гіпотези про нормальність розподілу є критерій Шапіро–Вілکا, який використовує відношення оптимальної незмщеної лінійної оцінки дисперсії до її оцінки методом максимальної прав-

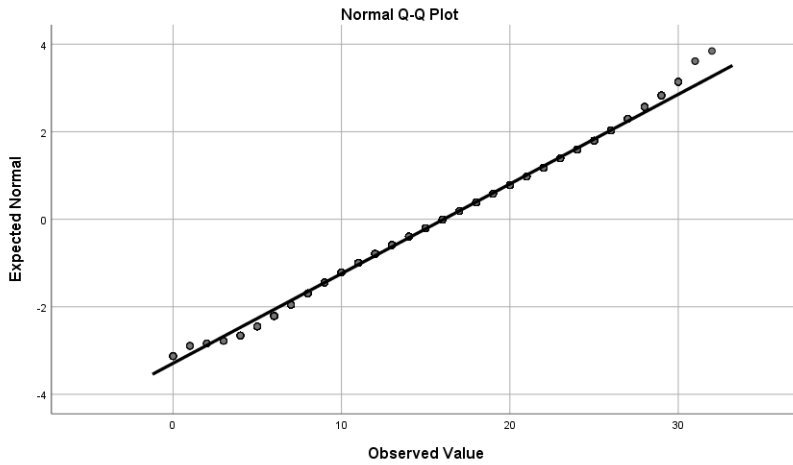


Рис. 4. Q-Q-діаграма за припущення нормальності розподілу результатів тестування

доподібності. Статистика критерію визначається наступним чином:

$$W = \frac{(\sum_{i=1}^n a_i y_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}, \quad \text{де } a_i = \frac{m^T V^{-1}}{(m^T V^{-1} m)^{1/2}},$$

$m^T = (m_1, \dots, m_n)$ — вектор математичних сподівань незалежних однаково розподілених випадкових величин, що мають нормальний розподіл, V — коваріаційна матриця. Даний критерій має ряд спрощень для великих виборок, зокрема критерій Шапіро-Франція [13].

Tests of Normality			
	Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.
VAR Y	,987	16729	,081

Рис. 5. Тест Шапіро-Вілکا для розподілу результатів тестування

Значення статистики критерію Шапіро-Вілка $W_{emp} = 0,987$, його рівень значущості при цьому становить 0,081 (рис. 5). Отже, з ймовірністю не меншою ніж 0,95, ми можемо прийняти нульову гіпотезу про нормальність розподілу результатів тестувань.

Зауважимо, що загальноприйнята ідея про те, що нормальність розподілу результатів є необхідною умовою валідності тесту ґрунтується на евристичному уявленні про універсальність нормального розподілу, що впливає з центральної граничної теореми, а точніше — на використанні оберненого до неї твердження: якщо розподіл випадкової величини, яка є сумою певної кількості випадкових величин (результатів повторних випробувань), виявився близьким до нормального, то результати випробувань були незалежними й однаково розподіленими. Зрозуміло, що такий висновок не є строго обґрунтованим. Тому в практичних дослідженнях можна використовувати різні критерії, аналізувати отримані результати та можливі причини відхилення гіпотези щодо нормальності розподілу.

Числові характеристики розподілу — асиметрія і ексцес також можуть використовуватись для аналізу властивостей тесту. У нашому випадку (табл. 1) асиметрія додатна й близька до 0. Це свідчить про те, що рівень складності близький до оптимального (трохи вищий за оптимальний). Ексцес додатний, що може свідчити про недостатню розподільну здатність тесту. Це впливає з того, що при додатному ексцесі крива емпіричного розподілу має вершину (точку максимуму), ордината якої більша за ординату вершини теоретичного нормального розподілу, відповідно емпірична ймовірність (частота) попадання вибірових значень в окіл математичного сподівання (абсциси точки максимуму) більша ніж відповідна теоретична ймовірність. З практичної точки зору це може свідчити про певну «скупченість» вибірових даних в околі середнього значення. Причиною додатного значення ексцеса розподілу результатів тестування може бути те, що тест умовно можна поділити на дві частини — легку й складну або оптимальну й складну.

α -Кронбаха та інші показники надійності тесту

Нехай для i -го тестованого його оцінка за результатами спостереження ξ_i є сумою справжньої оцінки τ_i та похибки вимірювання ε_i , тобто $\xi_i = \tau_i + \varepsilon_i$. Припустимо, що $Cov(\xi_i, \tau_i) = 0$ і $M(\varepsilon_i) = 0$. Тоді для дисперсій випадкових величин $\xi = (\xi_i)_{i=1}^n$, $\tau = (\tau_i)_{i=1}^n$, $\varepsilon = (\varepsilon_i)_{i=1}^n$ виконується рівність: $\sigma_\xi^2 = \sigma_\tau^2 + \sigma_\varepsilon^2$.

Надійність тесту (окремого завдання) r визначається як відношення дисперсії справжньої оцінки до дисперсії спостережуваного значення оцінки: $r = \frac{\sigma_\tau^2}{\sigma_\xi^2}$.

На практиці розглядають кілька підходів для визначення надійності, зокрема: ретестова надійність (передбачає проведення повторних досліджень), надійність паралельних форм (передбачає створення ідентичних за характеристиками паралельних варіантів тестових завдань), надійність частин тесту (передбачає поділ тесту на частини і перевірку узгодженості результатів між частинами і з тестом загалом). Специфіка підготовки й проведення ТЗНК передбачає можливість перевірки надійності тільки шляхом поділу тесту на частини.

З означення величини r випливає, що $r = 1 - \frac{\sigma_\varepsilon^2}{\sigma_\xi^2}$, а отже, $r \in [0, 1]$.

При цьому $r = 1$ тоді і тільки тоді, коли $\sigma_\varepsilon^2 = 0$, тобто $\varepsilon = C = const$. Враховуючи умову $M(\varepsilon) = 0$, маємо $\varepsilon = 0$, тобто справжня оцінка співпадає з вимірюною. Цей випадок відповідає абсолютній надійності тесту й з цього факту випливає оцінка міри надійності через близькість величини r до 1.

Розглянемо які статистичні процедури можна застосувати для оцінки надійності тесту.

При поділі тесту на дві рівні за максимально можливою кількістю балів частини в якості статистичної оцінки ε_i розглядають величину $\hat{\varepsilon}_i = x_{1i} - x_{2i}$, де x_{1i} — оцінка i -го тестованого на першу частину тесту, а x_{2i} —

за другу. Тоді статистичною оцінкою надійності тесту є величина

$$r_2 = 1 - \frac{\sigma_{\varepsilon}^2}{\sigma_{\xi}^2} = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (x_{1i} - x_{2i} - \bar{x}_1 + \bar{x}_2)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}. \quad (1)$$

Оскільки величина r_2 залежить від відношення дисперсій, то для перевірки статистичної значущості отриманих результатів і визначення меж, у яких може змінюватись r_2 , можна скористатись критерієм Фішера. Для ілюстрації застосування такого підходу розглянемо досліджувану вибірку. Виділимо з отриманих результатів дві рівні за кількістю завдань частини: 15 завдань вербально-комунікативного блоку й 15 завдань логіко-аналітичного (3 завдання вербально-комунікативного блоку не розглядалися).

Критичні значення розподілу Фішера для чисел степенів свободи $df_1 = 16728$, $df_2 = 14$ в залежності від рівня значущості наведені в таблиці 2. На основі них можна визначити межі для емпіричного значення показника надійності. Наприклад, якщо емпіричне значення r_2 належить проміжку $[0,53; 0,66)$, то з рівнем значущості не меншим ніж 0,05 (але не більшим ніж 0,01) гіпотеза про рівність дисперсій σ_{ε}^2 і σ_{ξ}^2 відхиляється, тобто теоретичне значення надійності суттєво відрізняється від 0.

Таблиця 2. Критичні значення розподілу Фішера та межі для показника надійності

Рівень значущості	0,5	0,10	0,05	0,01	< 0,01
Критичне значення розподілу Фішера	0,95	0,56	0,47	0,33	> 0,33
Межі, в яких змінюється показник надійності	[0; 0,15)	[0,15; 0,44)	[0,44; 0,53)	[0,53; 0,66)	[0,66; 1]
Висновки щодо рівня надійності	Неприйнятний	Низький	Середній	Достатній	Високий

Для досліджуваної вибірки емпіричне значення показника надійності r_2 становить 0,712, що свідчить про високий рівень надійності тесту.

Зрозуміло, що описаний підхід можна застосовувати для будь-яких частин тесту. Загалом існує C_{2k}^k способів розподілу $2k$ питань тесту на дві частини. Розглянувши усі, можна визначити мінімальне й максимальне значення надійності:

$$r_{2,min} = \min_{j=1, C_{2k}^k} \{r_{2,j}\}, \quad r_{2,max} = \max_{j=1, C_{2k}^k} \{r_{2,j}\}.$$

Перевірка надійності тесту шляхом поділу його на частини може також здійснюватися за допомогою оцінки кореляції між отриманими складовими. У випадку наявності суттєвого прямого зв'язку тест вважається надійним.

Нехай X_j — спостережуване значення оцінок для j -го питання тесту, $j = \overline{1, m}$, $X = X_1 + \dots + X_m$. Позначимо $\sigma_{ij} = \text{cov}(X_i, X_j)$, а якщо $i = j$, то $\sigma_{ii} = \sigma_i^2 = D(X_i)$. Тоді

$$\sigma_X^2 = \sum_{i=1}^m \sigma_i^2 + \sum_{i \neq j} \sigma_{ij}.$$

Середня міжгрупова коваріація:

$$\bar{\sigma}_{ij} = \frac{\sum_{i \neq j} \sigma_{ij}}{m(m-1)}.$$

Тоді

$$1 - \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i^2}{\sigma_X^2} = \frac{\sum_{i \neq j} \sigma_{ij}}{\sigma_X^2} \Rightarrow 1 - \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i^2}{\sigma_X^2} = \frac{m(m-1) \bar{\sigma}_{ij}}{\sigma_X^2}.$$

Ліва частина останньої рівності є аналогом формули (1), де замість дисперсії різниць між балами за різні частини тесту використана сума дисперсій результатів за кожним компонентом. Очевидно, що

$$1 - \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i^2}{\sigma_X^2} < \frac{m^2 \bar{\sigma}_{ij}}{\sigma_X^2} \quad \text{та} \quad \frac{m^2 \bar{\sigma}_{ij}}{\sigma_X^2} = \frac{m}{m-1} \cdot \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i^2}{\sigma_X^2}\right).$$

Величину

$$\rho_\alpha = \frac{m^2 \bar{\sigma}_{ij}}{\sigma_X^2} = \frac{m}{m-1} \cdot \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i^2}{\sigma_X^2}\right) \quad (2)$$

називають α Кронбаха [14].

Покажемо, що за деяких додаткових припущень α Кронбаха є точною оцінкою показника надійності.

Ми розглядаємо оцінку за результатами спостереження ξ_i як суму справжньої оцінки τ_i та похибки вимірювання ε_i , тобто $\xi_i = \tau_i + \varepsilon_i$.

Припустимо, що

- 1) $\text{Cov}(\tau_i, \varepsilon_i) = 0$ і $\text{Cov}(\tau_i, \varepsilon_j) = 0$;
- 2) $M(\varepsilon_i) = 0$;
- 3) $\text{Cov}(\varepsilon_i, \varepsilon_j) = 0$ при $i \neq j$.
- 4) $\tau_i = \mu_i + c$, де μ_i — справжній бал, однаковий для всіх питань тесту, c — деяка константа. Цю умову називають умовою «тау-еквівалентності».

За цих припущень маємо:

$$\begin{aligned} \sigma_i^2 &= D(\mu_i + c + \varepsilon_i) = D(\mu_i) + D(c) + D(\varepsilon_i) \\ &\quad + 2(\text{Cov}(\mu_i, c) + \text{Cov}(\mu_i, \varepsilon_i) + \text{Cov}(c, \varepsilon_i)), \end{aligned}$$

$\text{Cov}(\mu_i, c) = \text{Cov}(c, \varepsilon_i) = \text{Cov}(\mu_i, \varepsilon_i) = D(c) = 0$ в силу припущення 4, отже $\sigma_i^2 = \sigma_{\mu_i}^2 + \sigma_{\varepsilon_i}^2$.

$$\sigma_{ij} = \text{Cov}(\mu_i + c + \varepsilon_i, \mu_j + c + \varepsilon_j) = \text{Cov}(\tau_i + \varepsilon_i, \tau_j + \varepsilon_j) = \sigma_{\mu_i}^2$$

в силу припущень 1 і 3. Тоді $\bar{\sigma}_{ij} = \sigma_{\mu_i}^2$, а $\sigma_\tau^2 = D(\sum_{i=1}^m \mu_i) = m^2 \bar{\sigma}_{ij}$.

Отже, при виконанні наведених вище припущень величина $\rho_\alpha = \frac{m^2 \bar{\sigma}_{ij}}{\sigma_X^2}$ дає точну оцінку значення надійності тесту.

На практиці ці припущення часто не виконуються, а їх перевірка вимагає ґрунтовних додаткових досліджень. Особливо обмежувальним є припущення тау-еквівалентності, оскільки воно вимагає по суті певної однорідності тестових балів, якої рідко досягають на практиці. З наведених вище міркувань випливає, що за умови порушення припущення тау-еквівалентності величина α Кронбаха буде меншою за істинне значення надійності.

Крім α Кронбаха існує цілий ряд аналогічних показників з подібними властивостями, зокрема:

- Показник Кудера–Річардсона:

$$\rho_{KR} = \frac{m}{m-1} \cdot \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^m p_i (1-p_i)}{\sigma_X^2} \right),$$

де p_i — частка правильних відповідей на i -те питання, тобто показник складності питання тесту. Очевидно, що показник Кудера–Річардсона співпадає з α Кронбаха у випадку біноміального розподілу результатів.

- Лямбди Гутмана. Гутман запропонував і дослідив шість показників надійності: $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_6$. При цьому $\lambda_3 = \rho_\alpha$. на сьогодні найчастіше використовується

$$\lambda_4 = \frac{4Cov(X_1, X_2)}{\sigma_X^2},$$

де X_1, X_2 — бали за першу і другу частини розщепленого тесту.

Проведемо аналіз надійності тесту ТЗНК на основі даних досліджуваної вибірки.

Reliability Statistics				
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items	Lambda	
			1	,708
			2	,736
			3	,730
			4	,679
			5	,722
			6	.
			N of Items	33
,730	,730	33		

Рис. 6. Результати обчислення α Кронбаха та λ Гутмана

Традиційно вважають, що при значенні $\rho_\alpha \geq 0,75$ тест є надійним. Але оскільки значення ρ_α оцінюють статистично, то очевидно, що існує суттєва залежність від обсягу вибірки й кількості завдань у тесті. А отже, відповідні критичні значення мають це враховувати. Використаємо запропонований вище підхід для визначення меж загального показника надійності для уточнення меж, у яких може змінюватися α Кронбаха в нашому дослідженні.

Таблиця 3. Межі для α Кронбаха

Рівень значущості	0,5	0,10	0,05	0,01	<0,01
Межі, в яких змінюється показник надійності	[0; 0,05)	[0,05; 0,45)	[0,45; 0,54)	[0,54; 0,69)	[0,69; 1]
Висновки щодо рівня надійності	Неприйнятний	Низький	Середній	Достатній	Високий

Отже, отримане емпіричне значення α Кронбаха для досліджуваної вибірки відповідає високому рівню надійності тесту.

Крім загальної характеристики тесту α Кронбаха може бути застосована для аналізу окремих завдань. Для цього визначають α Кронбаха тесту із вилученням результатів, отриманих для одного із завдань. Якщо при цьому α Кронбаха суттєво зростає, то дане завдання знижує надійність тесту й доцільно розглянути питання про його вилучення.

Результати такої перевірки наведено в таблиці 4. Для ілюстрації ми залишили тільки частину завдань, вилучивши ті, що мали гарні статистичні характеристики.

На основі результатів проведеного аналізу можна зробити висновки, що підвищення α Кронбаха відбувається при вилученні завдань 1, 6 і 30, а найменш суттєве зниження — при вилученні завдань 7, 16 і 27. Крім цього результати виконання завдань 6 і 30 мають від'ємний показник кореляції із загальним тестовим балом, а завдання 1, 7, 16 і 27 — найнижчі додатні показники кореляції.

Зауважимо, що розрахунок показника кореляції результатів виконання окремих завдань для випадку вилучених елементів відрізняється від розрахунку інших показників кореляції — Пірсона [8], Спірмена (рис. 7) або Кендела. Ці коефіцієнти підтверджують наявність суттєвого прямого зв'язку для всіх завдань, крім 30 (див. результати обчислень коефіцієнта Спірмена, рис. 7, для коефіцієнтів Пірсона й Кендела результати аналогічні).

Також доцільно аналізувати зміну α Кронбаха за умови вилучення блоків завдань. У нашому випадку ми розглянули чотири блоки й отримали такі результати:

- за умови виключення 10 завдань на відновлення цілісності мікротекстів: $\rho_\alpha = 0,667$;
- за умови виключення 8 завдань на аналіз двох текстів: $\rho_\alpha = 0,658$;
- за умови виключення 6 логічних завдань: $\rho_\alpha = 0,684$;
- за умови виключення 9 логічних завдань: $\rho_\alpha = 0,689$.

Також були розраховані показники зміни α Кронбаха для окремих змістових блоків тесту (рис. 8).

Отримані результати свідчать про те, що вилучення жодного з блоків завдань не підвищує загальну надійність тесту, а показники надійності

Таблиця 4. Результати аналізу α Кронбаха методом вилучення окремих завдань

Item	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
VAR00001	15,4928	23,117	,100	,732
VAR00002	15,6648	22,116	,321	,719
VAR00003	15,3779	22,431	,273	,722
VAR00004	15,4736	22,093	,326	,718
VAR00005	15,3941	22,774	,189	,727
VAR00006	15,9449	23,817	-,027	,735
VAR00007	15,5664	22,750	,176	,728
...				
VAR00014	15,3463	21,969	,397	,715
VAR00015	15,5759	22,000	,339	,718
VAR00016	15,9379	23,257	,144	,728
VAR00017	15,2922	22,549	,282	,722
VAR00018	15,5829	22,633	,201	,726
VAR00019	15,5082	22,285	,279	,721
...				
VAR00024	15,5145	22,512	,229	,725
VAR00025	15,3946	21,993	,370	,716
VAR00026	15,8184	22,763	,215	,725
VAR00027	15,6935	22,888	,155	,729
VAR00028	15,8469	22,523	,290	,721
VAR00029	15,5763	21,988	,341	,717
VAR00030	15,7753	24,288	-,146	,745

окремих блоків є достатніми або середніми. Найвищим є показник α Кронбаха для блоку завдань на аналіз двох текстів, а найнижчим — для блоку логічних завдань. Але враховуючи, що значення α Кронбаха може помітно змінюватись навіть із вилученням одного завдання, робити однозначні висновки на основі порівняння показників надійності цих блоків не можна. З упевненістю можна стверджувати тільки те, що надійність блоку завдань ТЗНК на аналіз двох текстів (виміряна за допомогою α Кронбаха) вища, ніж надійність блоку завдань на відновлення цілісності мікротекстів та аналітичного блоку.

Аналіз деяких характеристик окремих завдань тесту

У цій частині роботи проаналізуємо зміст і психометричні характеристики завдань, які виявились такими, що знижують загальну надійність тесту і результати їх виконання мають поганий кореляційний зв'язок з результатами виконання тесту загалом. Наведемо й проаналізуємо такі характеристики завдань:

Spearman's rho												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Correlation Coefficient	,194**	,409**	,356**	,415**	,275**	,035**	,266**	,277**	,394**	,400**	,398**	,291**
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	13	24	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Correlation Coefficient	,322**	,474**	,428**	,204**	,354**	,300**	,370**	,320**	,316**	,289**	,376**	,318**
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
	25	26	27	28	29	30	31	32	33			
Correlation Coefficient	,454**	,285**	,239**	,354**	,432**	-,064**	,302**	,323**	,303**			
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000			

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Рис. 7. Результати обчислення і перевірки значущості коефіцієнта кореляції Спірмена між результатами виконання окремих завдань тесту й загальним балом

- складність тестового завдання (*P-value*) — відношення (у відсотках) кількості балів, набраних усіма учасниками за виконання цього завдання, до максимальної кількості балів, яку вони могли б отримати за його виконання [8];
- дискримінативність (розподільна здатність) тестового завдання (*D-index*) — різниця складності завдання для сильної та слабкої (добре й погано підготовленої) груп учасників тестування [8];
- коефіцієнт кореляції Пірсона;
- діаграми розподілу частот вибору кожного з варіантів відповідей на завдання для різних груп тестованих. Для цього аналізу всі тестовані були розподілені на сім груп: група 1 — ті, хто набрав за результатами тестування від 0 до 3 балів, група 2 — від 4 до 8, група 3 — від 9 до 13, група 4 — від 14 до 18, група 5 — від 19 до 23, група 6 — від 24 до 28, група 7 — від 29 до 33 балів.

Зазначимо, що ми використовуємо наскрізну нумерацію завдань тесту (від 1 до 33), тоді як в наведеному варіанті [8] деякі завдання об'єднані в групи й пронумеровані від 1 до 27. Відповідність нумерації завдань можна встановити зокрема за таблицею 5.1.3.1 [8].

У першому блоці вербально-комунікативного компонента ТЗНК, завдання якого передбачають виявлення особою, що тестується, здатності точно й ефективно подавати інформацію в текстових повідомленнях, проблемними виявилися три завдання — 1, 6 та 7.

Reliability Statistics							
Cronbach's Alpha	N of Items	Cronbach's Alpha	N of Items	Cronbach's Alpha	N of Items	Cronbach's Alpha	N of Items
,458	10	,503	8	,355	6	,454	9

Рис. 8. Результати розрахунку α Кронбаха для окремих блоків завдань тесту

Завдання 1 перевіряло вміння розрізняти значення близьких за звуковим складом і написанням, але різних за значенням слів і вживати їх у відповідному контексті. Як свідчать представлені в звіті дані, дистрактор Г іспитовані майже не вибирали (0,6%), а дистрактор Б вибрали всього 8,8% учасників тестування. Натомість основний вибір іспитовані робили між варіантом А (55,7%) та варіантом В (32,8%). Відмінність між запропонованими в зазначених варіантах іменниках полягає в тому, що вони утворені від різних форм дієслова, а саме: недоконаного та доконаного виду. Водночас саме дієслова недоконаного виду виражають незавершену дію без указівки на її результат, тобто ключ від дистрактора вирізняє на семантичному рівні ознака *‘процес’*, яку змогли визначити не всі іспитовані. Це завдання мало оптимальний рівень складності, середній рівень дискримінативності, додатний показник кореляції. Загалом розподіл частот вибору варіантів відповідей (рис. 9) свідчить про те, що крива, що відповідає ключу (варіант А) є висхідною, тоді як інші криві, які відповідають дистракторам, спадними для всіх груп тестованих, що набрали не менше 4 балів. Це свідчить про належні психометричні характеристики завдання.

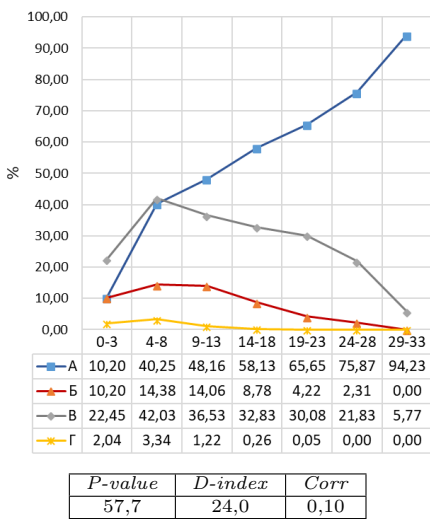


Рис. 9. Психометричні характеристики завдання 1

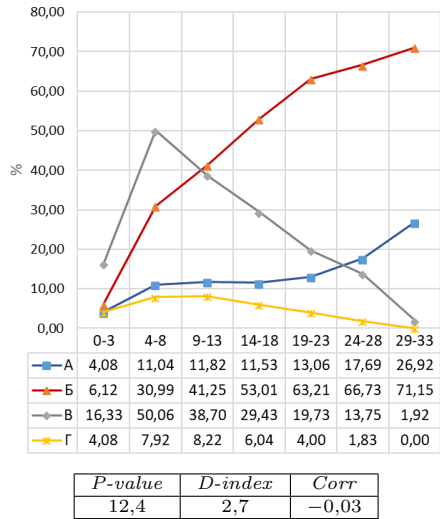


Рис. 10. Психометричні характеристики завдання 6

Завдання 6, яке перевіряло вміння використовувати розділові знаки відповідно до норм української мови, виявилось складним. З ним успішно впоралося лише 12% тестованих. Причин може бути декілька: по-перше, недостатній рівень володіння пунктуаційними нормами української мови; по-друге, нетиповість завдання, адже обрати необхідно було варіант без розділового знака. Імовірно, ускладнення спричинила також невідповідність до такого типу завдань, адже завдання на пунктограми в ТЗНК було використано вперше. Це завдання мало дуже високий рівень складності та, як наслідок, низьку дискримінативність, близький до 0 від'ємний показник кореляції. Аналіз частотної діаграми показує (рис. 10), що поведінку, характерну для ключа, демонструють дві криві — ті, що відповідають варіантам відповідей А та Б. Це може свідчити про те, що один з дистракторів

виявився привабливішим за ключ для усіх категорій тестованих. Валідувати таке завдання можна зміною одного з дистракторів.

Завдання 7 перевіряло знання питомої лексики й уміння використовувати її в контексті. Складність завдання обумовлена тим, що опорні слова, за якими можна визначити правильну відповідь, розташовані за пропуском у мікротексті, а не перед ним. Імовірним є також те, що значна частина учасників тестування обирала варіант В (43,3%) через наявність усталеного (клішованого) асоціативного зв'язку між словами *потреба* і *споживач* у свідомості носіїв мови, та водночас відсутність такого зв'язку між словами *рішення* і *споживач*. Це завдання мало оптимальний рівень складності, хороший рівень дискримінативності, додатний показник кореляції. Розподіл частот вибору варіантів відповідей (рис. 11) свідчить про те, що крива, що відповідає ключу (варіанта Б) є висхідною, також можемо спостерігати високу привабливість дистрактора В для груп тестованих, які набрали менше ніж 18 балів. Загалом завдання має належні характеристики, його валідизація може полягати в підборі більш однорідних дистракторів.

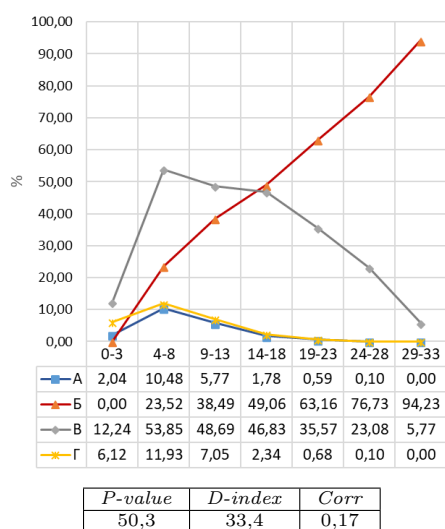


Рис. 11. Психометричні характеристики завдання 7

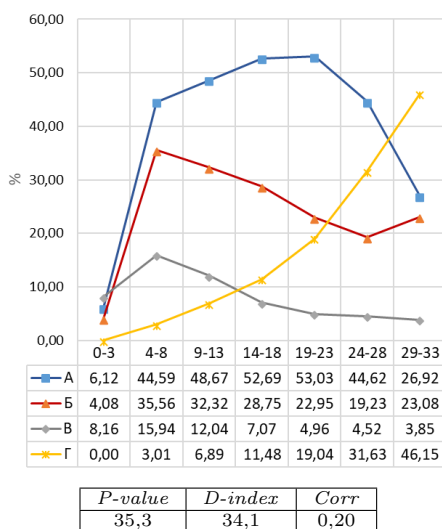


Рис. 12. Психометричні характеристики завдання 16

Як свідчать результати виконання завдань другого блоку вербально-комунікативного компонента ТЗНК, які передбачали виявлення тестованим спроможності аналізувати, інтерпретувати й оцінювати текстову інформацію, найбільші труднощі викликало завдання, що стосувалося використання авторами запропонованих текстів мовних прийомів і засобів виразності. Так, один із текстів містив іронію та сарказм, проте більшості учасників тестування не змогла визначити оцінне, глузливо-критичне ставлення, до зображуваного. Це завдання мало високий рівень складності, хороший рівень дискримінативності, додатний статистично значущий показник кореляції. Жодна з цих характеристик не вказує на наявність проблем, хоча, як зазначалось вище, аналіз α Кронбаха методом виключення елементів показав можливе підвищення надійності тесту загалом при виключенні цього завдання. Аналіз діаграми розподілу частот вибору варіан-

тів відповідей (рис. 12) демонструє те, що дистрактор А обирали найчастіше усі групи тестованих, крім груп 1 (найгірші результати) і 7 (найкращі результати), також нетиповим є зростання частоти вибору дистрактора Б для групи 7. При цьому варіант Г демонструє типове для ключа зростання частотної кривої. Отже, це завдання, не зважаючи на непогані статистичні характеристики, потребує вдосконалення, зокрема зміни дистракторів А і Б.

Завдання 27 другого блоку логіко-аналітичного компонента ТЗНК стосувалося ситуації 1, у якій перевірялось уміння тестованих визначати структуру скінченних множин, які задовольняють заданим умовам, перевіряти виконання заданої системи умов, встановлювати істинність або хибність тверджень з урахуванням додаткової інформації. Аналіз відповідей на завдання 27 дає підстави констатувати, що в абітурієнтів виникли складнощі з перевіркою істинності тверджень, сформульованих у формі «якщо ..., то ...», які передбачають врахування кількох умов. Аналіз відповідей показав, що при встановленні істинності двох наведених тверджень типовою помилкою було визначення твердження ІІ як хибного, тоді як з встановленням хибності твердження І у більшості тестованих проблем не виникло. на нашу думку це пов'язано з тим, що для встановлення істинності твердження ІІ необхідно було залучити аналітичні комбінаторні міркування, які викликали певні складнощі у тестованих. Це завдання мало високий рівень складності, середній рівень дискримінативності, додатний показник кореляції. Розподіл частот вибору варіантів відповідей (рис. 13) свідчить про те, що крива, що відповідає ключу (варіанта Б) є висхідною, також можемо спостерігати немонотонність кривої, що відповідає дистрактору Г, причому вона є висхідною для груп тестованих, що набрали від 4 до 23 балів. Загалом це завдання має належні характеристики, його валідизація може полягати у зміні твердження ІІ в стимулі завдання.

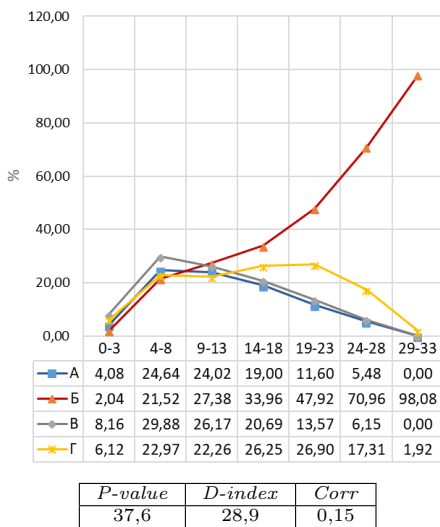


Рис. 13. Психометричні характеристики завдання 27

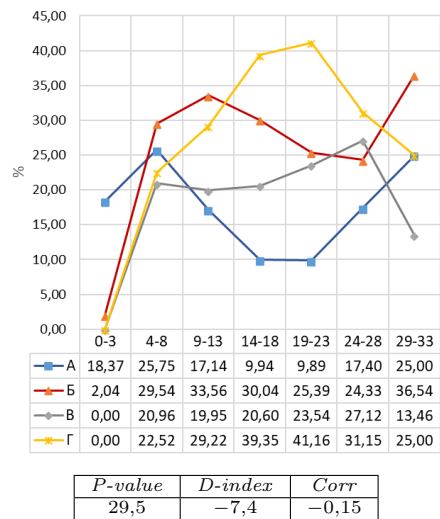


Рис. 14. Психометричні характеристики завдання 30

Завдання 30 стосувалося другої ситуації і перевіряло вміння тестованих розв'язувати задачі комбінаторного змісту, виконувати оцінку числових значень невідомих величин. Аналіз відповідей на завдання 30 (рис. 14) дає підстави констатувати, що це завдання виявилось складним для більшості абітурієнтів, частотна діаграма демонструє ознаки випадкового вибору варіантів, що свідчить про те, що більшість тестованих «вгадували» правильну відповідь або обирали її навмання. Однією з причин цього може бути неможливість отримати правильну відповідь шляхом евристичних міркувань, необхідність застосовувати математичні розрахунки, використовуючи найпростіші факти комбінаторики (теореми множення і додавання), до чого більшість тестованих не були готовими.

Висновки

Аналіз характеристик тестів, які використовують для масових зовнішніх незалежних оцінювань, є складним і дуже важливим завданням. на сьогодні не існує усталених підходів використання математичних методів для його вирішення. Тому на практиці розробники використовують певні конвенційно прийняті методики, які через низку різних причин часто застосовують формально. Розуміння теоретичних основ, меж застосовності та припущень, які забезпечують адекватність результатів, отриманих за допомогою математико-статистичних підходів є необхідною умовою ефективності їх застосування. Проведене дослідження дає змогу зробити висновки й сформулювати рекомендації:

- 1) Висновки щодо перевірки нормальності розподілу результатів тестувань доцільно інтерпретувати таким чином: якщо нормальність підтверджено з достатнім рівнем надійності, це свідчить про непогані статистичні характеристики тесту й можливість застосовувати в подальших дослідженнях параметричні критерії, а якщо ні, то варто проаналізувати причини відхилення гіпотези, серед яких основними можуть бути: суттєве відхилення емпіричних даних від нормального розподілу, наявність окремих нечисленних викидів, завищений рівень надійності для якого визначалось критичне значення тощо. В усіх випадках, крім явної невідповідності емпіричного розподілу нормальному, доцільно провести додаткові дослідження: застосувати різні критерії, проаналізувати Q-Q- та P-P-діаграми, перевірити гіпотезу про наявність лог-нормального або іншого аналогічного типу розподілу.
- 2) Враховуючи специфіку результатів ТЗНК, можна рекомендувати використовувати для перевірки нормальності тести Шапіро-Вілکا або Андерсона-Дарлінга, які краще враховують наявність випадкових відхилень емпіричних значень від теоретичних ніж тест Колмогорова-Смірнова-Ліллієфорса.
- 3) α Кронбаха є одним з показників надійності тесту, але його емпіричне значення є незміщеною оцінкою справжньої надійності тільки за виконання низки припущень, про які йшлося в статті. В інших випадках α Кронбаха набуває значень менших за істинну надійність. Крім α Кронбаха можна використовувати й інші показники надійності тесту. У випадку, коли надійність перевіряється шляхом поділу тести на ча-

стини, можна використовувати показники λ Гутмана, оскільки вони дають можливість знайти верхню і нижню оцінку надійності. Тоді як застосування показника Кудера-Річардсона для аналізу тестів ТЗНК не є виправданим, оскільки використовує додаткове припущення про біноміальність розподілу результатів відповідей на кожне з питань.

- 4) Крім визначення загального показника α Кронбаха, ефективним методом дослідження якості окремих завдань може бути метод визначення α Кронбаха з вилученням елементів, а також обчислення цього показника надійності для окремих змістових блоків тесту.
- 5) Для уточнення результатів аналізу якості окремих завдань тесту ефективним механізмом може бути використання діаграм розподілу частот, з якими обирали кожен з варіантів відповідей різні групи тестованих, впорядкованих за зростанням загального результату виконання тесту.

Список використаних джерел

- [1] Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII, URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 12.09.2024).
- [2] Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.06.2017 р. № 600 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 30.04.2020 р. № 584) URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/rekomendatsii-1648.pdf> (дата звернення: 12.09.2024).
- [3] Концепція зовнішнього незалежного оцінювання із загальної навчальної правничої компетентності для проведення у 2016 році як експерименту вступних випробувань під час вступу на основі ступеня бакалавра на навчання для здобуття ступеня магістра за спеціальністю 081 «Право». 2016. *Вісник «Тестування і моніторинг в освіті»*. № 4–5. С. 7–20.
- [4] LSAT — вступний тест до магістерських програм правничих шкіл (досвід США). 2015 / перекл. з англ. С. А. Раков, В. М. Терещенко, Т. С. Вакуленко. *Вісник «Тестування і моніторинг в освіті»*. № 11–12. С. 28–43.
- [5] Програма Тесту загальної навчальної компетентності (Наказ МОН України № 158 від 11 лютого 2022 року) URL: <https://testportal.gov.ua/yedynij-vstupnyj-ispit-2/> (дата звернення: 12.09.2024).
- [6] Структура Тесту загальної навчальної компетентності, URL: <https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/nakaz-vid-25.03.2024-38.pdf> (дата звернення: 12.09.2024).
- [7] Офіційний звіт УЦОЯО про проведення вступних випробувань до магістратури й аспірантури у 2024 році: єдиного вступного іспиту (ЄВІ) та єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ). Том 1. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/Zvit_YEVI_YEFVV_2024_1.pdf (дата звернення: 12.09.2024).
- [8] Офіційний звіт УЦОЯО про проведення вступних випробувань до магістратури й аспірантури у 2024 році: єдиного вступного іспиту (ЄВІ) та єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ). Том 2. URL:

- https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/ZVIT-EVI_2024-Tom_2.pdf (дата звернення: 12.09.2024).
- [9] Деперсоніфікована база даних ЄБІ/ЄФББ URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1LCkuTZIFSVHCslZbj5FEKNay010Z0GWH> (дата звернення: 12.09.2024).
 - [10] Lilliefors H. 1969. On the Kolmogorov-Smirnov Test for the Exponential Distribution with Mean Unknown. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 64, No. 325. (Mar., 1969), P. 387–389.
 - [11] Razali N. M., Yap Bee Wah. 2011. Power comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests. *Journal of Statistical Modeling and Analytics*. Vol. 2, No. 1, P. 21–33.
 - [12] Булах І.Є., Мруга М.Р. 2006. Створюємо якісний тест : навч. посіб. Київ : Майстер;клас. 160 с.
 - [13] Nornadiiah Mohd Razali1, Yap Bee Wah. 2011. Power comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests. *Journal of Statistical Modeling and Analytics*, Vol. 2, No. 1, P. 21–33.
 - [14] Cho E., Kim S. 2015. Cronbach's coefficient alpha: Well known but poorly understood. *Organizational Research Methods*, 18(2), P. 207–230.

References

- [1] Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2014 r. № 1556–VII, URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (data zvernennia: 12.09.2024).
- [2] Metodychni rekomendatsii shchodo rozroblennia standartiv vyshchoi osvity. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 01.06.2017 r. № 600 (u redaktsii nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 30.04.2020 r. № 584) URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/rekomendatsii-1648.pdf> (data zvernennia: 12.09.2024).
- [3] Kontseptsiiia zovnishnoho nezalezhnogo otsiniuvannia iz zahalnoi navchalnoi pravnychoi kompetentnosti dlia provedennia u 2016 rotsi yak eksperymentu vstupnykh vyprobuvan pid chas vstupu na osnovi stupenia bakalavra na navchannia dlia zdobuttia stupenia mahistra za spetsialnistiu 081 «Pravo». 2016. *Visnyk «Testuvannia i monitorynh v osviti»*. № 4–5. S. 7–20.
- [4] LSAT — vstupnyi test do mahisterskykh prohram pravnychkykh shkil (dosvid SSHA). 2015. / translated from English by S. A. Rakov, V. M. Tereshchenko, T. S. Vakulenko. *Visnyk «Testuvannia i monitorynh v osviti»*. № 11–12. S. 28–43.
- [5] Prohrama Testu zahalnoi navchalnoi kompetentnosti (Nakaz MON Ukrainy № 158 vid 11 liutoho 2022 roku) URL: <https://testportal.gov.ua/yedynyj-vstupnyj-ispyt-2/> (data zvernennia: 12.09.2024).
- [6] Struktura Testu zahalnoi navchalnoi kompetentnosti, URL: <https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/nakaz-vid-25.03.2024-38.pdf> (data zvernennia: 12.09.2024).
- [7] Ofitsiyni zvit UTsOIaO pro provedennia vstupnykh vyprobuvan do mahistratury y aspirantury u 2024 rotsi: yedynoho vstupnogo ispytu (IeVI) ta yedynoho fakhovoho vstupnogo vyprobuвання (IeFVV). Vol. 1. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/Zvit_YEVI_YEFVV_2024_1.pdf (data zvernennia: 12.09.2024).

- [8] Ofitsiinyi zvit UTsOIaO pro provedennia vstupnykh vyprobuvan do mahistratury y aspirantury u 2024 rotsi: yedynoho vstupnoho ispytu (IeVI) ta yedynoho fakhovoho vstupnoho vyprobuvannia (IeFVV). Vol. 2. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/ZVIT-EVI_2024-Tom_2.pdf (data zvernennia: 12.09.2024).
- [9] Depersonifikovana baza danykh YeVI/YeFVV URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1LCkuTZIFSVHCsIZbj5FEKNAY010Z0GWH> (data zvernennia: 12.09.2024).
- [10] Lilliefors H. 1969. On the Kolmogorov-Smirnov Test for the Exponential Distribution with Mean Unknown. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 64, No. 325. (Mar., 1969), pp. 387–389.
- [11] Razali N. M., Yap Bee Wah. 2011. Power comparisons of Shapiro-Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests. *Journal of Statistical Modeling and Analytics*. Vol. 2, No. 1, P. 21–33.
- [12] Bulakh I. Ye., Mruha M. R. 2006. Stvoriuiemo yakisnyi test : navch. posib. Kyiv : Maister;klas. 160 p.
- [13] Nornadiah Mohd Razali1, Yap Bee Wah. 2011. Power comparisons of Shapiro–Wilk, Kolmogorov-Smirnov, Lilliefors and Anderson-Darling tests. *Journal of Statistical Modeling and Analytics*, Vol. 2, No. 1, P. 21–33.
- [14] Cho E., Kim S. 2015. Cronbach's coefficient alpha: Well known but poorly understood. *Organizational Research Methods*, 18(2), P. 207–230.

ON CONDITIONS OF FRACTAL FAITHFULNESS FOR THE FAMILY OF CYLINDERS GENERATED BY A $\tilde{Q}$ -REPRESENTATION

Vladyslav Vasylenko^{1,2}, Vadym Miskyi^{1,3}, Grygoriy Torbin^{1,4}

УМОВИ ФРАКТАЛЬНОЇ ДОВІРЧОСТІ ДЛЯ СІМ'Ї ЦИЛІНДРІВ, ПОРОДЖЕНИХ $\tilde{Q}$ -ЗОБРАЖЕННЯМ

Владислав Василенко, Вадим Міський, Григорій Торбін

Abstract. The paper is devoted to the development of methods of proving the faithfulness for the determination of the Hausdorff-Besicovitch dimension of Vitaly coverings of the unit interval. General sufficient conditions for the faithfulness of the family $\tilde{Q}$ of cylinders generated by $\tilde{Q}$ -expansions for the Hausdorff-Besicovitch dimension calculation of real numbers are proven.

Keywords: probability measures, Hausdorff-Besicovitch dimension, $\tilde{Q}$ -expansions of real numbers, faithful Vitaly coverings

2020 Mathematics Subject Classification: 11K55, 26A30, 28A80, 60E10

Абстракт. Робота присвячена розвитку методів доведення довірчості для обчислення розмірності Хаусдорфа–Безиковича локально тонких систем покриттів одиничного відрізка. В роботі доведено загальні достатні умови довірчості для обчислення розмірності Хаусдорфа–Безиковича системи $\tilde{Q}$ -циліндричних відрізків, породжених $\tilde{Q}$ -розкладами дійсних чисел.

Ключові слова: ймовірнісні міри, розмірність Хаусдорфа–Безиковича, $\tilde{Q}$ -розклади дійсних чисел, довірчі локально тонкі системи покриттів

1 Вступ

Поняття розмірності Хаусдорфа зараз добре відоме і має велике значення в математиці, а також у різноманітних прикладних задачах [8, 14, 16, 20]. Проте задача обчислення розмірності Хаусдорфа–Безиковича множини або міри, будучи однією з основних задач фрактального аналізу,

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

² v.v.vasylenko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0008-2436-5799>

³ v.v.miskyi@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0005-0913-7200>

⁴ g.m.torbin@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3088-1614>

є досить не тривіальною проблемою, розв'язанню якої для різних множин та мір присвячено значну кількість дослідницьких статей (див. [1, 3–6, 15, 17, 18, 21–23] та огляд літератури до даних робіт). Це стало причиною розвитку методів знаходження точних або хоча б наближених значень розмірності Хаусдорфа–Безиковича. Один з таких методів полягає у суттєвому зменшенні класу допустимих покриттів при обчисленні розмірності до деякого зчисленного класу покриттів, який є довірчим для правильного обчислення розмірності.

Нагадаємо означення міри Хаусдорфа–Безиковича та поняття довірчості для локально тонкої сім'ї покриттів.

Нехай (M, ρ) — метричний простір. Діаметром обмеженої множини E називають число $|E| = \sup\{\rho(x, y) : x, y \in E\}$. Нехай $\varepsilon > 0$.

Означення 1. Не більш ніж зліченна сукупність множин $\{E_j\}$ така, що $|E_j| \leq \varepsilon$, $(\bigcup_j E_j) \supset E$ називається ε -покриттям множини E .

Сімейство Φ підмножин метричного простору (M, ρ) називається локально тонкою системою покриттів обмеженої множини W , якщо для довільного $\varepsilon > 0$ існує таке покриття множини W підмножинами $E_j \in \Phi$, що $|E_j| \leq \varepsilon$ і $W \subset \bigcup_j E_j$.

Означення 2. Нехай α та ε — додатні числа. Тоді α -мірною ε -передмірою Хаусдорфа (передмірою Хаусдорфа) обмеженої множини E називається число

$$H_\varepsilon^\alpha(E) = \inf_{|E_j| \leq \varepsilon} \left\{ \sum_j |E_j|^\alpha \right\}$$

Означення 3. Нехай α — додатне число. α -мірною мірою Хаусдорфа (α -мірою Хаусдорфа) обмеженої множини E називається число

$$H^\alpha(E) = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} H_\varepsilon^\alpha(E).$$

Означення 4. Невід'ємне число

$$\dim_H(E) := \inf\{\alpha : H^\alpha(E) = 0\}$$

називається розмірністю Хаусдорфа–Безиковича множини $E \subset M$.

Нехай α — деяке додатне число. Тоді α -мірною мірою Хаусдорфа множини E відносно сімейства Φ називається

$$H^\alpha(E, \Phi) = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} \left[\inf_{|E_j| \leq \varepsilon} \left\{ \sum_j |E_j|^\alpha \right\} \right],$$

де інфімум береться за всіма не більш як зліченими ε -покриттями $\{E_j\}$ множини E множинами $E_j \in \Phi$.

Означення 5. Розмірністю Хаусдорфа–Безиковича множини E відносно сімейства підмножин Φ називається таке невід’ємне число, що

$$\dim_H(E, \Phi) = \inf\{\alpha : H^\alpha(E, \Phi) = 0\}.$$

Означення 6. Локально тонка система покриттів Φ називається довірчою системою покриттів на W , якщо при обчисленні розмірності Хаусдорфа–Безиковича довільної підмножини з W можна обмежитись розглядом покриттів з Φ , тобто якщо

$$\dim_H(E, \Phi) = \dim_H(E), \forall E \subset W.$$

Вивчення довірчості локально тонких сімей циліндричних покриттів відіграють важливу роль у дослідження фрактальних властивостей. Умови при яких локально тонка сім’я циліндричних покриттів є довірчою для обчислення розмірності Хаусдорфа–Безиковича досліджувались в різних роботах [7, 12, 13]. Перші дослідження у цьому напрямку зробив А.С. Безикович [10] довівши довірчість сім’ї циліндричних відрізків двійкового представлення. П. Біллінслей [11] довів довірчість для сімейств циліндрів, що породжуються s -адичним представленням, М. В. Працьовитий [21] для сімейств покриттів, що породжуються Q -представленням, С. Альбеве́рію та Г. М. Торбін [7] для сімейств покриттів, що породжуються Q^* -представленням для яких $\inf_k \{q_{0k}, q_{(n-1)k}\} > 0$. В роботі [15] знайдено значно загальніші достатні умови для довірчості сім’ї циліндрів Q^* -представлення. В роботі [23] узагальнено результати роботи [15] і висунуто гіпотезу щодо необхідних і достатніх умов довірчості сім’ї циліндрів Q^* -представлення.

Досить цікавим є те, що початкові приклади недовірчих сімейств покриттів вперше з’явилися в двовимірному випадку в результаті активних досліджень самоафінних множин протягом останнього десятиліття ХХ ст [9]. Одним із перших прикладів одновимірного недовірчого сімейства локально тонких покриттів можна вважати сімейство циліндричних відрізків класичного ланцюгового розкладу дійсних чисел [19]. В роботі [1] використовуючи підхід, який був винайденим Ю. Пересом для доведення недовірчості сімейства циліндричних відрізків, породжених ланцюговими дробами, було доведено недовірчість сімейства циліндричних відрізків для Q_∞ -розкладу з поліноміально спадними елементами $\{q_i\}$. Питання довірчості систем покриттів що породжуються зображенням дійсних чисел зі скінченним алфавітом, або таких що задовольняють додаткові BVC-умови (bounded Vitali covering) вивчалось в роботі [13].

2 Нові достатні умови довірчості для сім’ї $\tilde{Q}$ -циліндрів

Нагадаємо поняття $\tilde{Q}$ -розкладу дійсних чисел одиничного відрізка. Нехай $\tilde{Q}$ — стохастична матриця $\tilde{Q} = ||q_{ik}||$, така, що

- 1) $q_{ik} > 0, \quad \forall i \in \{0, 1, \dots, n_k - 1\}, \quad \forall k \in N;$
- 2) $\sum_{i=0}^{n_k-1} q_{ik} = 1, \quad \forall k \in N;$

$$3) \prod_{k=1}^{\infty} \max_i q_{ik} = 0.$$

За допомогою матриці $\widetilde{Q}$ отримується $\widetilde{Q}$ -розклад числа x :

$$x = \beta_{\alpha_1(x)} + \sum_{k=2}^{\infty} \beta_{\alpha_k(x)} \prod_{j=1}^{k-1} q_{\alpha_j(x)j},$$

де

$$\beta_{\alpha_k(x)} = \begin{cases} 0, & \alpha_k(x) = 0; \\ \sum_{i=0}^{\alpha_k(x)-1} q_{ik}, & \alpha_k(x) > 0. \end{cases}$$

Формальний запис:

$$x = \Delta_{\alpha_1(x)\alpha_2(x)\dots\alpha_k(x)\dots}^{\widetilde{Q}}$$

$\widetilde{Q}$ представлення дійсних чисел дозволяє формально просто задавати і досліджувати широкий клас одновимірних фракталів та інших об'єктів з фрактальними властивостями.

Теорема 1. Нехай $q_k^* := \max\{q_{0k}, q_{1k}, \dots, q_{(n_k-1)k}\}$. Якщо

$$\begin{cases} \lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln q_{0k}}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = 0, & (*) \\ \lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln q_{(n_k-1)k}}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = 0, & (**) \\ \lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln n_k}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = 0, & (***) \end{cases}$$

то

$$\dim_H(E) = \dim_H(E, \Phi(\widetilde{Q})), \quad \forall E \subset [0, 1].$$

Доведення. Нехай E_j — довільне ε -покриття множини E відрізками $E_j = [a_j, b_j]$. І нехай $\Delta_{m_j} := \Delta_{\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_{m_j}} - \widetilde{Q}$ -циліндр, який повністю належить відріzkу $[a_j, b_j]$ і такий, що не існує циліндрів попереднього рангу, що належать $[a_j, b_j]$:

$$\Delta_{\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_{m_j}} \subset [a_j, b_j], \quad \text{але} \quad \Delta_{\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_{m_j-1}} \not\subset [a_j, b_j].$$

Існує не більше як $(n_{m_j} - 1)$ циліндрів рангу m_j , які лежать правіше за Δ_{m_j} і належать до E_j . Існує не більше як $(n_{m_j} - 1)$ циліндрів рангу m_j , які лежать лівіше за Δ_{m_j} і належать до E_j . Тобто існує не більше як $2(n_{m_j} - 1)$ циліндрів рангу m_j , які належать до E_j .

α -об'єм цих циліндрів дорівнює:

$$\sum_i |\Delta_{\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_{m_j-1}i}|^\alpha + \sum_h |\Delta_{\beta_1\beta_2\dots\beta_{m_j-1}h}|^\alpha,$$

де підсумовування ведеться по таких i та h , для яких:

$$\Delta_{\alpha_1\alpha_2\dots\alpha_{m_j-1}i} \subset [a_j, b_j] \quad \text{та} \quad \Delta_{\beta_1\beta_2\dots\beta_{m_j-1}h} \subset [a_j, b_j].$$

Так як $|\Delta_{m_j}| \leq q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*$, то для першої з сум

$$\begin{aligned} \sum_i |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^\alpha &= \sum_i |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^{\alpha-\delta} |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^\delta \leq \\ &\leq \sum_i |E_j|^{\alpha-\delta} |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^\delta \leq \\ &\leq |E_j|^{\alpha-\delta} (n_{m_j} - 1) (q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta. \end{aligned}$$

Аналогічно для другої суми

$$\sum_h |\Delta_{\beta_1 \beta_2 \dots \beta_{m_j-1} h}|^\alpha \leq |E_j|^{\alpha-\delta} (n_{m_j} - 1) (q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta.$$

Тому α -об'єм всіх циліндрів m_j -го рану, що належать до E_j , не перевищує

$$2(n_{m_j} - 1) \cdot (q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta \cdot |E_j|^{\alpha-\delta}. \quad (1)$$

Покажемо що для $\forall \delta > 0$ послідовність $n_k(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)^\delta$ є обмеженою. Оскільки

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln n_k}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = 0,$$

то

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln \frac{1}{n_k}}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = 0.$$

$\forall \delta > 0, \exists k_0(\delta) : \text{для всіх } k > k_0(\delta) \text{ виконується умова}$

$$0 \leq \frac{\ln \frac{1}{n_k}}{\ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)} \leq \delta.$$

Отже,

$$\ln \frac{1}{n_k} \geq \delta \ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*),$$

і тому

$$\frac{1}{n_k} \geq (q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta, \quad \forall k > k_0(\delta).$$

Тоді

$$n_k(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta \leq 1, \quad \forall k > k_0(\delta).$$

Позначимо $l_k = n_k(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta$, при $k = 1, 2, \dots, k_0$, $L = \max\{l_1, l_2, \dots, l_{k_0}, 1\}$. Тоді $l_k = l_k(\delta) \leq L$, $\forall k \in \mathbb{N}$. Отже, послідовність $n_k(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)^\delta$ є обмеженою, для $\forall \delta > 0$.

Нехай c_j — найлівіша точка, що належить до циліндрів рангу m_j , які містяться в E_j , а d_j — найправіша точка, що належить до циліндрів рангу m_j , які містяться в E_j . Зауважимо що сукупність циліндрів рангу m_j , що містяться в E_j , взагалі кажучи не покривають повністю E_j . Непокритими можуть залишитися $[a_j, c_j]$ і $(d_j, b_j]$.

Розглянемо циліндр рангу $m_j - 1$ який покриває відрізок $[a_j, c_j]$. Позначимо цей циліндр $\Delta_{m_j-1}^* := \Delta_{\gamma_1 \gamma_2 \dots \gamma_{m_j-1}}$.

Розглянемо всі циліндри, що належать до $\Delta_{m_j-1}^*$ і для яких c_j буде правою кінцевою точкою. Оскільки, циліндр $\Delta_{m_j-1}^*$ покриває $[a_j, c_j]$, то існує циліндр $\Delta_{s_j}^*$ такий що:

$$\begin{aligned}\Delta_{s_j}^* &:= \Delta_{\beta_1 \beta_2 \dots \beta_{m_j} \beta_{m_j+1} \dots \beta_{s_j}} \subset [a_j, c_j]; \\ \Delta_{s_j-1}^* &:= \Delta_{\beta_1 \beta_2 \dots \beta_{m_j} \beta_{m_j+1} \dots \beta_{s_j-1}} \not\subset [a_j, c_j].\end{aligned}$$

Очевидно, що $\frac{|\Delta_{s_j}^*|}{|\Delta_{s_j-1}^*|} = q_{n_{s_j}-1, s_j}$. Тоді

$$|\Delta_{s_j-1}^*| = \frac{1}{q_{n_{s_j}-1, s_j}} |\Delta_{s_j}^*| \leq \frac{1}{q_{n_{s_j}-1, s_j}} (q_1^* q_2^* \dots q_{s_j}^*).$$

Тому

$$|\Delta_{s_j-1}^*|^\alpha \leq \frac{1}{(q_{n_{s_j}-1, s_j})^\alpha} |\Delta_{s_j}^*|^\delta |\Delta_{s_j}^*|^{\alpha-\delta}.$$

Так як $|\Delta_{s_j}^*|^\delta \leq (q_1^* q_2^* \dots q_{s_j}^*)^\delta$, то

$$|\Delta_{s_j-1}^*|^\alpha \leq \frac{1}{(q_{n_{s_j}-1, s_j})^\alpha} |\Delta_{s_j}^*|^\delta |\Delta_{s_j}^*|^{\alpha-\delta} = \frac{1}{(q_{n_{s_j}-1, s_j})^\alpha} (q_1^* q_2^* \dots q_{s_j}^*)^\delta |E_j|^{\alpha-\delta}.$$

Оскільки

$$\lim_{k \rightarrow 0} \frac{\ln q_{s-1, k}}{\ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)} = 0,$$

то $\forall \delta > 0, \exists k_1(\delta)$: для всіх $k > k_1(\delta)$ виконується умова

$$0 < \frac{\ln q_{s-1, k}}{\ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)} < \delta.$$

Отже,

$$\ln q_{s-1, k} > \delta \ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*),$$

і тому

$$q_{s-1, k} > (q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta.$$

Тоді

$$\frac{1}{q_{s-1, k}} (q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta < 1, \quad \forall k > k_1(\delta).$$

Звідси

$$|\Delta_{s_j-1}^*|^\alpha \leq |E_j|^{\alpha-\delta}. \quad (2)$$

Для точки d_j розглянемо всі циліндри, що належать до Δ_{m_j-1} і для яких точка d_j буде лівою кінцевою точкою. Оскільки, Δ_{m_j-1} покриває $(d_j, b_j]$, то існує такий циліндр, що

$$\begin{aligned}\Delta_{l_j} &:= \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j} \zeta_{m_j+1} \dots \zeta_{l_j}} \subset (d_j, b_j]; \\ \Delta_{l_j-1} &:= \Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j} \gamma_{m_j+1} \dots \gamma_{l_j-1}} \not\subset (d_j, b_j],\end{aligned}$$

причому $\gamma_{l_j} = 0$.

Очевидно що $\frac{|\Delta_{l_j}|}{|\Delta_{l_j-1}|} = q_{0,l_j}$. Тоді

$$|\Delta_{l_j-1}| = \frac{1}{q_{0,l_j}} |\Delta_{l_j}| \leq \frac{1}{q_{0,l_j}} (q_1^* q_2^* \dots q_{l_j}^*).$$

Тому

$$|\Delta_{l_j-1}|^\alpha \leq \frac{1}{(q_{0,l_j})^\alpha} |\Delta_{l_j}^*|^\delta |\Delta_{l_j}^*|^{\alpha-\delta}.$$

Так як $|\Delta_{l_j}|^\delta \leq (q_1^* q_2^* \dots q_{l_j}^*)^\delta$, то

$$|\Delta_{l_j-1}|^\alpha \leq \frac{1}{(q_{0,l_j})^\alpha} |\Delta_{l_j}|^\delta |\Delta_{l_j}|^{\alpha-\delta} = \frac{1}{(q_{0,l_j})^\alpha} (q_1^* q_2^* \dots q_{l_j}^*)^\delta |E_j|^{\alpha-\delta}.$$

Оскільки

$$\lim_{k \rightarrow 0} \frac{\ln q_{0,k}}{\ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)} = 0,$$

то

$\forall \delta > 0, \exists k_2(\delta) : \text{для всіх } k > k_2(\delta) \text{ виконується умова}$

$$0 < \frac{\ln q_{0,k}}{\ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*)} < \delta.$$

Отже,

$$\ln q_{0,k} > \delta \ln(q_1^* q_2^* \dots q_k^*),$$

і тому

$$q_{0,k} > (q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta.$$

Тоді

$$\frac{1}{q_{0,k}} (q_1^* q_2^* \dots q_k^*)^\delta < 1, \quad \forall k > k_2(\delta).$$

Звідси

$$|\Delta_{l_j-1}|^\alpha \leq |E_j|^{\alpha-\delta}. \quad (3)$$

Із (1), (2) і (3) випливає що E_j можна покрити не більше як $2m_j$, $\tilde{Q}$ -циліндрами, α -об'єм яких не перевищує:

$$2(n_{m_j} - 1)|E_j|^{\alpha-\delta} + 2|E_j|^{\alpha-\delta} = 2n_{m_j}|E_j|^{\alpha-\delta}.$$

Оскільки n_{m_j} — обмежена, то α -об'єм таких циліндрів не перевищуватиме

$$2(C_0 - 1)|E_j|^{\alpha-\delta} + 2|E_j|^{\alpha-\delta} = 2C_0|E_j|^{\alpha-\delta}.$$

Тому для довільного ε -покриття множини E відрізками E_j знайдеться відповідне ε -покриття цієї ж множини $\tilde{Q}$ -циліндрами, таке що $\forall \delta > 0, \forall \varepsilon > 0, \forall \alpha > 0, \forall \{E_j\}$:

$$\begin{aligned} \sum_i |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^\alpha + \sum_h |\Delta_{\beta_1 \beta_2 \dots \beta_{m_j-1} h}|^\alpha + |\Delta_{s_j-1}^*|^\alpha + |\Delta_{l_j-1}|^\alpha \\ \leq 2C_0 \sum_j |E_j|^{\alpha-\delta}, \end{aligned}$$

i

$$H_\varepsilon^\alpha(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq \sum_i |\Delta_{\alpha_1 \alpha_2 \dots \alpha_{m_j-1} i}|^\alpha + \sum_h |\Delta_{\beta_1 \beta_2 \dots \beta_{m_j-1} h}|^\alpha + |\Delta_{s_j-1}^*|^\alpha + |\Delta_{l_j-1}|^\alpha,$$

а отже,

$$H_\varepsilon^\alpha(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq 2C_0 \sum_j |E_j|^{\alpha-\delta}.$$

Отримуємо

$$H_\varepsilon^\alpha(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq 2C_0 H_\varepsilon^{\alpha-\delta}(E).$$

Переходячи до границі при $\varepsilon \rightarrow 0$, отримуємо

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} H_\varepsilon^\alpha(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq 2C_0 \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} H_\varepsilon^{\alpha-\delta}(E),$$

i

$$H^\alpha(E) \leq H^\alpha(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq 2C_0 H^{\alpha-\delta}(E), \quad \forall \alpha > 0, \forall \delta \in (0; \alpha).$$

Отже,

$$\dim_H(E) \leq \dim_H(E, \Phi(\widetilde{Q})) \leq \dim_H(E) + \delta, \quad \forall \delta > 0,$$

тоді

$$\dim_H(E) = \dim_H(E, \Phi(\widetilde{Q})),$$

що і означає довірчість сімейства циліндрів $\Phi(\widetilde{Q})$. □

Зауважимо, вищенаведена теорема не дає відповідь щодо довірчості сім'ї циліндрів $\Phi(\widetilde{Q})$ у випадку коли послідовність $n_k(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)^\delta$ не є обмеженою.

Зауваження 1. У доведенні теореми умова $(***)$ використовувалась для доведення того факту, що послідовність $n_k(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta$ є обмеженою $\forall \delta > 0$. Очевидно, що обмеженість цієї послідовності є еквівалентною умові $(***)$. Природно виникає питання про залежність умови $(***)$ від умов $(*)$ та $(**)$, виконання яких є достатньою умовою для довірчості сім'ї $\widetilde{Q}$ циліндрів для випадку, коли $\widetilde{Q} = Q^*$ (див. [15]).

Наступний приклад показує, що виконання умов $(*)$ та $(**)$ не гарантує виконання умови $(***)$.

Приклад 1. Нехай $n_{m_j} = m_j + 1$ і нехай

$$\begin{aligned} A \subset N \quad & \text{і} \quad l \in A \Leftrightarrow l \neq 2^{2^k}, \quad \forall k \in N; \\ B \subset N \quad & \text{і} \quad l \in B \Leftrightarrow l = 2^{2^k}, \quad \text{для деякого } k \in N. \end{aligned}$$

Тобто $B = \{4, 16, 256, 2^{16}, 2^{32}, \dots\}$, $A = N \setminus B = \{1, 2, 3, 5, 6, \dots\}$.

Означимо матрицю $\widetilde{Q}$ таким чином:

$$\text{а) якщо } l \in A, \text{ то } q_{0l} = 1 - \frac{1}{2^l}, \quad q_{1l} = q_{2l} = \dots = q_{n_l-1,l} = \frac{1}{(n_l - 1) \cdot 2^l};$$

б) якщо $l \in B$, то $q_{0l} = \frac{1}{2}$, $q_{1l} = q_{2l} = \dots = q_{n_l-1,l} = \frac{1}{(n_l-1) \cdot 2}$.

Так як для довільного $\delta > 0$:

$$\left(\frac{1}{2} \cdot \frac{3}{4} \cdot \frac{7}{8} \cdot \dots \cdot \left(1 - \frac{1}{2^{k_j}}\right)\right)^\delta \geq \left(\prod_{k=1}^{\infty} \left(1 - \frac{1}{2^{k_j}}\right)\right)^\delta = a^\delta > 0, \quad \forall \delta > 0,$$

бо

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2^k} < \infty,$$

то для заданої матриці $\widetilde{Q}$ і для $\forall \delta > 0$:

$$n_{m_j}(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta \geq a^\delta \cdot \left(\frac{1}{2}\right)^{k_j \delta} \cdot (m_j + 1).$$

Оскільки k_j — це кількість членів послідовності 2^{2^k} , які не перевищують m_j , то $2^{2^{k_j}} \leq m_j$.

Тоді

$$k_j \leq \log_2(\log_2 m_j)$$

і

$$k_j = \lfloor \log_2(\log_2 m_j) \rfloor.$$

Отже,

$$\begin{aligned} \left(\frac{1}{2}\right)^{k_j \delta} \cdot (m_j + 1) &= (2^{-1})^{\lfloor \log_2(\log_2 m_j) \rfloor \delta} \sim \\ &\sim (\log_2 m_j)^{-\delta} \cdot (m_j + 1) = \frac{m_j + 1}{(\log_2 m_j)^\delta} \rightarrow +\infty, \quad m_j \rightarrow \infty, \quad \forall \delta > 0, \end{aligned}$$

що означає необмеженість послідовності $n_{m_j}(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_{m_j}^*)^\delta$.

Отже, умова $(***)$ не виконується. Покажемо що при цьому умови $(*)$ та $(**)$ виконуються. Так як $\frac{1}{2} \leq q_{0k} < 1$, то

$$\frac{\ln q_{0k}}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} \rightarrow 0, \quad k \rightarrow \infty.$$

Так як $\frac{1}{(n_k - 1)2^k} \leq q_{n_k-1,k} \leq \frac{1}{(n_k - 1)2}$ і оскільки $n_k = k + 1$ тобто $k = n_k - 1$ справедлива нерівність

$$q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^* \leq \prod_{s=1, s \notin A}^k \frac{1}{(n_s - 1) \cdot 2} \leq \frac{1}{2^k k!},$$

бо $(n_1 - 1)(n_2 - 1) \cdot \dots \cdot (n_k - 1) = k!$. Тоді

$$\frac{\ln q_{n_k-1,k}}{\ln(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)} = \frac{\ln \frac{1}{q_{n_k-1,k}}}{\ln \frac{1}{(q_1^* \cdot q_2^* \cdot \dots \cdot q_k^*)}} \sim \frac{\ln(2^k \cdot k!)}{\ln(2^k \cdot k!)}.$$

Враховуючи те що $k! \sim \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \cdot \left(\frac{k}{e}\right)^k$ отримаємо

$$\begin{aligned} \frac{\ln(2^k \cdot k)}{\ln(2^k \cdot k!)} &= \frac{k \ln 2 + \ln k}{k \ln 2 + \ln k!} \sim \frac{\ln(2^k \cdot k)}{\ln(2^k \cdot k!)} = \frac{k \ln 2 + \ln k}{k \ln 2 + \ln \frac{1}{\sqrt{2\pi}} + k \ln k - k \ln e} = \\ &= \frac{\frac{\ln 2}{\ln k} + \frac{1}{k}}{\frac{\ln 2}{\ln k} + \frac{\ln \frac{1}{\sqrt{2\pi}}}{k \ln k} + 1 - \frac{1}{\ln k}} \rightarrow 0, \quad k \rightarrow \infty. \end{aligned}$$

Наслідок. Якщо послідовність n_k обмежена, то з виконання умов (*) та (**) випливає довірчість сім'ї циліндрів $\Phi(\widetilde{Q})$.

Наведемо приклад матриці $\widetilde{Q}$ для якої не виконується хоча б одна з умов (*), (**), (***), але про яку точно відомо що вона породжує недовірчі локально тонкі сім'ї циліндрів $\Phi(\widetilde{Q})$.

Приклад 2. Нехай

$$\widetilde{Q} = \begin{pmatrix} \frac{1}{n_1} & \dots & \frac{1}{n_k} & \dots \\ \frac{1}{n_1} & \dots & \frac{1}{n_k} & \dots \\ \vdots & \dots & \vdots & \dots \\ \frac{1}{n_1} & \dots & \vdots & \dots \\ & & \frac{1}{n_k} & \dots \end{pmatrix},$$

тобто $\widetilde{Q}$ є розкладом Кантора. Тоді умови (*), (**), (***) мають вигляд

$$\frac{\ln \frac{1}{n_k}}{\ln \left(\frac{1}{n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k} \right)} = \frac{\ln n_k}{\ln(n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k)} \rightarrow 0, \quad k \rightarrow \infty.$$

Виберемо $n_k = 2^{2^k}$, тоді $n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k = 2^{2^1} \cdot 2^{2^2} \cdot \dots \cdot 2^{2^k} = 2^{2^{k+1}-2}$.

$$\frac{\ln n_k}{\ln(n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k)} = \frac{\ln 2^{2^k}}{\ln(2^{2^{k+1}-2})} = \frac{2^{2^k}}{2^{2^{k+1}-2}} = \frac{1}{2 - \frac{2}{2^k}} \rightarrow \frac{1}{2}, \quad k \rightarrow \infty.$$

Отже, умови (*), (**), (***) порушуються. При цьому $\Phi(\widetilde{Q})$ є недовірчою для обчислення розмірності Хаусдорфа–Безиковича, бо як відомо з роботи [3], $\Phi(Cant)$ є довірчою тоді і тільки тоді коли

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{\ln n_k}{\ln(n_1 \cdot n_2 \cdot \dots \cdot n_k)} = 0.$$

Acknowledgment

This work was partly supported by a grant from the Simons Foundation (1290607, Torbin G.) and by the Ministry of Science and Education of Ukraine (projects “Multifractal analysis of probability distributions and its application for modeling of complex dynamical systems” and “Dynamics of complex systems on different time scales”).

Література

- [1] S. Alberverio, Yu. Kondratiev, R. Nikiforov, G. Torbin. 2017. On new fractal phenomena connected with infinite linear IFS. *Mathematische Nachrichten* 290(8–9). P. 1163–1176.
- [2] S. Alberverio, I. Garko, M. Ibragim, G. Torbin. 2017. Non-normal numbers: Full Hausdorff dimensionality vs zero dimensionality. *Bulletin des Sciences Mathematiques* 141(2). P. 1–19.
- [3] S. Alberverio, G. Ivanenko, M. Lebid, G. Torbin. 2020. On the Hausdorff dimension faithfulness and the Cantor series expansion. *Methods of Functional Analysis and Topology* 26(4). P. 298–310.
- [4] S. Alberverio, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2005. Topological and fractal properties of real numbers which are not normal. *Bulletin des Sciences Mathematiques* 129(8). P. 615–630.
- [5] S. Alberverio, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2004. Fractal probability distributions and transformations preserving the Hausdorff–Besicovitch dimension. *Ergodic Theory and Dynamical Systems* 24(1). P. 1–16.
- [6] S. Alberverio, O. Baranovskyi, M. Pratsiovytyi, G. Torbin. 2007. The Ostrogradsky series and related Cantor-like sets. *Acta Arithmetica* 130(3). P. 215–230.
- [7] S. Alberverio, G. Torbin. 2005. Fractal properties of singularly continuous probability distributions with independent Q^* -digits. *Bull. Sci. Math.* 129(4). P. 356–367.
- [8] C. Bandt, S. Graf, M. Zahle. (Eds.) 2000. *Fractal Geometry and stochastics*. Basel, Boston, Berlin, Birkhäuser.
- [9] M. Bernardi, C. Bondioli. 1999. On some dimension problems for self-affine fractals. *Journal for Analysis and its Applications* 18(3). P. 733–751.
- [10] A. Besicovitch. 1952. On existence of subsets of finite measure of sets of infinite measure. *Indag. Math* 14. P. 339–344.
- [11] P. Billingsley. 1961. Hausdorff dimension in probability theory II. *Ill. J. Math.* 5. P. 291–198.
- [12] P. Billingsley. 1965. *Ergodic theory and information*. New York-London-Sydney: John Wiley, Sons, Inc.
- [13] C. Cutler. 1988. A note on equivalent interval covering systems for Hausdorff dimension on $\mathbb{R}$. *Internat. J. Math. and Math. Sci.* 2(4). P. 643–650.
- [14] K. Falconer. 1990. *Fractal Geometry: Mathematical Foundations and Applications*, Chichester: Wiley.
- [15] M. Ibragim, G. Torbin. 2012. Faithfulness and fractal properties of probability measures with independent Q^* -digits. *Transactions of the National*

- Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 13(2). P. 35–46.
- [16] B. Mandelbrot. 1983. *The Fractal geometry of nature*. Freeman and Co, San-Francisco.
 - [17] M. Lupain, G. Torbin. 2014. On new fractal phenomena related to distributions of random variables with independent GLS-symbols. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 16(2). P. 25–39.
 - [18] R. Nikiforov, G. Torbin. 2013. Fractal properties of random variables with independent Q_∞ -symbols. *Theory of Probability and Mathematical Statistics* 86. P. 169–182.
 - [19] Y. Peres, G. Torbin. Continued fractions and dimensional gaps, *in preparation*.
 - [20] Y. Pesin. 1997. *Dimension theory in dynamical systems. Contemporary views and applications*. Chicago Lectures in Mathematics. University of Chicago Press, Chicago.
 - [21] М. Pratsiovytyi. 1998. *Фрактальний підхід у дослідженнях сингулярних розподілів*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 296 с.
 - [22] G. Torbin. 2002. Fractal properties of the distributions of random variables with independent Q^* -symbols. *Transactions of the National Pedagogical University (Phys.-Math. Sci.)* 3. P. 241–252.
 - [23] V. Vasylenko, O. Voronenko, M. Pykhtar, G. Torbin. 2023. Faithfulness of system of Q^* -cylinders for calculation of Hausdorff–Besicovitch dimension. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems* 23. P. 70–76.

Pedagogical psychology

Педагогічна психологія

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDENTS' PERSONALITY DEVELOPMENT IN WARTIME CONDITIONS

*Natalia Chepeleva^{1,2}, Maryna Smulson^{1,3}, Svitlana Rudnytska^{1,4},
Liudmyla Shyriaieva^{5,6}*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

*Наталія Чепелева, Марина Смульсон, Світлана Рудницька,
Людмила Ширяєва*

Abstract. The aim of the article is to characterize the specifics of the main directions of psychological development in the traumatic realities of today, based on the concept of personal development in wartime conditions. It is shown that in the context of war, personal development within the framework of school education has acquired fundamental importance, focusing not only on the acquisition of knowledge but also on the formation of patriotism, morality, resilience, adaptability, leadership qualities of Ukrainian students. The main directions of students' psychological development are highlighted: socio-psychological, moral, intellectual development, the development of the ability to learn independently, as well as the formation of the individual's civic consciousness and the specifics of their transformation under wartime conditions.

The effectiveness of the proposed concept is ensured by its focus on the productive adaptation of the fundamental principles of student development in the educational environment to the current realities of the wartime state. The main advantage is that this concept becomes a tool for supporting and strengthening the mental health of students, constructing vital resources for living and assimilating the experience associated with the war.

Taking the proposed concept in the construction of school education content will contribute not only to the personal growth of the younger generation but also to the formation of the ability for independent and responsible activity in the changing conditions of social development.

Keywords: psychological development in wartime conditions, socio-psychological development, intellectual development, patriotism, moral resilience, civic consciousness

¹ G. S. Kostiyk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine

² chepelevan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2085-4148>

³ smulson@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9563-3390>

⁴ rudnsvit@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0141-6337>

⁵ Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

⁶ shln_2010@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4797-7340>

Анотація. Мета статті полягає в тому, щоб на основі концепції психологічного розвитку особистості в умовах війни схарактеризувати специфіку основних його напрямів у травмівних реаліях сьогодення. Показано, що в умовах війни розвиток особистості в контексті шкільної освіти набув принципового значення, бо він спрямовується не тільки на здобуття знань, але й на формування в українських учнів патріотизму, моральності, стійкості, адаптивності, лідерських якостей тощо. Висвітлено основні напрями психічного розвитку учнів: соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, громадянська свідомість особистості; показано специфіку їх трансформації в умовах воєнного стану.

Ефективність запропонованої концепції забезпечується її спрямованістю на продуктивну адаптацію основоположних принципів розвитку школярів в освітньому середовищі до сучасних реалій воєнного стану. Основна її перевага полягає в тому, що зазначена концепція постає інструментом підтримки та зміцнення ментального здоров'я учнів, конструювання життєво необхідних ресурсів для проживання та асиміляції досвіду, пов'язаного з війною.

Врахування запропонованої концепції при конструюванні змісту шкільної освіти сприятиме не лише особистісному зростанню молодого покоління, але й формуванню здатності до самостійної відповідальної діяльності у мінливих умовах суспільного розвитку.

Ключові слова: психологічний розвиток в умовах війни, соціально-психологічний розвиток, інтелектуальний розвиток, патріотизм, моральна стійкість, громадянська свідомість

Вступ

У контексті глобальних світових трансформацій сучасна освіта спрямована не тільки на ефективне засвоєння академічних знань, формування предметних компетентностей, але, перш за все, створення всебічних умов для продуктивного всебічного розвитку здобувачів, інтеграції його соціально-психологічної, моральної, інтелектуальної складових та здатності особистості до самомотивованого навчання в освітній процес. Це, закладає основу подальшого саморозвитку та самовизначення, постає ключовим чинником успішної адаптації суб'єктів освітнього процесу до мінливих умов ринку праці, а також цивілізаційних та культурних вимог сучасного суспільства в цілому (D. P. Hallahan, J. M. Kauffman [14]; M. S. Ramirez-Montoya [25]).

Актуальність цього завдання принципово посилюється під час воєнного стану в Україні, що вимагає від освітньої системи не тільки відповідей на нагальні проблеми соціуму, але й прогнозування можливих викликів у майбутньому. У руслі висвітленої проблеми, пріоритетне значення набуває гуманізація освіти, її демократизація, особистісна зорієнтованість, спрямованість на створення безпечного освітнього середовища, зміцнення ментального здоров'я особистості, що відображено в дослідженнях проблем цифрової гуманізації освіти в контексті геополітичних викликів та адаптації освітніх практик до сучасних викликів (I. Mietule, H. Purii, I. Maksymova, A. Shaikan, S. Hushko, V. Kulishov [20]); визначенні стратегій онлайн-навчання, що сприяють гуманізованому навчальному середовищу (R. Mehta, E. Aguilera [19]); обґрунтуванні шляхів розвитку людиноцентризованих освітніх практик (V. Polikarpova, V. Shipelik, V. Krylova [24]).

Здійснений нами огляд останніх наукових публікацій з проблеми (у міжнародних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science, ScienceDirect, WorldCat), засвідчує тенденцію концентрації ретельної уваги вчених на проблемі переходу освітнього процесу на гуманістичні рійки: виокремлення шляхів залучення учнів до гуманізації процесу опанування шкільною програмою (R. Elmesky [11]); емпіричні дослідження розвитку особистості в шкільному контексті (M. O'Connor, S. V. Raunonen [22]); ролі освітніх систем у становленні психологічного благополуччя особистості (R. Desjardins [10]); висвітлення шляхів розвитку особистості через позитивне шкільне середовище (J. Šerek, H. Machackova [27]) тощо. Проте аналіз наукових джерел свідчить про недовіду розробленість та необхідність додаткового вивчення психологічного підґрунтя розвитку особистості в сучасному освітньому середовищі з урахуванням повномасштабної війни, яка великою мірою видозмінює освітній простір нашої держави.

Концепція

В умовах війни в Україні, освітній процес стикається з численними викликами, які змінюють пріоритети та методи реалізації основних психологічних засад розвитку особистості. Основоволожні принципи, що слугували підґрунтям ефективності розв'язання вищезазначених завдань (G. Bali [2]; S. Maksymenko [16; 17]), потребують адаптації до сучасних реалій воєнного стану.

1. Особистісна орієнтація освіти, де особистість розглядається як здатна до саморозвитку, самовизначення, свідомої поведінки, що має унікальний та неповторний внутрішній світ. Під час війни пріоритетним стає забезпечення психологічної стабільності та підтримки учнів, які можуть переживати стрес та тривогу через військові дії. Отже, навчальні програми повинні включати модулі, спрямовані на виховання стресостійкості, а також техніки мінімізації впливу травматичних подій.

2. Демократизація системи освіти, що, передусім, означає демократичну організацію самого навчально-виховного процесу, побудову стосунків учня і вчителя, студента і викладача на засадах взаємної поваги, визнання права на власну думку, творчої співпраці. Умови війни вимагають більшої гнучкості в освітньому процесі. Це означає підвищену увагу до індивідуальних освітніх потреб учнів, особливо тих, хто вимушений був переїхати або змінити своє звичайне навчальне середовище. Організація освіти на відстані та використання цифрових технологій стають ключовими.

3. Послідовна гуманізація освітнього простору, що фактично доповнює особистісну орієнтацію освіти і визначається як спрямованість її цілей, змісту, форм і методів на особистість того, хто навчається, на стимулювання і гармонізацію його розвитку. Під час широкомасштабної війни принципове значення набуває зосередження на моральній підтримці учнів та створення безпечного, захищеного середовища для навчання. У цьому контексті важливо забезпечити відчуття «максимально можливої стабільності» в умовах невизначеності, що допомагає учням почуватися більш захищеними.

У травмівних реаліях сьогодення психолого-педагогічна практика гуманізації освіти набуває особливого значення, оскільки орієнтується на під-

тримку розвитку особистості учнів, зважаючи на актуальні виклики, які вони переживають. Важлива мета освіти в Україні полягає в створенні умов, що сприяють розвитку самостійності та творчості учнів, ретельному врахуванні їх вікових та індивідуальних особливостей у складних, а інколи навіть критичних, соціально-психологічних умовах. Гуманізація освіти включає гуманітаризацію, яка допомагає учням самовизначитися в контексті національної та світової духовної культури, що є важливим для зміцнення їх ідентичності в умовах конфлікту.

Перша складова гуманізації освіти спрямована на забезпечення учням можливості виражати свою самостійність, включаючи організацію діяльності, яка враховує їх особливі потреби, надає простір для самовираження і додання труднощів, що відіграє важливу роль у їх фізичному та духовному загартуванні.

Друга сторона гуманізації полягає в розкритті потенціалу учнів через оволодіння культурними та цивілізаційними досягненнями. Це означає інтеграцію учнів у процеси створення культури, підтримку їх у набутті знань і компетенцій, виховання моральних чеснот та патріотизму, а також стимулювання критичного мислення та самовиховання, що є особливо важливим у часи кризи та невизначеності.

4. Забезпечення психічного здоров'я та психологічної безпеки. Зумовлена війною кризова соціальна ситуація вимагає збільшення кількості шкільних психологів та спеціалістів, які можуть надавати необхідну допомогу учням та їхнім сім'ям. Програми психологічної підтримки та кризового консультування стають фундаментальними. У контексті війни в Україні, проблема протидії стресовим перевантаженням у сучасній освіті набуває особливої актуальності. Стрес в учнів посилюється не лише через інтенсивність інформаційних потоків, а й через постійне перебування у стані соціально-психологічної напруги через військові дії. Такі умови вимагають особливих зусиль для збереження психічного здоров'я дітей і молоді.

Ширше розуміння проблеми охорони психічного здоров'я школярів може включати забезпечення їхньої психологічної безпеки. Ефективною стратегією може стати розвиток соціально-психологічних компетенцій, які допоможуть дітям і підліткам відстоювати свої погляди, протистояти маніпуляціям, зберігати особисту свободу і психологічне благополуччя. Це особливо важливо в умовах, коли кожна стресова ситуація може бути перетворена на можливість для особистісного зростання і розвитку.

5. Забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату. Важливо зміцнювати відчуття спільноти та взаємодопомоги серед українських учнів. Школа має стати місцем, де діти можуть знайти підтримку та розуміння не тільки збоку вчителів, а й від однолітків. У цьому контексті продуктивності набувають спільні проекти, спрямовані на допомогу вимушеним переселенцям чи участь у волонтерських ініціативах.

В умовах широкомасштабної війни в Україні, освітні програми мають активно включати розвиток навичок, які допомагають учням адаптуватися до нових, часто непередбачуваних умов життя. Це включає навчання витривалості, гнучкості, критичного мислення та емоційної стійкості. Особлива увага повинна приділятися підтримці психологічної стійкості учнів, адже вони зіштовхуються зі значними викликами, спричиненими військовими діями, втратами та переміщеннями.

Залучення учнів до громадської діяльності та проектів з відновлення та підтримки постраждалих територій може стати важливою складовою їхнього освітнього досвіду. Це не тільки сприяє розвитку соціальної відповідальності та патріотизму, але й допомагає формувати почуття спільноти та співпраці, які є критично важливими для відновлення країни. Участь у таких проектах сприятиме розумінню учнями реальних потреб суспільства, вони зможуть вносити власний вклад у відновлення миру та стабільності, розвивати вміння працювати в команді та керувати проектами.

Освітній процес у воєнний час повинен також включати акцент на моральну підтримку, розуміння та виховання поваги до різноманітності досвіду інших учнів, забезпечуючи простір для обговорення їхніх переживань та емоцій. Подібний підхід допоможе учням не лише адаптуватися до воєнних реалій, але й стати стійкими, освіченими громадянами, готовими до складних викликів майбутнього.

6. Створення умов для повноцінного соціального розвитку. Під час війни велике значення набуває розвиток компетентностей, які допомагають учням адаптуватися до нових умов життя. Наприклад, як уже зазначалося вище, залучення учнів до громадської діяльності та проектів, що спрямовані на відновлення та підтримку постраждалих територій. У воєнний час особлива увага в освіті має бути зосереджена на психологічній стійкості, адаптації до динамічних умов та моральній підтримці учнів, які стикаються зі значними перешкодами та травматичним досвідом.

У широкому контексті, соціальний розвиток в умовах війни в Україні передбачає привласнення культурно-історичного досвіду, який зазнав значних змін через воєнні дії, а також становлення особистості як носія зміненої культури та активного члена суспільства. В умовах конфлікту соціальний розвиток також передбачає здатність дитини адаптувати норми та правила, які відображають змінене соціальне середовище, та формувати власну поведінку з урахуванням нових реалій.

Отже, узагальнюючи специфіку реалізації основних принципів розвитку сучасної системи освіти у воєнний час, доцільно виокремити актуальні психолого-педагогічні завдання:

1. Підтримка самоствердження та самореалізації: надзвичайно важливо допомогти дітям відчувати свою значущість та отримати визнання від інших, що є критичним у періоди соціальних потрясінь і втрат.
2. Активне залучення до різноманітної діяльності: ефективний соціальний розвиток відбувається тільки тоді, коли діти є активними учасниками освіти, що дозволяє їм знайти внутрішнє задоволення в своїх пізнавальних зусиллях та саморозвитку.
3. Становлення відповідальної особистості: учні мають бути залучені до визначення та планування власних освітніх завдань, що сприятиме розвитку навичок відповідальності та самостійності.
4. Формування міцних шкільних колективів: спільні навчальні та суспільні види активності учнів постають основою для засвоєння соціальних норм і правил та розвитку цінностей, коли підтримка один одного стає життєво важливою у воєнний час.
5. Розвиток емоційної сфери: не можна допускати, щоб індивідуалізм або байдужість переважали у житті наступних поколінь українців.

Розвиток духовних та душевних якостей є ключовим у формуванні здорового, співчутливого суспільства.

Реалізація зазначених психолого-педагогічних завдань має базуватися на комунікативно-діалогічному підході, особистісно орієнтованому навчанні та мікрогрупових формах організації освітнього процесу та потребує розробки основних напрямів соціально-психологічного розвитку учнів як ключових дороговказів їх навчання та виховання у травмівних суспільних умовах, з метою вибудовування міцної основи для становлення гідного молодого покоління громадян України.

Предмет дослідження: основні напрями психологічного розвитку учнів в системі освіти під час повномасштабної війни в Україні.

Мета дослідження: на основі концепції психологічного розвитку особистості в умовах війни схарактеризувати специфіку основних його напрямів у травмівних реаліях сьогодення.

Результати дослідження

Згідно з даними психологічної науки основними напрямками психічного розвитку дитини є: соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, а також сформована громадянська свідомість особистості.

Безумовно, розвиток особистості не вичерпується вказаними лініями, але саме тут зміст шкільного навчання відіграє, чи, принаймні, має відігравати провідну роль. Особливого значення набувають вказані напрями розвитку під час повномасштабної війни та складних непередбачуваних обставин, в яких опинилася сучасна система освіти. Зупинимося за характеристичі цих напрямів докладніше, акцентуючи увагу на поточній соціальній ситуації війни.

Соціально-психологічний розвиток

Основними завданнями соціально-психологічного розвитку є:

Досягнення певної автономії і незалежності, самовизначення (зокрема, формування самостійної дорослої життєвої позиції), тобто усвідомлення себе членом суспільства, пізнання своїх можливостей і прагнень, усвідомлення свого місця в суспільстві та свого значення в житті. Тут слід звернути особливу увагу на розвиткові в учня знадності до створення власних життєвих та особистісних проєктів, інакше кажучи здатності до самопроєктування. Мета самопроєктування — сформувані особистісний проєкт розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проєкті, так і в проєкті власного життя. Ідеальний проєкт бажаного розвитку є базисним центром смислоутворення, що дозволяє вибудувати життєві стратегії та сформувані плани перспективи і програми особистісного розвитку та втілити їх у подальших життєвих практиках. Внутрішні передумови для цього створюються можливістю особистості усвідомлювати себе одночасно суб'єктом власної життєвої активності, по суті, автором власного життя

та об'єктом персональних спостережень та трансформацій (N. Chepeleva [4; 6; 7]; S. Rudnytska [4; 5]).

Можна припустити, що основними стратегіями реалізації особистісного проекту є стратегії стабільності і розвитку. Перша базується на цілях оцінки і перевизначенні основних життєвих завдань і передбачає засвоєння проектів і стандартів їх реалізації, які пропонує соціум, таких, що відповідають типовому для тієї чи іншої культури життєвому плану та вимогам до особистості, здатної його реалізувати. Друга — спирається на цілі розвитку та до визначення основних життєвих завдань, які пропонує особистості соціокультурне середовище.

Нами було виділено такі види особистих проектів — соціально-орієнтований та особистісно-орієнтований.

Соціально-орієнтований проект, засвоюється у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийняту в даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєпис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння й задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку та лінію особистісних трансформацій (N. Chepeleva [4]). Хоча, безумовно, ці проекти є результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Однак зазначимо, що сучасні реалії війни та пов'язана з нею безліч невизначених травмивних ситуацій, потребують перегляду зазначених проектів. Дитині вкрай важко передбачити перебіг подальших подій, бо горизонт соціальних очікувань різко звузився — почасти невідомо, що буде завтра, чи не доведеться евакуюватися і відповідно змінювати місце проживання та навчання. Також ускладнюється процес планування майбутнього життя та виникають проблеми з обранням майбутнього. Життєві завдання можуть звужуватися до чисто вітальних — як забезпечити себе, де знайти харчування (особливо в регіонах, які знаходяться під постійними обстрілами) тощо. на жаль, дорослі не завжди в змозі прийти на допомогу в розв'язанні навіть звичних побутових завдань.

На наш погляд, система освіти і особливо її психологічна служба, повинні зосередитися на формуванні в дитини, особливо підліткового та юнацького віку здатності до орієнтації їх на засвоєння трансформованих відповідно до реалій війни соціально-орієнтованих проектів та побудові на їх основі проектів особистісно-орієнтованих, безперечно, адаптуючи такі проекти до мінливих умов сьогодення. Важливу роль у цьому процесі відіграє інтелектуальний розвиток, про який йтиметься нижче.

Ще одним ключовим напрямом соціально-психологічного розвитку особистості є формування самосвідомості, ідентичності (персональної, соціальної, культурної та національної), створення цілісного образу «Я», що гармонійно поєднує різні сторони особистості, ідентифікації себе в поняттях індивідуальної унікальності, активного суб'єкта соціальних перетво-

рень. Особливу увагу в процесі розвитку особистості в сучасних умовах слід звернути на формування в молоді мілітарної ідентичності. Остання тлумачиться як складова соціальної ідентичності, що заступає місце цивільній ідентичності і є вагомим чинником розвитку громадянина воюючої держави (V. Zlyvkov & S. Lukomska [35]).

Формуванню ідентичності особистості, особливо мілітарної, великою мірою сприяє моральний розвиток дитини та розвинена громадянська свідомість. **Моральний розвиток** досягає найвищого рівня, коли моральні принципи, норми, правила поведінки і діяльності виступають у вчинках людини не лише як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої, суб'єктивно значущої моральної потреби. Чим тісніша єдність об'єктивного і суб'єктивного чинників, тим ширші можливості для морального розвитку особистості. При цьому цінності особистості тісно пов'язані з цінностями суспільства, держави. Система громадянських цінностей особистості лежить в основі формування її **громадянської свідомості**, яка тлумачиться як усвідомлення особистістю її прав і обов'язків стосовно суспільства, міра оволодіння суспільною системою цінностей і на цій основі визначення та утворення власної системи ціннісних орієнтацій, цілей, мотивів, завдяки чому особистість стає суб'єктом соціалізації (М. Boryshevsky [3]).

Критеріями сформованості громадянської свідомості особистості є:

- Обсяг представленості в свідомості громадянських цінностей. Міра здатності усвідомлено піддівати їх категоризації, осмисленню їх сутності на поняттєвому рівні.
- Глибина та повнота осмислення змісту таких цінностей, їх сенсу у життєдіяльності людини.
- Активне, зацікавлене особисте ставлення до громадянських цінностей, що зумовлене зв'язком останніх з актуальними потребами особистості.
- Міра ідентифікації себе з такими цінностями, усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей.
- Прийняття цінностей як суб'єктивно значущих, власних орієнтирів, їх регуляторний вплив на реальну поведінку людини.
- Володіння конкретними засобами саморегуляції поведінки згідно зі змістом особисто значущих громадянських цінностей.
- Здатність активно відстоювати громадянські цінності в реальних життєвих ситуаціях.

Становлення громадянина передбачає досягнення високого рівня соціальної і духовної культури особистості тобто культури її ставлення до природи, суспільства, його інститутів і цінностей, до інших людей і до самого себе як суспільної істоти, що живе у суспільстві і для суспільства, а не лише для самої себе. Свідоме ставлення громадянина на основі власних переконань до моральних цінностей, ідеалів, норм та принципів дозволяє йому контролювати свої почуття, емоції, переживання. У свою чергу, розвиваючись, моральні почуття сприяють зростанню готовності людини до морального вибору, допомагають їй виробити моральні принципи та ідеали, активну громадянську позицію (М. Boryshevsky [3]).

Зміст освіти має також відповідати умовам повноцінного соціально-психологічного розвитку учня. Тому слід визначити знання, уміння та компетентності, що забезпечують як успішну соціалізацію дитини, так й її соціальну адаптацію. Так, зокрема, для забезпечення повноцінної соціальної адаптації дитини слід передбачити в змісті освіти опанування засобами розвитку життєвої компетентності, яка тлумачиться нами як властивість особистості, що забезпечує продуктивне розв'язання життєвих задач, які постають перед людиною упродовж її життя. Вона є вагомим чинником, подолання непередбачуваних, травмівних обставин та знаходження виходу із складних ситуацій, з якими стикається людина (N. Chepeleva [8]). Життєві задачі, особливо такі, що виникають у складних ситуаціях, є задачами відкритого типу, для яких характерним є невизначеність умов або різні варіанти їх вирішення, тобто людина має самостійно проаналізувати наявну інформацію та прийняти рішення відносно релевантності такої інформації до чинних обставин.

Можна припустити, що саме підключення процесів, які дозволяють особистості не лише проаналізувати, проінтерпретувати та усвідомити складну ситуацію, а й трансформувати її в задачу є вагомим чинником не лише віднайдення ефективних шляхів якщо не виходу, то хоча б осмислення такої ситуації, а отже й збереження здатності продуктивно діяти в складних життєвих обставинах. І тут вирішальна роль належить інтелектуальному розвитку особистості.

Інтелектуальний розвиток

Зазначимо зразу ж, що сучасні психологічні підходи до розвитку цієї сфери особистості школяра розглядають його широко, саме як інтелектуальний, а не, скажімо, когнітивний або мисленнєвий розвиток. Проблема комплексного розвитку інтелекту звучить особливо актуально в складних і невизначених (інколи їх ще називають транзитивними) умовах сьогодення, коли розв'язування інтелектуальних задач поширюється на всю життєву сферу. Інтелект відіграє вирішальну роль у пошуку шляхів ефективної діяльності, прийнятті рішень у ситуації невизначеності та високої ціни помилки, нарешті, у побудові адекватних проєктів саморозвитку, гостро необхідних саме для молоді.

Основними завданнями інтелектуального розвитку учнів ми вважаємо такі:

1. Формування здатності до основних інтелектуальних операцій та логічності мислення.
2. Оволодіння різними формами мислення та інтелектуальними функціями.
3. Розвиток окремих пізнавальних здібностей.
4. Розвиток метакогніцій як структурних складників інтелекту.
5. Формування ментальної моделі світу.

Інтелект — це цілісне утворення, яке розвивається упродовж життя людини на ґрунті природжених здатностей за допомогою власної активності людини в умовах навчальних та інших соціальних впливів. Інтелект

виявляється в різних видах діяльності в процесі постановки і розв'язування відповідних задач.

Крім того, інтелект відповідає за породження, конструювання і перебудову ментальних моделей світу, які створюються в результаті інтелектуальної обробки (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретації) особистого досвіду (М. Smulson, [32]). Ментальна модель розглядається як продукт співпраці когнітивних і метакогнітивних компонентів інтелекту, а також всіх трьох основних функцій інтелекту — відображувальної, ціннісно-орієнтувальної, прогностично-перетворювальної. Вона є відрефлексованим конгломератом образу та концепту (когніції), ширшим за образ і концепт, оскільки при цьому поєднанні виникає нова якість. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості.

Вихідними даними для побудови ментальної моделі світу безумовно виступають об'єктивні характеристики останнього, однак сприйняті та перетворені через суб'єктивні, специфічні параметри когнітивної та метакогнітивної сфер особистості, а також точки зору (ментальні моделі) значущих інших.

Цілісний та інтегральний характер інтелекту не виключає його структурованості, тобто наявності низки компонентів (структурних елементів), які й визначають інтелект як психічне утворення. Це, перш за все, базові когніції, серед яких основні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, увага як контроль), мислення та уява, мова і мовлення. Однак інтелект, як ми уже зазначили вище, не зводиться до системи когніцій, а включає також і метакогніції, метакогнітивні інтегратори, серед яких провідні - це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Саме динамічність метакогніцій, у свою чергу, визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому. Розглянемо далі основні метакогніції, розвиток яких є провідною засадою інтелектуального розвитку учнів.

Для запуску інтелектуальних процесів необхідною є проблема, яку суб'єкт відчуває, вбачає тощо, перетворює на задачу і починає над нею працювати, розв'язувати її. Інакше кажучи, відбувається метакогнітивний процес «інтелектуальне ініціювання», який відповідає самостійній постановці задачі. Коли процес інтелектуального ініціювання розпочато, підключаються рефлексивні процеси. Рефлексія як підґрунтя розвитку і зміни ментальної моделі світу спирається на поняття рефлексивного виходу та зміни рефлексивної позиції. Стратегічність інтелекту, в свою чергу, передбачає адекватність будь-якого вибору в процесі обробки проблеми: вибору напрямку постановки задачі на ґрунті проблеми, вибору задуму або гіпотези, шляхів їх перевірки (якщо на це є час), а також остаточного вибору, прийняття рішення і реалізації його в діяльності. У ситуаціях інтелектуальної взаємодії, спільного прийняття рішення, так само як і при аналізі підґрунтя власних виборів, принципового значення набуває також інтелектуальна децентрація. Вона передбачає, що людина починає розуміти: на будь-яку проблему існує не тільки її власна, але й інша (і друга, і третя, і т.д.) точка зору, і ці точки зору можна і потрібно знати й розуміти. Не

обов'язково приймати, погоджуватись, але, зрозумівши протилежну (іншу) точку зору, людина збагачує свою. Вона може дотримуватися її далі, але інтелектуальна децентрація робить власну точку зору багатшою, сильнішою, об'ємнішою, переконливішою.

В класичних психологічних дослідженнях, зокрема, в дослідженнях Жана Піаже (J. Piaget [23]), показана складність проблеми розвитку інтелектуальної децентрації. Він довів, що при стихійному віковому становленні децентрація як інтелектуальний метакогнітивний процес розвивається не раніше юнацького віку, а інколи й пізніше (не плутати з децентрацією сприйняття, яка розвивається в 6-7 років). Рефлексія і стратегічність інтелекту, за нашими спостереженнями, теж стихійно формуються не раніше юнацького віку. А вміння самостійної постановки задач взагалі майже не розвивається упродовж шкільної освіти, оскільки задача у шкільний період тісно пов'язана з поставленими зовні умовами і єдиними можливими відповідями, як правило, наведеними наприкінці задачника. Можна вважати, що стихійний інтелектуальний розвиток учня наразі відстає від його загального розвитку, адже у стресогенний період воєнного стану підлітки дорослішають більш швидко, особливо в тяжких ситуаціях втрат, евакуації, дистанційного навчання тощо.

Однак наші дослідження свідчать, що побудова навчання, спеціально орієнтована на розвиток метакогніцій, може наблизити вікові кордони появи метакогніцій, зокрема, децентрації, стратегічності, вмінь самостійної постановки задач, а також ампліфікувати (тобто збагатити) інтелект школяра (M. Smulson [29; 30; 32; 33]). Такі метакогнітивні уміння гостро необхідні в ситуаціях сучасної перебудови освіти, в контексті війни і повного відновлення України.

Принциповим моментом розвитку інтелекту учня є орієнтація на повноцінне становлення всіх функцій інтелекту.

Провідними функціями інтелекту, які конституують його активність, суб'єктність і утворювальні можливості, є відображувальна, ціннісно-орієнтувальна і прогностично-перетворювальна.

Активно відображуючи свій світ, людина творить його, постійно адаптуючи, пристосовуючи цю модель світу до власних потреб і визначаючи себе в тій чи іншій ситуації. Відображувальна функція інтелекту забезпечує системи ментальних моделей світу, причому людина по суті конструює свій суб'єктивний світ, який можна образно представити як продукт її ставлення до певних об'єктів, предметів, явищ. Водночас цю функцію не можна відокремлювати від ціннісно-орієнтувальної, внаслідок чого ментальна модель світу набуває особистісної своєрідності.

Ціннісно-орієнтувальна функція реалізує особистісний чинник в інтелекті, забезпечуючи зв'язок між відображуваними об'єктами та особистісними надбаннями людини, включаючи не лише інтелект, а й моральні, етичні та інші аспекти. Завдяки цьому відображувані об'єкти набувають для людини особистісного смислу. Ціннісно-орієнтувальна функція об'єднує функцію орієнтування в довкіллі і функцію ціннісного структурування дійсності, тому її можна назвати і регулятивною або смисловою. Інтелектуальна діяльність відбувається на орієнтувальній основі, має орієнтувальну частину і забезпечує орієнтувальний компонент будь-якої практичної дії, інакше кажучи орієнтувальну функцію інтелекту.

Прогностично-перетворювальна функція інтелекту відповідає за два взаємопов'язані аспекти — прогнозування (проектування) і перетворення. Інтелектуальне прогнозування ґрунтується на відповідній функції мислення, яке не тільки забезпечує процес прогнозування, але само є прогнозуванням. Крім того, перетворювальний інтелект специфічний, оскільки його суб'єкт несе відповідальність за перетворення та їх наслідки, супутні зміни тощо.

Останні дві функції є інтелектуальною основою орієнтації людини в довкіллі, відрефлексованих життєвих і професійних виборів, адекватного прийняття рішень, становлення життєвих домагань, самореалізації особистості, гнучкого проектування і прогнозування майбутнього, самопроектування, розвитку і трансформації ментальних моделей світу тощо. Не викликає сумніву гостра необхідність набуття цих властивостей особистості учня саме в суворих сучасних умовах воєнного часу.

Розвиток здатності до самостійного учіння

В ситуації воєнних дій, постійних тривог та інших відомих складнощів проведення очного (офф-лайн) навчання в школах України принципового значення набуває розвиток в учнів здатності до самостійного учіння (терміном «учіння» ми позначаємо діяльність учня, студента, тобто того, хто вчиться, на відміну від навчання як діяльності вчителя, викладача, тобто того, хто вчить). Учіння як діяльність учня (студента) є керованим навчальною діяльністю, і, відповідно, залежить від неї (Yu. Mashbyts [18]). Саме тому і є такою складною проблема формування в учнів здатності до самостійного учіння, адже воно в будь-якому разі має бути організованим (спроєктованим) учителем і, відповідно, ним керованим.

Основними завданнями розвитку здатності до самостійного навчання ми вважаємо:

- 1) Оволодіння основними формами та навичками учіннєвої діяльності.
- 2) Формування вмінь самостійної постановки та розв'язування учіннєвих задач (про це докладно йшлося вище у зв'язку з інтелектуальним розвитком учнів).
- 3) Формування психологічної готовності до подальшої освіти та самоосвіти (Yu. Schvalb [28]).
- 4) Формування специфічних вмінь участі у різноманітних формах і видах дистанційного навчання (M. Smulson [31]), зокрема, таких, що включають елементи штучного інтелекту.

Вирішення проблеми здатності до самостійного учіння не може відбутися без розвитку суб'єктності. Сучасна психологія тлумачить суб'єкта як людину, що знаходиться на найвищому рівні діяльності, спілкування, цілісності, автономності та визначається у творчій діяльності, саморозвиткові й саморусі (M. Smulson [34]). Зрозуміло, що такий рівень суб'єктності може бути досягнутий, як правило, уже в дорослому віці, однак на рівні школи вже можна і необхідно говорити про закладання основ розвитку суб'єктності, зокрема, самостійності і творчої діяльності.

У вирішенні проблеми розвитку здатності до самостійного учіння в наш час велику роль відіграють мережеві (дистанційні) освітні технології, інак-

ше кажучи, технології он-лайн-навчання (M. Smulson [31]; L. B. Nilson, L. a A. Goodson [21]; C. Greenhow, C. R. Graham & M. J. Koehler [13]; L. Archambault, H. Leary & K. Rice [1]; F. Martin & J. Borup, [12]; J. Rutherford, [26]). Принциповим моментом є таке психолого-педагогічне обґрунтування організації дистанційного навчання, яке достатньою мірою надає вчителю можливості для відповідного впливу на учня з метою розвитку його здатності до самостійного учіння.

Серед сучасних видів дистанційного навчання виділяють синхронне, яке імітує офф-лайнове класне навчання, з використанням Зуму або іншої аналогічної платформи, гібридне навчання, коли частина учнів знаходиться в аудиторії, а решта зв'язана з нею дистанційно, а також асинхронне навчання з відсутністю безпосереднього спілкування викладача й студентів. Зрозуміло, що ці різні види дистанційного навчання потребують різного підходу до проектування діяльності суб'єктів освітнього процесу, зокрема, викладачів.

На дуже важливій, але мало дослідженій проблемі ролі асинхронного дистанційного навчання в розвитку в учнів здатності до самостійного учіння ми тут зупинятися не будемо. А в ситуації дистанційної синхронної взаємодії учнів і вчителя отримало суттєве значення проектування так званої інклюзії. При цьому мається на увазі інклюзія не в сенсі спеціальної психології (тобто ефективне включення до процесу офф-лайн навчання учнів з особливими потребами), а підсилення турботи, піклування про кожного з учнів з боку вчителя (тьютора) в ситуації он-лайн навчання. Етика турботи наголошує на важливості урахування специфіки особистості учня, на принциповому врахуванні в дистанційному навчанні моделі кожного учня та, відповідно, індивідуального підходу до нього (про модель учня див. більш докладно: Дистанційне навчання: психологічні проблеми, 2012).

В новітніх дослідженнях (J. Rutherford [26]) виділено також провідні принципи так званого гібридного навчання. При гібридній організації навчання (тобто такій, при якій частина студентів знаходиться в аудиторії, а частина — віддалено) першим принципом визначена вже відома нам інклюзивність. В даному випадку цей принцип спрямований на подолання бар'єрів, які розділяють віддалених студентів і студентів, які навчаються в класі. Вчителі мають переконатися, що кожного бачать,чують, що з усіма учнями можуть ділитися змістом, і всі вони мають рівні можливості брати участь в учіннєвій діяльності. Далі визначаються такі важливі принципи як ефективне планування, а також соціальні контакти, що зближують людей, технології та місце, щоб полегшити процес навчання й учіння. Різні типи присутності (онлайн і на місці) можуть однаково ефективно сприяти роботі в класі, якщо момент їх нерівності врахований, тому вони й вимагають уважного, але різного ставлення вчителя. Гнучкість як принцип дистанційного навчання підкреслює, наскільки важливо, щоб навчальні простори легко адаптувалися до різних режимів викладання та навчання, зокрема, до гібридного режиму. Чітка комунікація, продуманість діяльності та дотримання доступних технологій є також важливими принципами проектування всіх видів он-лайн і офф-лайн навчання. Нарешті, останнім принципом, хоча цей список і не є вичерпним, є залучення і активізація

діяльності всіх учнів, і цей чинник є життєво важливим при проєктуванні гібридних навчальних віртуальних просторів, які сприятимуть розвитку здатності до самостійного навчання.

Ми розглянули основні напрями психічного розвитку учнів основної школи та психологічні принципи, які мають бути враховані при конструюванні змісту шкільної освіти, що, у свою чергу, сприятиме не лише збагаченню когнітивної сфери зростаючої особистості, а й формуванню здатності до самостійної відповідальної діяльності у мінливих умовах суспільного розвитку.

Висновки

Війна спричинила дестабілізацію в численних сферах суспільного життя українців. Система освіти, ще не встигла оговтатися від викликів світової пандемії, опинилася серед найбільш вразливих соціальних галузей: навчальні заклади були змушені швидко адаптуватися до нових викликів, щоб забезпечити якісне, безпечне та доступне навчання в надзвичайно складних умовах сьогодення.

Основними напрямками психічного розвитку учнів є соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, а також сформована громадянська свідомість особистості. В умовах війни розвиток особистості в системі освіти набув принципового значення, спрямовуючись насамперед на формування патріотизму, моральності, стійкості, адаптивності, лідерських якостей українських учнів тощо.

Продуктивна адаптація основоположних принципів розвитку школярів в освітньому середовищі до сучасних реалій воєнного стану постає критичним інструментом підтримки та зміцнення їх ментального здоров'я в цілому, конструювання життєво необхідних ресурсів для проживання та асиміляції досвіду, пов'язаного з війною.

У пошуку шляхів ефективної діяльності в складних і невизначених умовах сьогодення, при необхідності прийняття відповідальних рішень у ситуації високої ціни помилки вирішальну роль відіграє інтелект людини. Відповідно, необхідною є серйозна увага системи освіти до інтелектуального розвитку учнів, основними завданнями якого є оволодіння різними формами мислення та інтелектуальними функціями, розвиток окремих пізнавальних здібностей, розвиток метакогніцій як структурних складників інтелекту і відповідно, формування адекватної і дієвої ментальної моделі світу на ґрунті інтелектуальної обробки особистісного досвіду.

У ситуації воєнних дій, постійних тривог та інших відомих складнощів проведення очного (офф-лайн) навчання в школах України принципового значення набуває розвиток в учнів здатності до самостійного учіння. Така здатність тісно пов'язана з закладанням в учнів основ розвитку суб'єктності, зокрема, самостійності і творчої діяльності. Принциповим у цьому аспекті сьогодні є формування специфічних вмінь участі у різноманітних формах і видах дистанційного навчання, зокрема, таких, що включають елементи штучного інтелекту.

Конфлікт інтересів. Автори повідомляють про відсутність фінансових та/або майнових інтересів, що можуть вплинути на рішення про публікацію цієї статті.

Література

- [1] Archambault L., Heather L. & Rice K. 2022. Pillars of online pedagogy: A framework for teaching in online learning environments. *Educational Psychologist*, 57(3), 178–191. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2051513>
- [2] Балл Г. А. 2006. Психология в рациогуманистической перспективе : Избранные работы. Киев : Основа, 408 с.
- [3] Боришевський М. Й. (Ред.) 2006. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості. Київ : Міленіум, 200 с.
- [4] Чепелева Н. В. (Ред.) 2016. Самопроектування особистості у дискурсивному просторі. Київ : Педагогічна думка, 232 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16_4_f.pdf (дата звернення: 12.11.2023)
- [5] Чепелева Н. В., Рудницька С. Ю. 2017. Нормативна модель самопроектування особистості. *Наука і освіта*. № 11. С. 105–113.
- [6] Чепелева Н. 2019. Розв'язування смислових задач як чинник самопроектування особистості. *Актуальні проблеми психології: психологічна теорія і технологія навчання*. Вип. 8, 10. С. 300–313.
- [7] Чепелева Наталія. 2023. Розв'язування смислових задач у життєвій компетентності особистості *Технології розвитку інтелекту* Том 7. № 1 (33). <http://doi.org/10.31108/3.2023.7.1.6>
- [8] Чепелева Н. В. 2024. Особливості життєвої компетентності в умовах війни *Osoblyvosti zhyttyevoyi kompetentnosti v umovakh viyny. Tekhnologii rozvytku intelektu = Technologies of intetellect development*. Том 8, № 1 (35). <https://doi.org/10.31108/3.2024.8.1.2> [Features of vital competence in war conditions].
- [9] Datta S. 2023. Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*. Vol. 8, 1. <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>.
- [10] Desjardins R. 2008. Researching the Links Between Education and Well-being. *European Journal of Education* 43(1). P. 23–35. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2007.00333.x>.
- [11] Elmesky R. 2021. Humanizing science education, wellness and a more just world. *Cultural Studies of Science Education*. 16(4). P. 1–10. <https://doi.org/10.1007/s11422-021-10077-1>.
- [12] Florence M., & Borup J. 2022. Online learner engagement: Conceptual definitions, research themes, and supportive practices. *Educational Psychologist*. 57(3). P. 162–177. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2089147>.
- [13] Greenhow C., Graham C. R., & Koehler M. J. 2022. Foundations of online learning: Challenges and opportunities, *Educational Psychologist*. 57(3). H. 131–147. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2090364>.

- [14] Hallahan D. P., & Kauffman J. M. 2021. Special and inclusive education: Perspectives, challenges and prospects. *Education Sciences*. 11(7). P. 362. <https://doi.org/10.3390/educsci11070362>.
- [15] Костюк Г. С. 1989. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад.школа, 608 с. [Educational process and mental development of personality].
- [16] Максименко С. Д. 2019. Актуальні проблеми генетичної психології. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Н.С.Костюка НАПН України. = Actual problems of psychology: coll. Science. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Том VIII. 10. С. 8–20. [Actual problems of genetic psychology].
- [17] Максименко С. Д. 2022. Теоретико-методологічні проблеми психології ххі століття: генетико-креативний дискурс. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, = Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Том 4(1). С. 1–11. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4105>. [Theoretical and methodological problems of psychology of the 21st century: genetic and creative discourse].
- [18] Машбиць Ю. І. 2019. Психологічні механізми і технологія навчання. Київ : Інтерсервіс. 208 с. [Psychological mechanisms and technology of education.].
- [19] Mehta R., & Aguilera E. 2020. A critical approach to humanizing pedagogies in online teaching and learning. *The International Journal of Information and Learning Technology*. 37(3). P. 109–120. <https://doi.org/10.1108/IJILT-10-2019-0099>.
- [20] Mietule I., Purii H., Maksymova I., Shaikan A., Hushko S., & Kulishov V. 2023. Digital humanization of education in the light of geopolitical challenges. *Society. Integration. education. Proceedings of the International Scientific Conference*. V. 1. P. 373–384. <https://doi.org/10.17770/sie2023vol1.7160>.
- [21] Nilson L. B., & Goodson L. A. 2021. Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research. Hoboken : John Wiley & Sons.
- [22] O'Connor M., & Paunonen S. V. 2007. Big Five personality predictors of post-secondary academic performance. *Personality and Individual Differences*. 43(5). P. 971–990. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.03.017>.
- [23] Piaget Jean. 1975. L'équilibration des structures cognitives: problème central du développement. Paris : PUF.
- [24] Polikarpova V., Shipelik V., & Krylova V. 2020. Digitalization of education: Save the human. In *International Scientific Conference «Digitalization of Education: History, Trends and Prospects» (DETP 2020)*. Atlantis Press : Paris. P. 648–654. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200509.116>.
- [25] Ramirez-Montoya M. S. 2020. Challenges for open education with educational innovation: A systematic literature review. *Sustainability*. 12(17). 7053. <https://doi.org/10.3390/su12177053>.
- [26] Rutherford James. 2023, August 16. The Design of Hybrid Teaching Environments: 10 Questions Answered. *Educause Review*. URL: <https://er.educause.edu/articles/2023/8/the-design-of-hybrid-teaching-environments-10-questions-answered>. (дата звернення: 12.12.2023)

- [27] Šerek J., & Machackova H. 2017. Role of school climate and personality in the development of Czech adolescents' political self-efficacy. *Applied Developmental Science*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/10888691.2017.1364163>.
- [28] Швалб Ю. М. 2006. Поняття суб'єкта учбової діяльності. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / Татенко. (ред.). Київ : Либідь, С. 303–315. [The concept of the subject of learning activity].
- [29] Смульсон М. Л. 2003. Психологія розвитку інтелекту. Київ : Нора-друк, 298 с. [Psychology of intellect development].
- [30] Смульсон М. Л. 2009. Інтелект і ментальні моделі світу. *Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psykhohiiyi. Natsionalny universytet "Ostroh" = Scientific studies of cognitive psychology. Ostroh National University*. № 12. С. 38–49. [Intellect and mental models of the world].
- [31] Смульсон М. Л. (Ред.). 2012. Дистанційне навчання : психологічні засади. Kirovograd : Imex-Ltd. 240 с. [Distance learning: psychological foundations].
- [32] Смульсон М. Л. (Ред.). 2015. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі. Київ : Педагогічна думка, 221 с. URL <http://lib.iitta.gov.ua/10064>. [Intellectual development of adults in the virtual educational space] (дата звернення: 12.11.2023)
- [33] Smulson M. 2019. Psychological mechanisms of adult intellect and subjectness development. *Smulson M., O. Volobuieva, M. Tomchuk, L. Lytvynchuk, O. Makhlai, A. Fedyk, & T. Scherban. Psychology of personality professional development: monograph*. Lviv — Toruń : Liga-Pres. P. 1–13. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-150-6/1-23>
- [34] Смульсон М. Л. (Ред.) 2021. Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі : монографія Lviv: Viktoriya Kundelska Publ. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728329>. [Psychological mechanisms of the adult subjectivity formation in the virtual space] (дата звернення: 12.11.2023)
- [35] Зливков В. Л., Лукомська С. О. 2023. Соціальна та особистісна мілітарна ідентичність українців в умовах війни. *Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya Psykholohichni nauky = Bulletin of Kherson State University. Series Psychological Sciences*. 3. С. 64–70. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-4> [Social and personal military identity of Ukrainians in war].

References

- [1] Archambault L., Heather L. & Rice K. 2022. Pillars of online pedagogy: A framework for teaching in online learning environments. *Educational Psychologist*, 57(3), 178–191. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2051513>.
- [2] Ball G. A. 2006. *Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannyye raboty* Kiev: Osnova. 40 s. [Psychology in a rationally humanistic perspective: Selected works].
- [3] Boryshevsky M. Y. (Red.) 2006. *Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku hromadyanskoyi spryamovanosti osobystosti*. Kyiv : Milenium, 200 s. [Psychological patterns of the development of personality civic orientation]

- [4] Chepeleva N. V. (Red.) 2016. Samoproektuvannya osobystosti u dyskursynomu prostori: monohrafiya. Kyiv : Pedahohichna dumka. 232 s. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16_4_f.pdf (data zvernennia: 12.11.2023) [Self-designing of personality in discursive space: monograph].
- [5] Chepeleva N. V., & Rudnytska S. Yu. 2017. Normativna model samoproektuvannya osobystosti. *Nauka i osvita*. № 11. S. 105–113. [Regulatory model of self-designing of personality].
- [6] Chepeleva Natalia. 2019. Rozvyazuvannya smyslovykh zadach yak chynnyk samoproektuvannya osobystosti. *Aktualni problemy psykholohiyi: Psykholohichna teoriya i tekhnolohiya navchannya = Actual problems of psychology: psychological theory and technology of education*. Vyp. 8, 10. S. 300–313. [Semantic problem solving as a factor of self — designing].
- [7] Chepeleva Natalia. 2023. Rozvyazannya smyslovykh zadach u zhyttyeviy kompetentnosti osobystosti *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu = Technologies of intellection development*, Vol. 7, 1 (33). <http://doi.org/10.31108/3.2023.7.1.6> [Solving of sense problems in the life competence of personality].
- [8] Chepeleva N. V. 2024. Osoblyvosti zhyttyevoyi kompetentnosti v umovakh viyny. *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu = Technologies of intellection development*. Tom. 8. № 1 (35). <https://doi.org/10.31108/3.2024.8.1.2> [Features of vital competence in war conditions].
- [9] Datta S. 2023. Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*. Volume 8. 1. <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>.
- [10] Desjardins R. 2008. Researching the Links Between Education and Well-being. *European Journal of Education*. 43(1). P. 3–35. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2007.00333.x>.
- [11] Elmesky R. 2021. Humanizing science education, wellness and a more just world. *Cultural Studies of Science Education* 16(4). P. 1–10. <https://doi.org/10.1007/s11422-021-10077-1>.
- [12] Florence M., & Borup J. 2022. Online learner engagement: Conceptual definitions, research themes, and supportive practices. *Educational Psychologist*. 57(3). P. 162–177. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2089147>.
- [13] Greenhow C., Graham C. R., & Koehler M. J. 2022. Foundations of online learning: Challenges and opportunities, *Educational Psychologist*. 57(3). P. 131–147. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2090364>.
- [14] Hallahan D. P., & Kauffman J. M. 2021. Special and inclusive education: Perspectives, challenges and prospects. *Education Sciences*. 11(7). P. 362. <https://doi.org/10.3390/educsci11070362>.
- [15] Kostyuk G. S. 1989. Navchalno-vykhovnyy protses i psykhychnyy rozvytok osobystosti. Kyiv : Rad. School. 608 s. [Educational process and mental development of personality].
- [16] Maksymenko S. D. 2019. Aktualni problemy henetychnoyi psykholohiyi. *Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. = Actual problems of psychology: coll. Science. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, Tom VIII. 10 S. 8–20. [Actual problems of genetic psychology].

- [17] Maksymenko S. D. 2022. Teoretyko-metodolohichni problemy psykholohiyi XXI stolittya:henetyko-kreatyvnyy dyskurs. *Visnyk NAPN Ukrayiny = Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Tom 4. 1. S. 1–11. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4105>. [Theoretical and methodological problems of psychology of the 21st century: genetic and creative discourse].
- [18] Mashbyts Yu. I. 2019. *Psykholohichni mekhanizmy i tekhnolohiya navchannya*. Kyiv: Interservis. 208 s. [Psychological mechanisms and technology of education].
- [19] Mehta R., & Aguilera E. 2020. A critical approach to humanizing pedagogies in online teaching and learning. *The International Journal of Information and Learning Technology*. 37(3). P. 109–120. <https://doi.org/10.1108/IJILT-10-2019-0099>.
- [20] Mietule I., Purii H., Maksymova I., Shaikan A., Hushko S., & Kulishov V. 2023. Digital humanization of education in the light of geopolitical challenges. In *Society. Integration. education. Proceedings of the International Scientific Conference*. V. 1. P. 373–384. <https://doi.org/10.17770/sie2023vol1.7160>.
- [21] Nilson L. B., & Goodson L. A. 2021. *Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research*. Hoboken : John Wiley & Sons.
- [22] O'Connor M., & Paunonen S. V. 2007. Big Five personality predictors of post-secondary academic performance. *Personality and Individual Differences*, 43(5), P. 971–990. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.03.017>.
- [23] Piaget, Jean (1975). *L'équilibration des structures cognitives: problème central du développement*. Paris: PUF.
- [24] Polikarpova V., Shipelik V., & Krylova V. 2020. Digitalization of education: Save the human. In *International Scientific Conference «Digitalization of Education: History, Trends and Prospects» (DETP 2020)* Atlantis Press : Paris. P. 648–654. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200509.116>.
- [25] Ramirez-Montoya M. S. 2020. Challenges for open education with educational innovation: A systematic literature review. *Sustainability*. 12(17). 7053. <https://doi.org/10.3390/su12177053>.
- [26] Rutherford James. 2023, August 16. The Design of Hybrid Teaching Environments: 10 Questions Answered. *Educause Review*. URL: <https://er.educause.edu/articles/2023/8/the-design-of-hybrid-teaching-environments-10-questions-answered>. (data zvernennia: 12.12.2023)
- [27] Šerek J., & Machackova H. 2017. Role of school climate and personality in the development of Czech adolescents' political self-efficacy, *Applied Developmental Science*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/10888691.2017.1364163>.
- [28] Schvalb Yu. M. 2006. Ponyattya subyekta uchbovoyi diyalnosti. *Lyudyna. Subyekt. Vchynok: Filosofska-psykholohichni studiyi* / Tatenko V. (red.). Kyiv: Lybid, S. 303–315. [The concept of the subject of learning activity].
- [29] Smulson M. L. 2003. *Psykholohiya rozvytku intelektu*. Kyiv: Nora Druk, 298 s. [Psychology of intellect development].
- [30] Smulson M. L. 2009. Intelekt i mentalni modeli svitu. *Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psykholohiyi*. Natsionalny universytet "Ostroh" = Sci-

- entific studies of cognitive psychology. Ostroh National University.* 12. S. 38–49. [Intellect and mental models of the world].
- [31] Smulson M. L. (Red.) 2012. Dystantsiynе navchannya: psykholohichni zasady. Kirovograd : Imex-Ltd. 240 s. [Distance learning: psychological foundations].
- [32] Smulson M. L. (Red.). 2015. Intelektualnyy rozvytok doroslykh u virtualnomu osvithnomu prostori. Kyiv: Pedahohichna dumka, 221 s. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10064>. [Intellectual development of adults in the virtual educational space] (data zvernennia: 12.11.2023).
- [33] Smulson M. 2019. Psychological mechanisms of adult intellect and subjectness development. *Smulson M., O. Volobuieva, M. Tomchuk, L. Lytvynchuk, O. Makhlai, A. Fedyk, & T. Scherban. Psychology of personality professional development : monograph.* Lviv — Toruń : Liga-Pres. P. 1–13. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-150-6/1-23>.
- [34] Smulson M. L. (Red.) 2021. Psykholohichni mekhanizmy stanovlennya subyektnosti doroslykh u virtualnomu prostori. Lviv: Viktoria Kundelska Publ. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728329>. [Psychological mechanisms of the adult subjectivity formation in the virtual space] (data zvernennia: 12.11.2023).
- [35] Zlyvkov V. L., Lukomska S. O. 2023. Sotsialna ta osobystisna militarна identychnist ukrayintiv v umovakh viyny. *Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya Psykholohichni nauky = Bulletin of Kherson State University. Series Psychological Sciences.* 3. S. 64–70. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-4> [Social and personal military identity of Ukrainians in war].

THE ROLE OF HUMOR STYLES IN THE EXISTENTIAL FULFILLMENT OF YOUTH IN WARTIME CONDITIONS

Yuliia Prymak^{1,2}, Maryna Drozdova^{1,3}

РОЛЬ СТИЛІВ ГУМОРУ В ЕКЗИСТЕНЦІЙНІЙ СПОВНЕНOSTІ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Юлія Примак, Марина Дроздова

Abstract. The article presents an empirical study of the role of humor styles in the existential fullness of young people, whose life unfolds in the conditions of war, where the purpose was to investigate and analyze the peculiarities of the relationship between certain styles of humor (in the context of other life resources) and the existential fullness of the individual. The solution of the tasks was implemented with the help of methods of theoretical elaboration of the problem (analysis, systematization, system analysis, comparison), empirical methods (the questionnaire of humor styles by R. Martin (HSQ), the “Scale of Existence” by A. Lengle, K. Orgler, the questionnaire for finding vital resources (model BASIC Ph by M. Lahad)), mathematical and statistical methods of data processing and interpretive methods of explaining the phenomena under study. The empirical study involved 220 young people with whom a trusting relationship was established in advance.

The results of the study confirmed that the humor styles of a person are differentially related to the indicators of his or her existential fulfillment. Correlation analysis revealed the specificity of mediation in the following: the self-sustaining style of humor best expressed the adaptive single-vector model of constructing descriptors of the existential fullness of the individual, in particular through the involvement of a greater variety of life resources and systemic self-reflection. The existential life-creation landscape of individuals who actualize aggressive, auto-humiliating, affiliative styles of humor has emerged as complex, problematic, unstable, and traumatic. All indicators of existential fulfillment showed an inverse correlation with the auto-humiliating style of humor, which testified to its exceptionally maladaptive role. The obtained results recorded the significance of such a vital resource as feelings and emotions for all with different styles of humor, but also an inverse correlation of affiliative and aggressive styles of humor with the indicator of “self-distancing” was established, which served as an argument for concluding the presence of quasi-reflection as a special form of psychological protection regarding the maladaptive functionality of the above-mentioned resource.

¹ T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”, Ukraine

² y.v.prymak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7374-1844>

³ drozdovam228@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1388-4955>

A certain style of humor can mediate a specific trajectory of existential fulfillment of the individual. The most prevalent self-sustaining style of humor among young people today has confirmed its essential role in this process. Special psychological attention should be paid to cases with such styles of humor as auto-humiliating, aggressive, affiliative in order to help overcome their maladaptive functionality to varying degrees in relation to the process of existential fullness of the individual, whose life unfolds in the conditions of war. The ambiguous resonance and construction of existential fulfillment in young people is recorded in the case of the affiliative style of humor, when, in conditions of long-term uncertainty, existential crisis, its a priori adaptive potential demonstrated the inability of the individual to be sufficiently independent constructive. Therefore, it was the systematic approach that made it possible to cover and clearly design, organize, conduct and interpret the results of the presented intelligence, highlighting the specifics of specific cases.

Keywords: affiliative humor style, self-enhancing humor style, aggressive humor style, self-deprecating humor style, existential fulfillment, life resources

Анотація. У статті представлено емпіричну розвідку щодо ролі стилів гумору в екзистенційній сповненості молоді, життєдіяльність якої розгортається в умовах війни, де метою було дослідити та проаналізувати особливості зв'язку певних стилів гумору (в розрізі інших життєвих ресурсів) із екзистенційною сповненістю особистості.

Розв'язання поставлених завдань реалізовувалося за допомогою методів теоретичного опрацювання проблеми (аналіз, систематизація, системний аналіз, порівняння), емпіричних методів (трьох методик: опитувальника стилів гумору Р. Мартіна (HSQ), "Шкали екзистенції" А. Ленгле, К. Орглер, опитувальника для знаходження життєвих ресурсів (модель BASIC Ph М. Лахада)), математико-статистичних методів обробки даних та інтерпретаційних методів пояснення досліджуваних феноменів. В емпіричному дослідженні взяли участь 220 молодих осіб, із якими були встановлені заздалегідь довірчі взаємини.

Результати дослідження підтвердили, що стилі гумору особистості диференційовано пов'язані з індикаторами її екзистенційної сповненості. Кореляційним аналізом з'ясовано специфіку опосередкування в наступному: самопідтримувальний стиль гумору якнайкраще виразив адаптивну одновекторну модель конструювання дескрипторів екзистенційної сповненості особистості, зокрема й завдяки залученню більшої різноманітності життєвих ресурсів та системній саморефлексії. Екзистенційний ландшафт життєтворення осіб, які актуалізують агресивний, аутопринизливий, афіліативний стилі гумору, вималювався як складний, проблемний, нестабільний і травмивний. Усі індикатори екзистенційної сповненості продемонстрували обернений кореляційний зв'язок із аутопринизливим стилем гумору, що й засвідчило його винятково дезадаптивну роль. Отримані результати зафіксували значущість наразі такого життєвого ресурсу як почуття та емоції для всіх осіб із різним стилем гумору, але й встановлено обернений кореляційний зв'язок афіліативного, агресивного й аутопринизливого стилів гумору з індикатором "самоідистанціювання", що й послугувало аргументом виснування щодо дезадаптивного функціоналу вищезначеного ресурсу, наявності квазірефлексії як особливої форми психологічного захисту.

Певний стиль гумору може опосередковувати специфічну траєкторію екзистенційної сповненості особистості. Найрозповсюдженіший нині серед молоді самопідтримувальний стиль гумору підтвердив свою порівняно найадаптивнішу й сприяючу роль у цьому процесі. Особливої психологічної уваги потребують випадки з такими стилями гумору як аутопринизливий, агресивний, афіліативний заради сприяння в подоланні їхнього різною мірою дезадаптивного функціоналу щодо процесу

екзистенційної сповненості особистості, життєдіяльність якої розгортається в умовах війни. Неоднозначне резонування та конструювання екзистенційної сповненості у молоді запропоновано у випадку з афіліативним стилем гумору, коли в умовах тривалої невизначеності, екзистенційної кризовості його апіорний адаптивний потенціал продемонстрував нездатність особистості до достатньої самостійної конструктивності. Тому саме системний підхід дозволив охопити та чітко спроекувати, організувати, провести та інтерпретувати отримані результати представленої розвідки, виокремивши специфіку конкретних випадків.

Ключові слова: афіліативний стиль гумору, самопідтримувальний стиль гумору, агресивний стиль гумору, аутопринизливий стиль гумору, екзистенційна сповненість, життєві ресурси

Вступ

Феномен екзистенційної сповненості в аспекті системи психологічних ресурсів актуалізується особливо гостро в періоди соціальних потрясінь, зокрема в часи війни. Відтак у психології закономірним наразі є процес зростання зацікавленості дослідників окресленим ракурсом. Загалом актуальність дослідження проблеми екзистенційної сповненості молоді з різним стилем гумору пов'язана з такими обставинами: у теоретико-методологічному плані такого роду наукова розвідка сприятиме системній рефлексії споконвічного питання сенсу життя, можливостей сучасної людини (своєрідно в ситуаціях екзистенційних викликів); у практичному — дослідження проблематики екзистенційної сповненості в ракурсі гелотологічної й ресурсної системної теорії та практики забезпечить здатність людини ставати свідомо ресурснішою, психологічно стійкішою (в чому, звичайно, може допомогти й психолог-практик). Так, використання особистістю адаптивного стилю гумору, свідомих дій щодо ефективного (передусім самостійного) залучення системи життєвих ресурсів, з одного боку (наприклад, якнайкращої асиміляції), може виступати як аутопідтримувальна адаптивна комбінація копінг-стратегій, а з іншого — надавати емоційну підтримку іншій людині, успішно встановлюючи та підтримуючи продуктивні міжособистісні стосунки. Існуюча модель вивчення стрес-долаючої ролі гумору дозволила чіткіше диференціювати ці функції: захист від негативних переживань, зменшення значущості психотравмливих обставин і розвінчування ілюзій, сублімований протест, набуття визнання й поваги від значущих інших (О. Зайва, 2006 [22]; R. Oliveira, P. Arriaga, J. Barreiros, 2023 [18]). Тож виділився принцип зумовлення визначеного феномена своїми особливостями, власним відповідальним досвідом особистості, специфікою організації; разом саме людина порівняно з твариною здатна сама створювати свій світ, свою “людську культуру” (L. von Bertalanffy, 2009 [1]). Вважаємо, що, крім принципу зумовлення, в умовах війни спрацює й принцип обумовлення (йдеться про обмеження обставинами, застереженнями).

Класичні твори представників екзистенційно-гуманістичного, системного підходів і дослідження сучасників, присвячені вивченню особистості, продемонстрували виняткову увагу й до аналізу одного з ключових понять останньої — феномена екзистенційної сповненості. Так, за В. Франклом,

ідеться про еклектичне переживання, пов'язане з наповненістю сенсом життя, що вирізняється в реалізації потенціалу особистості передусім через дескриптори “свободи для” та “свободи від” [6]. Завдяки власній волі людина вибудовує пріоритетність життєвих завдань і рішуче втілює свої наміри, досягаючи цієї екзистенційної сповненості (її рівня та феноменальної конфігурації складових), що проявляється насамперед у глибокій задоволеності, збуванні задуманого (A. Langle, Ch. Orgler, M. Kundi, 2003 [14]). Екзистенційна сповненість особистості може бути індикатором психологічного благополуччя (вони є взаємозалежними та взаємодоповнюючими конструктами) (О. Власова, К.-М. О. Фадеева, А. Гуленко 2014 [3]; І. Галян, 2016 [7]; Н. Каргіна, 2017 [10]). А от агресивний гумор особистості опосередковує спонтанну й неусвідомлену стратегію порушення меж міжособистісних стосунків через психологічне благополуччя інших людей, а аутопринизливий — за допомогою власного (R. Martin, 2001 [15]). Відтак кризова ситуація може переживатися завдяки гумористичним засобам не лише як перепона, а й як умова для змін, фасилітації, осмислення, знаходження конструктивних способів подолати цю кризу. Так, показано, що в ситуації напруженості та тривоги молодим особам властиве використання адаптивного стилю гумору більшою мірою, ніж неадаптивного (Л. Матвієнко, О. Пилипенко, В. Шокота, 2022 [16]).

Психологами вивчався й зміст екзистенційної сповненості людини на різних вікових проміжках (зокрема й в пізньому віці (О. Коваленко, 2015 [11]; Т. Партико, 2019 [19])). Встановлено, що зростання її рівня позитивно корелює з гармонійністю стосунків та адаптивністю особистості (Т. Партико, 2019 [19]). Це твердження дозволило нам припустити, що здатність молодих людей до актуалізації конкретного стилю гумору буде відображати й різну конфігурацію екзистенційної сповненості їхньої особистості, а відповідно й використання ними певних життєвих ресурсів. Роз'яснення цього питання набуло феноменальної значущості через чимраз більші виклики сьогодення та зростаючі потреби психокорекційних і психотерапевтичних практик у реалізації завдань щодо подолання психотравмівних переживань, пов'язаних із екзистенційною особистісною траєкторією в умовах війни.

Внаслідок теоретичного опрацювання окресленого ракурсу проблеми можна вважати, що особи, які надають перевагу таким потенційно корисним стилям гумору як афіліативний і самопідтримувальний (порівняно з особами, які звертаються насамперед до агресивного та аутопринизливого), будуть різноманітніше й повніше користуватися різними життєвими ресурсами, а відтак і їхня особистість буде поставати у вигляді ефективнішої, адаптивнішої моделі екзистенційної сповненості. Умови війни обумовлюють ракурси конструювання глибоких особистісних утворень, і навіть екзистенційну сповненість: якщо особистості не вистачатиме власного досвіду (з огляду й на молодий вік) та конструктивної саморефлексії, практики самостійної й системної актуалізації необхідних життєвих ресурсів, то й конкретні стилі гумору (первинно окреслені як адаптивні) будуть працювати в розрізі дезадаптивного функціоналу.

Концепція дослідження

Аналіз зарубіжних і вітчизняних джерел дозволив засвідчити, що в широкому значенні феномен екзистенційної сповненості якнайліпше віділяється в таких дескрипторах як: самодистанціювання (стабільна здатність самостійно створювати внутрішній вільний простір, вміння когнітивно відходити на зручну дистанцію щодо самого себе, абстрагуватися від своїх почуттів і бажань, рефлексувати над ситуацією, а не пасивно споглядати), самотрансценденція (здатність співчувати, глибоко екзистенційно сприймати свої внутрішні стани: йдеться про “вільну” емоційність, але й відчуття власного зв’язку з навколишнім світом, а то й завершення самодистанціювання), а також персональність (когнітивна та емоційна доступність для себе та світу, саморозкриття), свобода (здатність вирішувати свідомо й одноставно, порівняно легко знаходити можливості для дій), відповідальність (уміння закінчувати розпочате, усвідомлене почуття обов’язку перед самим собою та перед іншими, часова постійність), екзистенційність (це про рішучість і відповідальність у соціумі), суб’єктивне переживання міри сповненості (суб’єктивна міра осмисленого в житті, внутрішня узгодженість, розуміння “добра — зла” та особистий внесок особистості) (A. Langle, et al., 2003 [14]). Підсумковий індикатор системного характеру (загальна екзистенційна сповненість) виявляється передусім у сумуванні проміжних вищезгаданих дескрипторів: самодистанціювання, самотрансценденція, свобода й відповідальність. Саме він і виражає “повноту справжнього життя”, наповненого сенсом (Ф. Франкл [6]). Вищезгаданий феномен в екзистенційній методології представлено в методиці “Шкала екзистенції” А. Ленгле, К. Орглер. Зауважимо, що в ній відсутня шкала брехні, але ми врахували це завдяки виявленню тенденційності відповідей на конкретні запитання.

Методологічно виявлення сенсу в екзистенційній ситуації було описано В. Франклом [6]. Ці чотири поступи знаходження сенсу в такій ситуації передбачають наявність у людини відповідних базових антропологічних іманентних здібностей: сприймати (що співвідноситься з самодистанціюванням (SD)), відчувати — з самотрансценденцією (ST), обирати — зі свободою (F), робити — з відповідальністю (V). В комплексі вищезгадані індикатори наповнюють змістом та увиразнюють специфіку феномена загальної екзистенційної сповненості.

У представленій розвідці проблематику екзистенційної сповненості ми презентували в проєкції життєвих можливостей за ресурсноорієнтованою моделлю стресоподолання BASIC Ph М. Лахада (це про такі варіації як: віра та переконання, моральні цінності, соціальна підтримка, імагінативна, когнітивна, емоційно-почуттєва та фізично-чуттєва сфери) (M. Lahad, 2013 [13]). Маючи унікальне поєднання ресурсів стресоподолання (а їх шість у даному разі), потенціал, досвід людини засвідчується домінуванням кількох із них. Вважаємо, що в умовах тієї життєдіяльності молоді, що розгортається наразі (в умовах війни й відповідних стресових навантажень), феномен екзистенційної сповненості можна дослідити з особливим практичним обґрунтуванням і значущістю.

Виняткове місце серед життєвих ресурсів, що можуть або виснажувати, або сповнювати особистість екзистенційно, відіграє гумор, його провідний стиль зокрема. За орієнтир нами визнано ракурси диференціювання стилів гумору в наступному: афіліативний і самопідтримувальний (як потенційно корисні, здорові), агресивний та аутопринизливий (як потенційно шкідливі для психічного здоров'я свого та інших відповідно) (R. Martin, 2001 [15]). Використання у значущому переважанні одного з вищезгаданих стилів гумору — найімовірніше, найкраща здатність людини розуміти себе, взаємодіяти з іншими, долати стрес.

Отож констатувальною стратегією розвідки визначено перелік змінних, що стосувалися чотирьох стилів гумору, пов'язаних з екзистенційною сповненістю та її дескрипторами, а також життєвими ресурсами.

Мета дослідження полягала у встановленні зв'язку між конкретними стилями гумору та особливостями екзистенційної сповненості (й певними життєвими ресурсами) у молоді, життєдіяльність якої розгортається в умовах війни.

Завдання дослідження: по-перше, виявити специфіку представленості провідного стилю гумору, рівнів екзистенційної сповненості серед молодих людей (зокрема в різних вікових і статевих групах) в умовах війни; по-друге, встановити зв'язок між індикаторами екзистенційної сповненості та системою життєвих ресурсів в окремих групах осіб (афіліативний, самопідтримувальний, аутопринизливий, агресивний стилі гумору; по-третє, визначити психологічні ресурси набуття екзистенційної сповненості молоді з різним стилем гумору.

Для проведення емпіричного дослідження нами було залучено молодь — студенти гуманітарних спеціальностей Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка та Пенітенціарної академії України (220 осіб: 154 — жіночої статі, 66 — чоловічої). Середній вік учасників — 22.4 роки. Всі респонденти долучилися до дослідження на добровільних засадах, але відмітимо наявність в них високого рівня вмотивованості (тож вибірка на першому етапі формувалася рандомним способом). Принципи етичності у взаємодії та конфіденційності стали провідними в реалізації завдань представленої наукової розвідки. Результати витримані щодо умови наявності довіри у стосунках між діагностом і респондентом.

За дослідницький інструментарійправили: опитувальник стилів гумору Р. Мартіна (HSQ) (основні індикатори: афіліативний, самопідтримувальний, аутопринизливий, агресивний стилі гумору) (R. Martin, 2001 [15]) на 32 запитання; методика “Шкала екзистенції” А. Ленгле, К. Орглер для вивчення феномена екзистенційної сповненості (провідні полюсні дескриптори: самодистанціювання, самотрансценденція, персональність, свобода, відповідальність, екзистенційність, суб'єктивне переживання міри сповненості) (A. Langle, Ch. Orgler, M. Kundi, 2003 [14]) на 46 запитань, опитувальник на 36 запитань для знаходження життєвих ресурсів (модель BASIC Ph М. Лахада, що представлено за показниками: Belief — філософія життя, віра, переконання та моральні цінності; Affect — почуття та емоції; Social — соціальні зв'язки, приналежність, соціальна підтримка; Imagination — уява та її механізми, творчість, інтуїція; Cognition — когнітивні стратегії,

знання, логіка, реальні думки; Physiology — фізично-чуттєва модальність, тілесні ресурси) (М. Lahad, 2013 [13]). Процедура опитування респондентів проводилася відповідно до інструкцій вищезгаданих методик.

Емпіричне дослідження орієнтувалося на наступне: 1) виявлення особливостей представленості провідного стилю гумору серед молодих людей, життєдіяльність яких розгортається в умовах війни, рівнів екзистенційної сповненості (засобами процентильної статистики); 2) формування окремих груп із різними провідними стилями гумору (це про афіліативний, самопідтримувальний, аутопринизливий, агресивний), порівняння їх за індикаторами екзистенційної сповненості (зокрема, низький, середній та високий рівні) та життєвих ресурсів (дотримуючись коректності у застосуванні математичної статистики — засобом порівняння двох / кількох незалежних дослідницьких вибірок за критеріями Ст'юдента для незалежних вибірок, U-критерію Манна-Уїтні / однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA, Н Крускала-Уоллеса); 3) встановлення зв'язку між стилем гумору та індикаторами екзистенційної сповненості, життєвих ресурсів (за допомогою застосування кореляційного аналізу Пірсона (R) та Спірмена (R_s) у відповідних випадках). Статистично достовірними вважалися рівні .001, .01 та .05. На основі отриманих результатів формувалася комп'ютерна база даних, обробка якої дала змогу зробити низку інтерпретацій та висновків згідно завдань даного дослідження. Критерієм визначеності даних стало використання методів математичної статистики із застосуванням пакету прикладних статистичних засобів SPSS 26 for Windows. Обраний підхід дозволив отримати об'єктивні та вірогідні дані з подальшою їхньою інтерпретацією.

Результати емпіричного дослідження

Для досягнення мети та реалізації завдань представленої розвідки було проведено емпіричне дослідження. Відомо, що людина може в своєму житті (а особливо в кризових ситуаціях) використовувати не лише один стиль гумору, але нами зафіксовані певні закономірності. Так, осіб із провідним самопідтримувальним стилем гумору виявилось найбільше — 41.8%, афіліативним — 27.3%, аутопринизливим — 12.7%, агресивним — 10.9%, змішаним — 7.3% (це про ті випадки, коли респондент продемонстрував кілька провідних стилів гумору). Водночас відмічено, що особи чоловічої статі частіше евентуально актуалізують такі стилі гумору як афіліативний, самопідтримувальний та агресивний (у всіх трьох випадках $p \leq .001$). Також особи чоловічої статі порівняно з особами жіночої представляються як самодистанційованіші, самотрансценденційованіші, вільніші, відповідальніші, в цілому екзистенційно сповненіші (йдеться про показники рівня самодистанціювання ($p \leq .001$), рівня самотрансценденції ($p \leq .01$), "відповідальність" ($p \leq .01$), "загальна екзистенційна сповненість" ($p \leq .01$), "свобода" ($p \leq .05$)). Зафіксовано, що жінки в якості психологічного ресурсу частіше звертаються до актуалізації ресурсу афективної сфери, почуттів ($p \leq .01$). Тож саме останнім характерна краща здатність та можливість розпізнавати почуття, їх виражати, шукати позитивні джерела емоційної підтримки (в родині, друзях) (а тому припускаємо кращу розвиненість у них навичок емоційного інтелекту).

Також виявлено, що молодші респонденти (вік у даному дослідженні розглянуто в діапазоні від 18 до 44 рр., керуючись рекомендацією ВООЗ щодо подовження молодого віку) частіше звертаються до афіліативного, агресивного та аутопринизливого стилів гумору ($p \leq .01$). Всі дескриптори екзистенційної сповненості у старших за віком осіб демонструють додатні взаємозв'язки на високому рівні значущості ($p \leq .01$) (це такі показники як: “самодистанціювання”, “самотрансцендентність”, “персональність”, “свобода”, “відповідальність”, “екзистенція”, “загальне суб'єктивне переживання міри сповненості”), але вони й менше звертаються до такого ресурсу як уява, творчість, спогади ($p \leq .01$). Отож ці результати дозволяють висувати, що самопідтримувальний стиль гумору — ймовірно потенційний системотвірний ресурс щодо екзистенційної сповненості у старших за віком осіб. Вважаємо, що життєвий досвід старшої за віком (ідеться про вік, що наближається до 44 р.) людини в умовах невизначеності через війну дозволяє швидше та активніше екзистенційно сповнитися (знайти сенс життя навіть страждаючи [6], актуалізувати вірування в можливість кращого, в Бога чи в саму себе, позаяк сформована та переосмислена неодноразово система цінностей виявляється зрозумілішою, свідомо доступнішою в складних ситуаціях невизначеності та ризику через війну. Вміння планувати, критичніше оцінювати інформацію, аналізувати проблеми, саморефлексувати також допомагають людині з віком не лише фізично дорослішати, а й особистісно наповнюватися в екзистенційному плані.

Залежно від прояву показників представлених критеріїв звертають на себе увагу результати згідно виявлених рівнів екзистенційної сповненості молоді. Так, дані засвідчують, що більшість респондентів належить до груп із середнім і низьким рівнями екзистенційної сповненості, її індикаторів (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл респондентів за рівнями екзистенційної сповненості та її провідних дескрипторів за методикою “Шкала екзистенції” А. Ленгле, К. Орглер

Дескриптори екзистенційної сповненості	Групи досліджуваних; у %		
	З низьким рівнем	З середнім рівнем	З високим рівнем
Самодистанціювання	35.5	60	4.5
Самотрансценденція	23.6	67.3	9.1
Свобода	30.9	68.2	.9
Відповідальність	27.3	71.8	.9
Загальне суб'єктивне переживання міри сповненості	29.3	66.8	3.9

Із посиланням на отримані дані в дослідженні ми порівняли результати осіб із груп із середнім та низьким рівнями загальної екзистенційної сповненості. Так, у респондентів із низьким рівнем загальної екзистенційної сповненості порівняно з респондентами, які продемонстрували середній рівень останньої, агресивний та аутопринизливий стилі гумору стають зна-

чущішими копінг-ресурсними стратегіями в кризових умовах ($p \leq .001$), що виражається передусім в інтенції до спогадів, актуалізації власних образів ($p \leq .001$), а також афективності, вираженні почуттів та емоцій (передбачаємо, що деструктивнішого характеру) ($p \leq .01$). Особи з групи середнього рівня екзистенційної сповненості надають перевагу в межових ситуаціях (що мають перманентний характер) задля самостабілізації таким життєвим можливостям як: цінності, рефлексія філософії життя, когнітивні стратегії ($p \leq .001$), формальна й неформальна фізична активності ($p \leq .01$).

Молоді люди, які нині обирають у своїй життєдіяльності певний провідний стиль гумору, досягають екзистенційної сповненості та психологічної стабілізації власної особистості неоднаково. Значущо доказовими в цьому виснуванні виявилися такі показники екзистенційної сповненості: “самодистанціювання”, “свобода”, “екзистенція”, “загальна екзистенційна сповненість” ($p \leq .001$), “персональність”, “відповідальність” ($p \leq .01$), “самотрансценденція” ($p \leq .05$). Відтак із метою виявлення та окреслення ролі конкретного стилю гумору, що актуалізує особистість в умовах військового травмування у своєму житті (й щодо своєрідної траєкторії екзистенційної сповненості), залучаючи ті чи інші життєві ресурси, було проаналізовано кореляційні зв’язки між досліджуваними змінними в кожній із груп (табл. 2).

Виявлені кореляційні зв’язки, представлені в таблиці (див. табл. 2), дозволили нам зафіксувати тенденції та вважати за вірогідно можливе наступне. В якості найбільш адаптивної ролі конкретного стилю гумору в екзистенційній сповненості особистості, яка перебуває в умовах війни, проявив себе самопідтримувальний стиль. Позитивна стійка одновекторність дескрипторів екзистенційної сповненості (статистичне резонування індикаторів “самотрансценденції”, “свободи”, “рівня відповідальності”, “персональності”, “екзистенції”, “загального показника екзистенційної сповненості”) та більша різноманітність залучення життєвих ресурсів (“моральних цінностей, філософії життя”, “почуттів та емоцій”, “соціальних зв’язків і спілкування”, “когнітивних стратегій, планування” та “тілесних практик”) свідчать, на нашу думку, про те, що утворення адаптивнішого / оптимальнішого формату організації життєдіяльності молоді можливе навіть в умовах невизначеності через війну, коли як ніколи загострюються екзистенційні переживання. Вважаємо, що такі особистості здатні стабільніше й рішучіше самостійно створювати внутрішній вільний простір, абстрагуватися від переживань негативного характеру, але й відповідально рефлексувати над ситуацією та емпатувати відповідно до неї, а не пасивно споглядати. У підсумку саме таким респондентам (із вираженим самопідтримувальним стилем гумору) вдається порівняно якнайкраще встановити доброзичливе діалогічне спілкування зі світом, вибудовуючи сутнісно адаптивнішу й впорядкованішу (з ознаками негентропії) структуру власної особистості, долаючи виклики, пов’язані з тривалим дистресом (що знаходить своє вираження в застосуванні в інтрапсихічному орієнтуванні розгалуженої комбінації ресурсів).

Сутність особистості відтіняється в її здатності до адаптивного перевизначення через свій самостійний відповідальний вибір, який потрібно

Таблиця 2. Кореляційні зв'язки стилів гумору з індикаторами екзистенційної сповненості й життєвих ресурсів

Індикатори екзистенційної сповненості та життєвих ресурсів	Стиль гумору			
	Афіліативний	Самопідтримувальний	Агресивний	Аутопри-низливий
Самодистанціювання	-.139*		-.294**	-.373**
Самотрансценденція		.268**		-.351**
Свобода		.320**		-.352**
Відповідальність				-.431**
Рівень відповідальності	-.139*	.189**		
Персональність		.232**	-.145*	-.400**
Екзистенція		.217**		-.407**
Загальний показник екзистенційної сповненості		.237**		-.427**
Ресурс В (віра, переконання, філософія життя, моральні цінності)		.186**		-.267**
Ресурс А (почуття та емоції)	.285**	.231**	.303**	.143*
Ресурс S (соціальні зв'язки, соціальна підтримка, спілкування)	.250**	.183**	.260**	
Ресурс І (гра уяви, спогади, творчість)	.212**		.177**	.177*
Ресурс С (когнітивні стратегії, планування)		.228**		-.148*
Ресурс Ph (фізична активність, тілесні ресурси)		.153*		

Примітка: в цій таблиці: 1) нулі та коми опущені;
 2) позначення «**» — зв'язок значущості на рівні .01;
 «*» — зв'язок значущості на рівні .05.

намагатися робити перманентно, а заразом знаходити сенс реального життя та екзистенційно сповнюватися, виходячи аж за межі власної адаптивної активності (особливо в стресових і небезпечних умовах). Рефлексуючи себе як екзистенцію, людина набуває не лише свободи, але й відповідальності за своє життя, за те, що відбувається навкруги, а відтак вона розміщується відповідно в площині векторів залежності — незалежності, відчуженості —

дистанційованості, безвідповідальності — відповідальності тощо. Врешті-решт людина мала б ставати відповідальнішою, самодистанційованішою, незалежнішою (що мало б тривати в ідеалі постійно).

Наступну закономірність підтверджено виявленими від'ємними значущими зв'язками між складовими екзистенційної сповненості в представників, котрі найчастіше актуалізують агресивний, аутопринизливий і навіть афіліативний стилі гумору. Йдеться про те, що виявлені зв'язки можуть бути емпіричним підтвердженням думки про те, що екзистенційний ландшафт життєтворення таких осіб є складнішим, проблемнішим, нестабільнішим, травмованішим (передусім це стосується другого варіанту стилю гумору). В них блокована або порушена спроможність персональних здібностей, вони не використовуються в достаток (а якщо це триватиме й надалі, то існує небезпека виникнення психозів, психосоматичних розладів). Виключну увагу звернули на себе отримані результати щодо представленості значущих зв'язків у випадку з аутопринизливим стилем гумору: абсолютно всі дескриптори екзистенційної сповненості продемонстрували обернений кореляційний зв'язок із вищезазначеним стилем гумору, що цілком вірогідно увиразнює його дезадаптивну роль у цьому процесі.

Спробувати екологічніше пережити ці складні часи представникам усіх чотирьох вищезгаданих стилів гумору, як засвідчують отримані результати, вдається завдяки такому життєвому ресурсу як почуття та емоції. Вважаємо, що вони різнополюсного спрямування (це не про інтра- / інтер- вектор), але це потребує наукового дослідження в перспективі. Наші відповідні роздуми підтвердив виявлений обернений кореляційний зв'язок афіліативного, агресивного, аутопринизливого стилів гумору з індикатором “самодистанціювання”. Тож можемо відмітити складність у контролі над власними афектами, почуттями, бажаннями, допускаючи наявність внутрішніх конфліктів, травматичних і посттравматичних станів у вищезазначених представників. Когнітивні стратегії, рефлексування виключаються якнайбільше тими, в кого резонує найчастіше аутопринизливий стиль гумору.

Проведене нами емпіричне дослідження підтверджує існуючу думку про те, що найбільш вираженими в групі умовної норми (навіть у сучасних ситуаціях наднапруження, невизначеності, пов'язаних із війною) є самопідтримувальний й афіліативний стилі гумору; вони мають адаптивніший характер порівняно з агресивним і самопринизливим стилями (О. Шпортун, 2013 [20]; Л. Матвієнко, О. Пилипенко, В. Шокота, 2022 [16]). Але важливо звернути увагу на неоднозначність ролі афіліативного стилю гумору щодо екзистенційної сповненості молоді, життєдіяльності яких розгортається в умовах тривалої невизначеності, кризовості, війни. Так, посиляючись на системну теорію Л. фон Берталанфі, вважаємо, що йдеться про певні ознаки ентропії (на рівні особистості: в даному разі вона себе засвідчує за такими індикаторами як внутрішня розупорядкованість екзистенційної сповненості, яку представляємо як цілеспрямовану систему та міру невизначеності конкретних ситуацій, в яких молодь наразі перебуває) (L. von Bertalanffy, 2009 [1]). Це та властивість людини як системи, коли не лише може мати місце спонтанне й вікове (та й рефлексивне у даному разі) самозростання, але й ентропійне руйнування (не включаються активні дії самої людини в безперервному підтриманні та розвитку структури

своїєї внутрішньої системи — екзистенційної сповненості, й пошуку необхідної інформації, життєвих ресурсів для оптимального функціонування в кризових умовах, а перекладається відповідальність на інших, оточення, а останнє з цим не справляється також). Припускаємо, що на окремих життєвих етапах (мирних, стабільних) особистість, використовуючи афіліативний стиль гумору, здатна природньо й водночас опосередковано зростати, але в ситуаціях невизначеності, кризовості, фізичного дистанціювання з рідними, травмування (якщо цьому передували екстраординарні умови COVID-обмеження спілкування), визначеність і порядок змінюються на нестабільність, неупорядкованість і безлад, має місце внутрішнє руйнування (особливо, якщо молодій людині не вистачає ще власного досвіду, навичок ефективного застосування системи життєвих ресурсів), а адаптивний функціонал змінюється на нездатність до достатньої корисної віддачі щодо внутрішнього — екзистенційної сповненості.

Людина здатна користуватися різними видами та формами гумору, але увиразнюється й евентуальне домінування особливих стильових характеристик — стилів гумору, зокрема й в умовах війни. Принципово нові дані про роль конкретних стилів гумору в екзистенційній сповненості молоді в умовах війни дають можливість зафіксувати каузальний зв'язок між ними. Не розглядаємо гумор як виключний ресурс стресоподолання (так, ще Р. Мартін [15] засумнівався, що почуття гумору завжди позитивно корелює з психологічним здоров'ям людини). Але підтверджуємо, що самопідтримувальний гумор дозволяє особистості розв'язувати якомога краще внутрішні конфлікти, залишаючись і толерантною до оточуючих. У даному разі така особа має ефективнішу, поліфункціонально специфічнішу комбінацію ресурсів боротьби з несприятливими обставинами: протистояти екзистенційній катастрофі, зберігати своє ментальне здоров'я в ситуаціях життєдіяльності, пов'язаних із війною. Саме в кризових умовах самопідтримувальний стиль гумору виділився якнайкращим інструментом утримання контролю над ситуацією (у даному разі йдеться про екзистенційну), ствердження почуття незламності, з можливістю стабілізуватися щодо покращення відчуття психологічного благополуччя. Порівняно з афіліативним актуалізація в житті особистості самопідтримувального стилю гумору засвідчує значно виразнішу інтрапсихічну інтенцію особистості, аж вектор пасіонарності щодо екзистенційної сповненості. В осіб із провідною роллю в житті афіліативного стилю гумору ми зафіксували неоднозначність, що водночас проявилось й в ознаках захисної деструктивності: зрушення вектору відповідальності (зміщення, перекладання його на щось / когось, а останні фізично часто не є доступними) — певні фаталістичні ознаки, порівняно дещо менший діапазон застосування життєвих ресурсів та вірогідна пасивність. Переважання в житті таких стилів гумору як агресивний та аутопринизливий підтвердило свій виразно дезадаптивний відгук в інтенціюванні складових екзистенційної сповненості особистості, яка перебуває в умовах війни (відмітимо, що другий варіант виявився ще більш руйнівним). Таким особистостям складно оперувати своїм внутрішнім світом (не набуваючи гармонійної змістовності власної екзистенції) та й навіть долати виклики сьогодення (обираючи втечу, уникнення відповідальності, а то й інфантилізм та ескапізм тощо), але й взаємодіяти з іншими та знаходити підтримку.

Враховуючи існуючі погляди дослідників і результати нашого дослідження, узагальнюємо, що стиль гумору особистості диференційовано опосередковує специфіку конструювання екзистенційної сповненості (насамперед у ситуаціях екзистенційного характеру, в умовах війни).

Висновки

Проведене дослідження дозволило дійти висновків. Екзистенційна сповненість — психологічний феномен, що перебуває в опосередкуванні стилями гумору. Стилі гумору диференційовано пов'язані з екзистенційною сповненістю молоді людини та життєвими ресурсами: вони можуть як сприяти глибокій усвідомленості життя, прийнятті відповідальності за нього, так і виступати в якості чинника ризику виникнення негараздів у цьому процесі.

Самопідтримувальний стиль гумору — найрозповсюдженіший нині серед молоді. Саме він продемонстрував порівняно найадаптивнішу, сприяючу саморегулятивну роль у стабільній активній та рефлексивно-спроможній самотійній здатності молоді людини духовно інтенціюватися в умовах війни (хоча вік постає у цьому разі об'єктивним значущим чинником). Небайдужість, самоактивність молоді, залучення різних життєвих ресурсів вказало на вочевидь конструктивну роль вищезазначеного стилю гумору.

У разі екзистенційної сповненості осіб, які частіше звертаються до афіліативного стилю гумору, увиразнилася необхідність зовнішньої підтримки, власне психологічної (зорієнтованої, наприклад, на формування навичок урізноманітнення різних життєвих ресурсів, конструктивного саморефлексування особливо зараз). В умовах тривалої екзистенційної кризовості розгортання ландшафту життєтворення особистості (зумовленого й обумовленого COVID-обмеженнями, й війною наразі) апріорний адаптивний потенціал вищезгаданого стилю гумору виявив свою неоднозначну й порівняно незначущу роль щодо екзистенційної сповненості.

Агресивний стиль гумору в екзистенційній сповненості особистості продемонстрував подібну роль як і у випадку з афіліативним стилем, засвідчуючи також неоднозначність і виключаючи можливість рефлексії. Аутопринизливий стиль гумору завірив найнебезпечніший варіант моделювання екзистенційної сповненості якості життя особистості (у цьому разі якнайменше доводиться вести мову про гумор як засіб генерації позитивних емоцій, морального духу й відповідальності, збереження почуття надії та можливість дистанціюватися від травмівних подій).

Відтак вищезгадане потребує усунення проблемних предикторів і звернення до психологічної інтервенції, а результати дослідження можуть знайти практичне застосування в різних сферах психологічної практики (наприклад, у професійному консультуванні, психокорекційній роботі). Водночас найближчою перспективою стане продовження наукового дослідження окресленої проблеми із застосуванням факторного аналізу, що забезпечить можливість системного та глибшого розуміння ролі афіліативного та агресивного стилів гумору в опосередкуванні екзистенційної сповненості молоді, чия життєдіяльність розгортається в умовах війни.

Література

- [1] Bertalanffy Ludwig von. 2009. General system theory: theory foundations. Development. Application : Revised 17 th edition. New York : George Braziller.
- [2] Buecker Susanne, Thomas Simacek, Britta Ingwersen, Sophia Terwiel, and Binaca A Simonsmeier. 2021. Physical activity and subjective well-being in healthy individuals : A meta-analytic review. *Health Psychology Review*. 15 (4). P. 574–592. <https://doi.org/10.1080/17437199.2020.1760728>
- [3] Власова О.І., Фадєєва К.- М. О., Гуленко А. С. 2014. Психологічний конструкт цілісності особистості в контексті методології екзистенціалізму та екзистенційної психології. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniya v praktikakh vedushchikh nauchnykh shkol*. 5. С. 23–44. <https://is.suu.com/fundamentalandappliedresearchesinpr/docs/> (дата звернення: 20.09.2024).
- [4] Curran Timothy, Anastacia Janovec, and Kimberly Olsen. 2021. Making others laugh is the best medicine: Humor orientation, health outcomes, and the moderating role of cognitive flexibility. *Health Communication*. 36(4). P. 468–475. <https://doi.org/10.1080/10410236.2019.1700438>
- [5] Dionigi Alberto, Mirko Duradoni, and Laura Vagnoli. 2021. Humor and anxiety: The relationship between the comic styles, worry and general well-being. *Personality and Individual Differences*. 181(4). P. 111–128. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111028>
- [6] Франкл Віктор. 2016. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 160 с.
- [7] Галян І. М. 2016. Психологічне благополуччя як виразник екзистенційної сповненості майбутніх педагогів. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Київ : Талком XIX, Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 9. С. 132–139. <http://www.appspsychology.org.ua/Pqdata/jrn/v9/i9/19.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).
- [8] Каліщук С. М. 2020. Концептуалізація екзистенціально-системної моделі реорганізації “картини світу” особистості: введення онтологічних домінант. Інсайт: психологічні виміри суспільства. № 3. С. 11–27. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2020-3-1>.
- [9] Kalowski Piotr, Maria Zajackowska, Katarzyna Branowska, Anna Olechowska, Ew Drill, & Natalia Banasik-Jemieliak. 2023. Individual differences in verbal irony use: a systematic review of quantitative psycholinguistic studies. *Metaphor and symbol*. 38(1). P. 81–111. <https://doi.org/10.1080/10926488.2022.2160253>
- [10] Каргіна Наталія. 2019. Теоретичні аспекти психологічного благополуччя в екзистенційному розумінні. Психологічні перспективи. № 33 С. 127–138
- [11] Коваленко О. Г. 2015. Особливості міжособистісного спілкування літніх людей та осмисленість життя. *Психологія і особистість*, № 2(8). Ч. 1. С. 284–296. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4814/1/Kovalenko.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).

- [12] Kuiper Nicholas A., Dana Klein, Jaclyn Vertes, and Nadia Brittany Maiolino. 2014. Humor Styles and the Intolerance of Uncertainty Model of Generalized Anxiety. *Europe's Journal of Psychology*. Vol. 10(3). P. 543–556. <https://doi.org/10.5964/ejop.v10i3.752>
- [13] Lahad Molli, Miri Shacham, and Ofra Ayalon. 2013. *The “BASIC Ph” model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application*. London, England: Jessica Kingsley.
- [14] Langle Alfried, Orgler Ch. & Kundi M. 2003. The Existence Scale. A new approach to assess the ability to find personal meaning in life and to reach existential fulfillment. *European Psychotherapy*, 4(1), P. 135–151.
- [15] Martin Rod. A. 2001. Humor, laughter and physical health: Methodological issues and research findings. *Psychological Bulletin*. 127 (4). P. 504–519. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.4.504>
- [16] Матвієнко Л. І., Пилипенко О. О., Шокота В. В. 2022. Особливості почуття гумору студентської молоді в умовах стресу. *Габітус*. Вип. 36. С. 189–194. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.31>.
- [17] Nosenko Eleonora, Ol'ga Opyhajlo. 2016. *Pochuttja gumoru jak oznaka dobrochynnosti osobystosti ta emocijna syla i'i' harakteru : monografija*. Kyi'v : «Osvita Ukrai'ny», <https://cutt.ly/EwXUMiGU> (data zvernennia: 20.09.2024) [in Ukrainian].
- [18] Oliveira Raquel, Patrícia Arriaga, and João Barreiros. 2023. The role of humor in social, psychological, and physical well-being. *Humor*. 3. P. 487–509. <https://doi.org/10.1515/humor-2022-0072>
- [19] Партико Тетяна. 2019. Екзистенційна сповненість особистості у пізній дорослості. *Психологічний часопис*. Т. 5. № 1. С. 150–164. <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.10>.
- [20] Шпортун О. М. 2013. Визначення ролі гумору та його значення в поведінці людини : матеріали міжнародної науковопрактичної конференції «Проблеми та перспективи педагогічних та психологічних наук», Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2013. С. 72–80.
- [21] Титаренко Тетяна. 2019. Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості = The existential landscape of personality life-designing after trauma. *Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psykhologii' = Scientific Studios on Social and Political Psychology*. Вип. 44(47). С. 7–15. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).111](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).111)
- [22] Зайва О. О. 2006. Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Харківський нац. університет імені В. Н. Каразіна. Харків. <https://cutt.ly/fwXUN8Of> (дата звернення: 20.09.2024).

References

- [1] Bertalanffy Ludwig von. 2009. General system theory: theory foundations. Development. Application : Revised 17 th edition. New York : George Braziller.
- [2] Buecker Susanne, Thomas Simacek, Britta Ingwersen, Sophia Terwiel, and Binaca A Simonsmeier. 2021. Physical activity and subjective well-being

- in healthy individuals : A meta-analytic review. *Health Psychology Review*, 15(4), P. 574–592. <https://doi.org/10.1080/17437199.2020.1760728>
- [3] Vlasova O. I., Fadeeva K.-M. O., Hulenکو A. S. 2014. Psykholohichniy konstrukt tsilisnosti osobystosti v konteksti metodolohii ekzystentsializmu ta ekzystentsiinoi psykholohii. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniya v praktikakh vedushchikh nauchnykh shkol*, 5. S. 23–44, <https://issuu.com/fundamentalandappliedresearchesinpr/docs/> (data zvernennia: 20.09.2024).
 - [4] Curran Timothy, Anastacia Janovec, and Kimberly Olsen. 2021. Making others laugh is the best medicine: Humor orientation, health outcomes, and the moderating role of cognitive flexibility. *Health Communication*, 36(4). S. 468–475. <https://doi.org/10.1080/10410236.2019.1700438>
 - [5] Dionigi Alberto, Mirko Duradoni, and Laura Vagnoli. 2021. Humor and anxiety: The relationship between the comic styles, worry and general well-being. *Personality and Individual Differences*, 181(4). P. 111–128. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111028>
 - [6] Frankl Viktor. 2016. Ljudyna v poshukah spravzhn'ogo sensu. Psycholog u konktabori. Knyzhnyy Klub «Klub Simejnogo Dozvillja», <https://knigogo.com.ua/knigi/lyudyna-v-poshukah-spravzhnogo-sensu/> (data zvernennia: 20.09.2024).
 - [7] Galjan Igor. 2016. Psychologichne blagopoluchchja yak vyraznyk ekzystentsiinoi spovnenosti majbutnih pedagogiv. Aktual'ni problemy psykholohii' : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraïny. Kyi'v, Talkom, XIX, Zagal'na psykholohija. Istorychna psykholohija. Etnichna psykholohija. Vyp. 9. S. 132–139. <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/19.pdf> (data zvernennia: 20.09.2024).
 - [8] Kalishhuk S. M. 2020. Konceptualizacija ekzystencial'no-systemnoi modeli reorganizacii' «kartyny svitu» osobystosti: vvvedennja ontologichnyh dominant. Insaït: psykholohichni vymiry suspil'stva, № 3. S. 11–27, <https://doi.org/10.32999/2663--970X/2020--3-1>.
 - [9] Kalowski Piotr, Maria Zajackowska, Katarzyna Branowska, Anna Olechowska, Ew Drill, & Natalia Banasik-Jemielniak. 2023. Individual differences in verbal irony use: a systematic review of quantitative psycholinguistic studies. *Metaphor and symbol*, 38(1). P. 81–111. <https://doi.org/10.1080/10926488.2022.2160253>
 - [10] Kargina Natalija. 2019. Teoretychni aspekty psykholohichnogo blagopoluchchja v ekzystentsijnomu rozuminni. *Psychologichni perspektyvy*. № 33. S. 127–138.
 - [11] Kovalenko O. H. 2015. Osoblyvosti mizhosobystisnoho spilkuvannia litnikh liudei ta osmyslenist zhyttia. *Psycholohia i osobystist*. № 2. C. 1. S. 284–296. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4814/1/Kovalenko.pdf> (data zvernennia: 20.09.2024).
 - [12] Kuiper Nicholas A., Dana Klein, Jaclyn Vertes, and Nadia Brittany Maiolino. 2014. Humor Styles and the Intolerance of Uncertainty Model of Generalized Anxiety. *Europe's Journal of Psycholog*. Vol. 10(3). P. 543–556. <https://doi.org/10.5964/ejop.v10i3.752>
 - [13] Lahad Molli, Miri Shacham, and Ofra Ayalon. 2013. *The “BASIC Ph” model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application*. London, England: Jessica Kingsley.

- [14] Langle Alfried, Orgler Ch. & Kundi M. 2003. The Existence Scale. A new approach to assess the ability to find personal meaning in life and to reach existential fulfillment. *European Psychotherapy*, 4(1). P. 135–151.
- [15] Martin, Rod. A. 2001. Humor, laughter and physical health: Methodological issues and research findings. *Psychological Bulletin*, 127(4), P. 504–519. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.127.4.504>
- [16] Matvijenko L. I., Pylypenko O. O., Shokota V. V., 2022. Osoblyvosti pochuttja gumoru students'koi' molodi v umovah stresu. *Gabitus*. Vyp. 36. S. 189–194. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.31>.
- [17] Nosenko, Eleonora, Ol'ga Opyhajlo. 2016. *Pochuttja gumoru jak oznaka dobrochynnosti osobystosti ta emocijna syl'a i'i' harakteru : monografija*. Kyi'v : “Osvita Ukrai'ny”, <https://cutt.ly/EwXUMiGU> (data zvernennia: 20.09.2024).
- [18] Oliveira Raquel, Patrícia Arriaga, and João Barreiros. 2023. The role of humor in social, psychological, and physical well-being. *Humor*, 3. P. 487–509. <https://doi.org/10.1515/humor-2022-0072>
- [19] Partyko Tetjana. 2019. Ekzystencijna spovnenist' osobystosti u piznij doroslости. *Psychological journal*, T. 5. № 1. S. 150–164. <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.10>
- [20] Shportun O.M. 2013. Vyznachennja roli gumoru ta jogo znachennja u povedinci ljudyny : materialy mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Problemy ta perspektyvy pedagogichnyh ta psihologichnyh nauk». Kyi'v : GO «Kyivs'ka naukova organizacija pedagogiky ta psihologii'», S. 72–80.
- [21] Tytarenko Tetjana. 2019. Ekzystencijnyj landschaft posttravmatychnogo zhyttjetvorennya osobystosti = The existential landscape of personality life-designing after trauma. *Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'*. = *Scientific Studios on Social and Political Psychology* / Vyp. 44(47). S. 7–15. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).111](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).111)
- [22] Zajva Oksana. 2006. Osoblyvosti vykorystannja pochuttja gumoru jak resursu psihologichnogo podolannja : PhD dys., Hark. nac. un-t im. V. N. Karazina. <https://cutt.ly/fwXUN8Of> (data zvernennia: 20.09.2024).

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE SYSTEM “TEA-CHER-STUDENT-LANGUAGE TRAINING” BASED ON A COMMUNICATIVE APPROACH

*Olena Semenog^{1,2}, Nataliia Hrona^{3,4}, Tetiana Khomych^{3,5},
Anatolii Rozumenko⁶, Artem Yurchenko^{1,7}, Olena Semenikhina^{1,8}*

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СИСТЕМІ «ВИКЛАДАЧ-СТУДЕНТ-МОВНА ПІДГОТОВКА» НА ЗАСАДАХ КОМУНІКАТИВНОГО ПІДХОДУ

*Олена Семенов, Наталія Грона, Тетяна Хомич,
Анатолій Розуменко, Артем Юрченко, Олена Семеніхіна*

Abstract. The article presents the results of studying the influence of the communicative approach on the development of EI in the system of «teacher-student-language training». An analysis of interpretations of emotional intelligence is presented. The practicality of emotional intelligence development in the «teacher-student-language training» system is substantiated. The peculiarities of language training of students are described in the example of teaching the Ukrainian language based on a communicative approach. Examples of work with text and communicative tasks are given. The results of three surveys of students on the Hall test for determining emotional intelligence are presented. The pedagogical experiment lasted from March to December 2022. Empirical data were subjected to statistical analysis: the Pearson criterion to confirm the normality of the distributions of EI levels in groups and the Student criterion for estimating averages separately for each scale. The statistical significance of changes at the end of the experiment was fixed for scales “emotional awareness”, managing your emotions, “recognizing other people’s emotions”, “emotional awareness”, and “empathy”. The problems of appropriate training of teachers have actualized according to the study results: the formation of their skills to recognize emotions, react to them, and build relationships based on such knowledge. Guidelines in the training of teachers of the Ukrainian language are provided: conscious understanding of the system of knowledge about the text, comprehension of modern problems in the

¹ Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Sumy, Ukraine

² olenasemenog@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8697-8602>

³ T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine

⁴ natashagrona@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2578-2865>

⁵ vantrans@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

⁶ Sumy National Agrarian University, Sumy, Ukraine. a.rozumenko@snaeu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-3069-9313>

⁷ a.yurchenko@fizmatsspu.sumy.ua, <https://orcid.org/0000-0002--6770--186X>

⁸ e.semenikhina@fizmatsspu.sumy.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3896-8151>

text formation field and possible solving ways of them; reproduction of knowledge in typical situations of textual and creative activity; formation of skills to simulate situational and emotional tasks; identification and development of creativity in the creation of situational exercises (analytical, communicative, associative, research).

Keywords: emotional intelligence, communicative approach, development of emotional intelligence, educational process, communicative tasks, language training, professional training

Анотація. У статті представлено результати дослідження впливу комунікативного підходу на розвиток ЕІ в системі «викладач-студент-мовна підготовка». Представлено аналіз тлумачень емоційного інтелекту та обґрунтовано доцільність розвитку емоційного інтелекту в системі «викладач-студент-мовна підготовка». Описано особливості мовної підготовки студентів на прикладі навчання української мови на засадах комунікативного підходу. Наведено приклади роботи з текстом та комунікативних завдань. Представлено результати трьох опитувань студентів за тестом Хола на визначення емоційного інтелекту. Педагогічний експеримент тривав з березня по грудень 2022 року. Емпіричні дані були піддані статистичному аналізу: критерій Пірсона для підтвердження нормальності розподілів рівнів ЕІ у групах та критерій Стюдента оцінки середніх окремо за кожною шкалою. Підтверджено статистичну значущість змін в кінці експерименту для шкал «емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями», «розпізнавання емоцій інших людей», «емоційна обізнаність», «емпатія». За результатами дослідження актуалізовано проблеми відповідної підготовки вчителів, формування у них умінь розпізнавати емоції, реагувати на них, розбудовувати стосунки на основі цих знань. Наведено орієнтири у підготовці вчителів української мови: усвідомлене розуміння системи знань про текст, осмислення сучасних проблем у галузі текстотворення та можливих шляхів їхнього вирішення; відтворення знань у типових ситуаціях тексто-творчої діяльності; формування вмінь моделювати ситуаційно-емоційні завдання; виявлення й розвиток креативності у створенні ситуаційних вправ (аналітичні, комунікативні, асоціативні, дослідницькі).

Ключові слова: емоційний інтелект, комунікативний підхід, розвиток емоційного інтелекту, освітній процес, комунікативні завдання, мовна підготовка, професійна підготовка

Вступ

Постановка проблеми

Сьогодні суспільство важко уявити без комунікаційних процесів. Мова або написаний текст стають основним інструментом донесення позиції при спілкуванні і вираженні емоцій. Останні певним чином характеризують людину і впливають на її оточення та систему цінностей, формують світогляд, визначають пріоритети, чим накопичують соціальний досвід людини, її ставлення до подій. Вчасно виявлена чи усвідомлена емоція може вплинути на виваженість реакції чи правильність прийнятого рішення, і важливим для кожного члена суспільства стає розвиток власного емоційного інтелекту як здатності розпізнати й зрозуміти емоції через комунікацію.

З іншого боку, педагогічна діяльність базується на комунікативній взаємодії учасників освітнього процесу, якість якої визначається мовною

підготовкою у системі «викладач-студент-мовна підготовка». Така система набуває провідної ролі, якщо зорієнтована на формування у молоді вмінь успішно взаємодіяти з іншими членами суспільства засобами комунікації, що передбачає здатність виразити й почути думки, відчувати емоції, передбачити реакції. Зазначене припускає наявність зв'язку між здатністю якісно комунікувати та здатністю усвідомлювати емоції у молоді. Тому актуальним бачиться дослідження зв'язків між емоційним інтелектом людини та її мовною підготовкою на засадах комунікативного підходу.

Аналіз актуальних досліджень

Емоційний інтелект (ЕІ) сьогодні ототожнюється з уміннями людини усвідомлювати й керувати власними емоціями, емоційними станами інших людей, помічати їхні потреби, співпереживати, регулювати думки й власну поведінку. Про його існування вперше заговорили психологи ще на початку 20-го століття. Сьогодні ЕІ вже досліджується на метаемоційному рівні [1] і визначається через комбінацію емоційних здібностей і метаемоційних вимірів (емоційні переконання, самооцінка емоційних здібностей і самооцінка продуктивності).

Структура ЕІ описана в [2] як інтеграція інтелектуальних особистісних характеристик з інтелектуальною компетентністю та інструментально-рефлексивним інтелектом (intelligence personal characteristics; intelligence competence; instrumental reflexive intelligence). Виходячи зі структури, ЕІ (у вузькому сенсі) — це сукупність інтелектуальних здібностей людини щодо розуміння власних емоцій та здатності керувати ними. ЕІ (у широкому сенсі) — це інтегральне когнітивне особистісне утворення, яке характеризується найбільш вираженим когнітивним складником щодо розумових здібностей усвідомлювати емоції та управляти ними, здатністю обробляти та перетворювати емоційну інформацію, а також адаптуватися до неї. Д. Гоулман розглядає ЕІ як взаємно пов'язану сукупність п'яти компонентів: самопізнання, саморегуляція, мотивація, емпатія й соціальні навички [3]. Аналізуючи цю статтю, ми дійшли висновку, що *якщо особа розуміє власні емоції та емоції оточення, то вона знає, як потрібно діяти в різних ситуаціях*. У роботі [4] відзначено, що ЕІ слід сприймати у комплексі: емоції на невербальному рівні для управління когнітивним мисленням; розуміння інформації (яку передають емоції) та дій (що генерують емоції); регулювання власних емоцій (емоційна самосвідомість, саморегуляція, соціальні навички, емпатія та мотивація). Означене підтверджується дослідженнями Р. Торндайка, який серед загального інтелекту виокремив соціальний інтелект як вміння розуміти людей та здатність розсудливо поводитися або діяти по відношенню до них [5]. Тому ЕІ слід пов'язувати із когнітивними здібностями, вимірювати з урахуванням результатів діяльності, контролювати на рівні власних емоцій та емоцій інших. Автори стверджують, що інформація, отримана в результаті навчання, розвиває емоційний інтелект, який відрізняється від практичного інтелекту, але пов'язаний із ним. Освітня діяльність сприяє розвитку умінь соціально взаємодіяти, аналізувати й засвоювати соціально значущу інформацію для розв'язання різних проблем, плідно співпрацювати з однолітками й дорослими, бути ефективними в спільній діяльності, самореалізуватися тощо. Подання різних концепцій ЕІ узагальнено в [6].

Для визначення ЕІ науковцями розроблено низку методик, серед яких [7]: Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT™), Emotional Quotient Inventory» (EQ-i), Trait Emotional Intelligence Questionnaire» (TEIQue), Bar-On Emotional Intelligence Inventory (I-CE) test та ін. Методики базуються на дослідженні окремих характеристик ЕІ: вираження емоцій, регулювання емоцій, внутрішнє та зовнішнє емоційне задоволення. Однією з найбільш поширених є методика Хола на визначення ЕІ [8], яка ґрунтується на оцінці розвитку п'яти компонентів: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших.

Наукові результати [9] доводять, що емоційний інтелект, особливо здатність розпізнавати емоції (власні та інших) і регулювати їх, позначається на здатності конструктивно оцінювати ситуацію. Такий висновок базується на дослідженні взаємного зв'язку між «емоційним інтелектом», «стійкістю» та «благополуччям». У роботі [10] обґрунтовано зв'язок ЕІ із соціальним успіхом, який автор пов'язує із корпоративною культурою. Аналогічний результат отримано у [11] та [12], де підтверджено зв'язок прямого та непрямого впливу емоційного інтелекту на продуктивність праці.

У статті [13] авторами доведено, що ЕІ визначає гнучкість у виробничому навчанні, а також впливає на ініціювання процесу самостійного навчання. Науковими дослідженнями доведено, що позитивний вплив на розвиток ЕІ здійснюють: технології проблемно зорієнтованого навчання [14]; трансформаційного навчання дорослих [14] (таке навчання спонукає людей за допомогою критичного осмислення та конструктивного діалогу оцінювати свої минулі цінності й переконання та змінювати світогляд і відносини, які є більш функційними); соціально-емоційного навчання [15]; продуктивного навчання [16]; інклюзивного навчання [17]. Автори наголошують на важливості доступної освіти (доступ для всіх, від усіх, звідусіль та будь-коли), інклюзивності в світі та впливі емоційного інтелекту на тих, хто займається освітою.

Узагальнення наведених результатів свідчить, що ЕІ як особливий унікальний особистісний ресурс привертає увагу вчених і практиків. Згадані дослідження підкреслюють важливість ЕІ як предиктора в психології для аналізу ефективності роботи, громадянської, етичної поведінки, лідерства, кар'єрного успіху. ЕІ є важливим фактором, який впливає на професійний розвиток і фаховий успіх, а тому *може розвиватися в умовах закладу освіти*, що обґрунтовується у [18]. Цю думку підтверджено іншим дослідженням [19], де встановлено зв'язок між ЕІ і навчанням іноземної мови: емоційний інтелект корелює зі стратегіями вивчення мови та стилями навчання («emotional intelligence was significantly correlated with language learning strategies and learning styles»). Для розвитку ЕІ *рекомендовано опієнтуватися на вивчення іноземної мови та формування інтелектуальних навичок (аналіз, зіставлення, порівняння, аналогія, оцінка тощо)*.

Українські заклади освіти сьогодні вимушені працювати в умовах війни. Викладачі стають не лише рушійною силою здобування знань, але й джерелом урівноваження емоцій, збереження спокою та перетворення негативних реакцій студентів на позитивні. Педагоги мають не тільки підсилувати свій захист від агресії, але й учити цього студентів, формувати свідомо і підсвідомо такі моделі поведінки, які будуть емоційно стабіль-

ними і стійкими до суспільних викликів. У цьому контексті українська мова як ментальна основа українського народу стає інструментом безпосереднього впливу на емоційний стан та становлення особистості. Вивчення мовного матеріалу дає можливість розблоковувати комунікацію через аналіз літературних творів. З огляду на зазначене бачиться доцільним дослідити вплив комунікативного підходу на розвиток ЕІ в системі «викладач-студент-мовна підготовка».

Мета статті — дослідити вплив комунікативного підходу на розвиток ЕІ в системі «викладач-студент-мовна підготовка».

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- 1) описати особливості мовної підготовки студентів на засадах комунікативного підходу (на прикладі навчання української мови);
- 2) експериментально дослідити вплив на розвиток ЕІ студентів мовної підготовки студентів на засадах комунікативного підходу.

Матеріали і методи

Для вирішення першого завдання використано теоретичні (узагальнення, контент-аналіз) та емпіричні (спостереження, бесіди) методи дослідження. Теоретичні методи задіяно для визначення особливостей мовної підготовки студентів (на прикладі навчання української мови) на засадах комунікативного підходу, розроблення відповідних дидактичних матеріалів. Емпіричні методи використано для відбору таких форм і засобів навчання, які сприятимуть активізації навчання та формуванню аналітичних навичок.

Для вирішення другого завдання дослідження використано емпіричні (опитування) і статистичні методи дослідження. Опитування передбачало використання тесту на ЕІ за методикою Н. Холла [8], який призначений для оцінки здатності людини сприймати, ідентифікувати, розуміти та керувати емоціями. Тест представлено як 30 тверджень: респондентів просять відповісти, які вони насправді, а не які, на їхню думку, вони мають бути. Кожен респондент отримував бланк (табл. 1), в якому потрібно проти кожного твердження поставити відповідну позначку: «не згоден узагалі (–3 бали)», «не згоден в основному (–2 бали)», «не згоден частково (–1 бал)», «згоден частково (+1 бал)», «згоден в основному (+2 бали)», «згоден узагалі (+3 бали)».

Таблиця 1. Тест на визначення ЕІ за методикою Н. Холла

№	Твердження	Бали (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
1.	Негативні й позитивні емоції є джерелом знань для мене про те, які життєві рішення приймати.						
2.	Негативні емоції допомагають мені усвідомити, що я маю змінити в житті.						

3.	Я спокійний/спокійна, коли відчуваю, що на мене тиснуть.						
4.	Я відчуваю зміну своїх почуттів.						
5.	Я спокійний/спокійна і зосереджений/зосереджена для того, щоб діяти відповідно до ситуації.						
6.	Я здатний/здатна викликати позитивні емоції за потреби, зокрема, радість, внутрішній позитив, гумор.						
7.	Я здатний/здатна відчувати й усвідомлювати емоційний стан.						
8.	Я можу легко впоратися зі своїми почуттями, незважаючи на сумні новини.						
9.	Я можу вислухати проблеми інших людей.						
10.	Я не акцентую увагу на негативних емоціях						
11.	Я чутливий/чутлива до емоційних потреб інших.						
12.	Я здатний/здатна заспокоювати інших людей.						
13.	Я можу змусити себе знову і знову долати перешкоди.						
14.	Я здатний/здатна творчо вирішувати життєві проблеми.						
15.	Я адекватно реагую на настрій, дії та бажання інших.						
16.	Я легко входжу в стан спокою та зосередженості.						
17.	Я аналізую свої негативні почуття, усвідомлюю їхню появу у вільний час.						
18.	Я здатний/здатна швидко заспокоюватися після несподіваної сумної (досадної) інформації .						
19.	Я усвідомлюю свої почуття для підтримки «хорошої емоційної форми».						
20.	Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони їх приховують.						
21.	Я можу розпізнавати емоції за виразом обличчя.						
22.	Я можу легко відкинути негативні емоції, коли потрібно діяти.						

23.	Я добре розумію невербальні знаки в спілкуванні.						
24.	Я добре розумію стан нервового піднесення, напруження інших людей.						
25.	Люди, які усвідомлюють свої почуття, діють логічно.						
26.	Я можу покращити настрій інших людей.						
27.	Я можу дати пораду щодо людських стосунків.						
28.	Я добре налаштовуюся на емоції інших.						
29.	Я допомагаю іншим використовувати їхні бажання для реалізації особистих життєвих позицій.						
30.	Я можу легко переключити увагу з хвилювань на інше.						

Тест Н. Холла дозволяє визначити розвиток ЕІ за п'ятьма параметрами. Шкала «Емоційна обізнаність» (пункти 1, 2, 4, 17, 19, 25) характеризує здатність людини усвідомлювати та розуміти власні емоції, аналізувати свій внутрішній стан. Шкала «Керування своїми емоціями» (пункти 3, 7, 8, 10, 18, 30) характеризує емоційну гнучкість, здатність довільно керувати емоціями. Шкала «Самотивація» (пункти 5, 6, 13, 14, 16, 22) характеризує управління своєю поведінкою через свідоме керування емоціями. Шкала «Емпатія» (пункти 9, 11, 20, 21, 23, 28) характеризує розуміння емоцій інших людей, уміння співпереживати, а також готовність підтримати та зрозуміти стан людини («чужу позицію»). Це вміння часто виражається за допомогою міміки, жестів, відтінків мовлення. Шкала «Розпізнавання емоцій інших» (пункти 12, 15, 24, 26, 27, 29) характеризує уміння впливати на емоційний стан свого оточення. Обчислюється сума балів з урахуванням знаків (+ або –) для кожної шкали: 14 і більше – високий рівень ЕІ; 8–13 – середній рівень ЕІ; 7 і менше – низький рівень ЕІ.

У педагогічному експерименті брали участь студенти закладів професійної освіти: ВСП «Фаховий коледж транспорту та комп'ютерних технологій НУ «Чернігівська політехніка» (87 учасників), ВСП «Машинобудівний фаховий коледж Сумського державного університету» (75 учасників), Комунальний заклад «Прилуцький гуманітарно-педагогічний фаховий коледж імені Івана Франка» Чернігівської обласної ради (90 учасників), також студенти перших курсів Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (33 особи) та Сумського національного аграрного університету (27 осіб). Загальна кількість респондентів - 312 осіб (контрольна група (КГ) – 155 осіб, експериментальна група (ЕГ) – 157 осіб). До проведення педагогічного експерименту залучено 16 викладачів української мови.

Експеримент тривав з березня по грудень 2022 року. Всі учасники були ознайомлені з умовами експериментального навчання і не заперечували

в ньому свою участь. Анкетування проводилося анонімно. Для відслідковування зрушень у розвитку ЕІ проведено три контрольні опитування протягом березня (на початку експерименту), червня (в середині експерименту) і грудня (наприкінці експерименту) 2022 року.

Емпіричні результати були піддані статистичному аналізу: критерій Пірсона для підтвердження нормальності розподілів рівнів ЕІ у групах та критерій Стюдента оцінки середніх окремо за кожною шкалою.

Результати

Особливості мовної підготовки студентів на засадах комунікативного підходу

Сучасний стан мовознавства характеризується наявністю двох головних парадигм наукового знання — комунікативної та когнітивної, синтез яких виявляється дуже потрібним для рішення ряду актуальних лінгводидактичних проблем. У процесі аналізу наукових праць нами відзначено комунікацію як важливий інструмент розвитку ЕІ і водночас як ефективний інструмент вивчення мови. Поняття «комунікація» походить від латинського «communis — спілкуюся з кимось; повідомлення, зв'язок» [20] і характеризує людську взаємодію. Теорія комунікації ґрунтується на лінгвістиці, семіотиці, семантиці і оперує поняттям мови як системи знаків для спілкування. Через мову здійснюється пізнання світу, його природи, а отже формуються і розвиваються предметні знання. Тому комунікативний підхід через мовлення і спілкування уможливорює розуміння різноманітних понять і процесів та забезпечує різнобічний розвиток особистості. Комунікативний підхід зорієнтований на посилення практичної спрямованості змісту навчання мови, надання пріоритету формуванню й розвитку навичок спілкуватися в різних сферах соціального життя. Підґрунтям для використання комунікативного підходу в мовній підготовці є: лінгвістичні науки про мову і мовлення як основа лінгвальної дійсності та їх функцій у спілкуванні; теорія мовленнєвої діяльності та її практична реалізація у процесі на навчання мови; мовленнєве спілкування та його різновиди; текстоцентризм та інтерактивне навчання.

Комунікативний підхід до навчання української мови сприймаємо як стратегію навчання, яка спирається на живе мовлення, на спілкування (усне і писемне) і має на меті підготовку молоді до розв'язування комунікативних завдань на основі засвоєного мовного матеріалу. У роботі [21] показано, що: концептуальною основою комунікативного підходу є теорія мовленнєвої діяльності, змістом роботи над мовним матеріалом є розгляд комунікативної доцільності та значущості мовних одиниць; умовою реалізації є розгортання процесу навчання мови як мовленнєвої комунікації; основною метою застосування є формування вмінь у здобувачів освіти розв'язувати комунікативні завдання, представлені текстом і як комунікативні ситуації. Зупинимось на них більш детально.

Для реалізації комунікативного підходу важливою є робота з текстом. Ураховуючи перетворювальну функцію зв'язних висловлювань, важливо актуалізувати внутрішнє сприйняття здобувачами освіти, тобто по-

цікавитися у них думками та почуттями, викликаними конкретними текстами. Інтерпретуючи у такий спосіб повідомлення, студенти звертатимуться до виразально-зображувальних мовних засобів, що сприятиме більш ефективній орієнтації в соціумі. Під час аналізу текстів здобувачам освіти пропонуємо запитання і завдання такого типу: *Якими фразами в тексті передано зневагу. Прочитай фрази, що виражають нарікання. Добери і запиши у відповідь їм фрази-втішання. Знайди фрази, що передають здивування.* У ході вивчення української мови особливу увагу приділяємо семантичним значенням мовних одиниць і категорій, що характеризують зміст курсу української мови. Зокрема, використовуємо ширший спектр семантичних значень понять (синонімів) для розвитку умінь передавати словами різні відтінки настрою [22] (рис. 1).

Перечитай уривки з віршів. П. Скуня: Визнач контекстуальні синоніми. Які емоції вони передають?	• <i>Тая живу. Бо тільки догорю, бо тільки зблідну, знидію, загину, — збідніє людство на одну людину, осліпне всесвіт на одну зорю.</i>
Як контекстуальні синоніми впливають на відтворення авторської думки?	• <i>Одно тільки драгувало Ярину, робило їй навіть прикрість — се заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! "Хлопські діти!" — які в них манери, яка груба моральність! Адже то "бидло", а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Ярину, під впливом оточення, малопомалу оговталася з такими поглядами, бо й сама стала в такі відносини до "бидла", у яких були батько та мати. Вона невагом зрозуміла, що мужиків створено лиш на те, аби орати батькову ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього бидла, ніж до тої "нижчої раси" (М. Коцюбинський)</i>
Поясни зміст експресивного ряду синонімів-дієслів. Чому дієслова розташовані за рівнем зменшення інтенсивності?	• <i>Петрович Зайчик, окологородний надзиратель, вернувся нарешті зі служби додому. Фу-ти! Ну-ти! Він був голодний і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки і гармидеручастка ще клекотіли у ньому, сердито ворухнули губи і квадратне лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого перся. Ввійшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно... Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом... Він плутав, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник... і врешті так впрі, що Дорі неприємно було дивитись... Він зі злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений украй (М. Коцюбинський)</i>

Рис. 1. Інтелектуальні завдання для роботи з емоційним фоном тексту

Спонукають до взаємодії завдання на зразок: *стань співавтором тексту, допиши продовження; ти — співавтор підручника, запропонуй власні завдання.* Саме на рівні тексту відбувається з'ясування семантики слова, його понятійно-емоційних зв'язків, усвідомлення стилістичної диференціації моделювання зв'язного висловлювання. Тоді емоції стають рушійною силою створення тексту — треба поділитися, висловитися.

Провідними в роботі з текстом є такі типи вправ: аналітичні, пов'язані з аналізом текстового матеріалу; комунікативні, що передбачають залучення студентів до активної комунікативної діяльності, асоціативні, що ви-

являють емоційно-почуттєве ставлення до тексту й навчального матеріалу, що досліджується на його тлі; дослідницькі, що передбачають залучення до творчості через пошук, шляхом створення й розв'язання проблемних ситуацій (рис. 2).

Вправа 1. Згадайте яку-небудь свою невдачу. Розкажіть, як повилилися в цьому випадку?
Свою розповідь запишіть у формі короткого роздуму (теза - аргумент - приклад - висновок).

Вправа 2. Наведіть аргументи на тему (за вибором студента):

Чому рівень культури писемного мовлення школярів знижується?
Коли добро перемагає зло через насильство, тоді воно вже не добро.
Удаваний друг гірший за підступного ворога.
Найщасливіша та людина, яка потрібна всім.
Жодне діло не можна зробити добре, якщо не відомо, чого хочеш досягти (О. Макаренко).
Коли у людини з'являється якась життєва мета, час не уповільнює свій біг, а прискорює (А. Риваоль).

Вправа 3. Напишіть есе на запропоновані теми (за вибором):

Книжка паперова й електронна в майбутньому існуватимуть паралельно, доповнюючи одна одну (А. Мартинов)
Найкращі помилки, які допускаються в навчанні (Г. Сковорода)
Гостріть своє слово грізне
Хай ворог справляє тризну (Г. Ігнатенко)
Слова-кольорові камінці. Мало їх назбирати. Треба ще з них навчитися узори викладати (І. Вільде)
Щастя ніколи довго не триває. Щастя все — день, година, одна хвилинка (І. Франко)
Українська нація, падаючи, піднімається (М. Рильський)
Країною нашою часто управляє випадок (В. Шкляр)

Рис. 2. Вправи на роботу над текстом

Дієвою формою навчання стала комунікативна ситуація як вихідний момент будь-якої мовленнєвої дії (комунікативно-ситуаційні вправи). Ми визначаємо комунікативну ситуацію з врахуванням впливу емоційного інтелекту як складний комплекс зовнішніх умов спілкування та внутрішніх (емоційних) станів комунікантів, що представлені в мовленнєвій поведінці — висловлюванні, дискурсі. Комунікативну ситуацію розглядаємо як ієрархічно складний складник дискурсу, що містить формально-семіотичний, когнітивно-інтерпретаційний, соціально-інтерактивний рівні й поділяється на окремі сегменти, одиниці комунікації — комунікативні акти [23].

У навчанні спілкуватися усно важливо насамперед створити мотив, тобто поставити студента в таку ситуацію, де б у нього виникла необхідність, потреба, бажання долучитися до спілкування. Для цього потрібна мета: щось дізнатися, повідомити, когось спонукати до дій, виразити емоції тощо (рис. 3).

Під час розроблення вправ варто дотримуватися таких вимог: відповідність поставлених меті, визначений рівень складності, ілюстрування декількох аспектів проблеми, національний колорит, актуальність, ілюстрація типової ситуації, провокативність, дискусійність, множинність розв'язків. Також у процесі розроблення вправи слід більше зважати не на структуру, а на життєвість ситуації і зміст висловлювання. Важливо наблизити умови навчання до природних умов спілкування, ввести учня у мовленнєву ситуацію і навчити його орієнтуватися у ній, тобто ясно уявляти собі співрозмовника, умови мовлення й завдання спілкування. [24]. Специфіка вправи полягає в тому, що її текст (умова) завжди має бути розрахований на конкретного адресата, без якого спілкування просто неможливе.

Вправа 4. Вільний час – частина неробочого часу, призначена для всебічного розвитку особи і використовується для відпочинку, занять фізкультурою і спортом, громадською роботою, самоосвітою тощо. Розкажи, що ти робиш у вільний час

Вправа 5. Працю людини завжди потрібно цінувати та поважати, адже це її вибір, який приносить суспільству користь. Кожна робота має оцінюватися. Вислови думку «За яку працю треба поважати людину?»

Вправа 6. Новітні технології все більше проникають у життя кожної людини. З одного боку, вони полегшують побут і вивільнюють додатковий час, а з іншого є побоювання, що найближчим часом штучний інтелект може перевершити людський. Як думаєш ти?

Вправа 7. Уявіть, що ти вчитель/журналіст і тебе запросили в школу виступити з розповіддю про твою професію. Доведи, що ця професія одна з найцікавіших і найнеобхідніших для суспільства.

Вправа 8. Якими п'ятьма якостями ви презентуєте себе в інтернеті як шукача роботи?

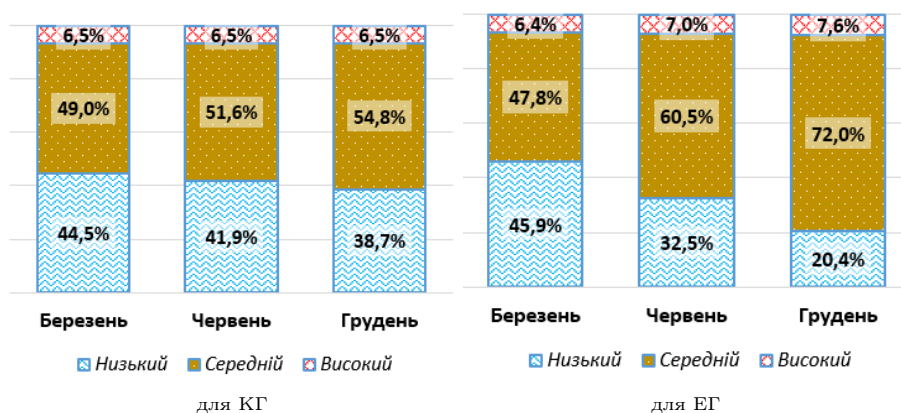
Вправа 9. Якими мають бути профілі в соцмережах та месенджерах, щоб зацікавити, а не відлякати потенційного роботодавця?

Рис. 3. Комунікативно-ситуаційні вправи

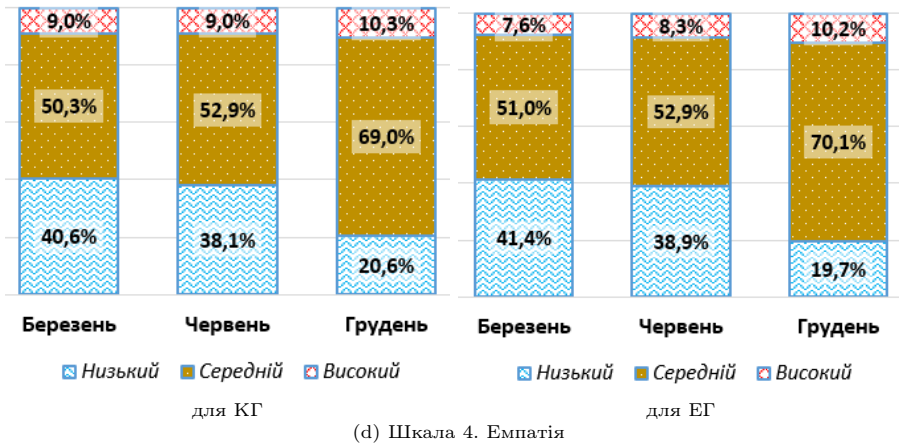
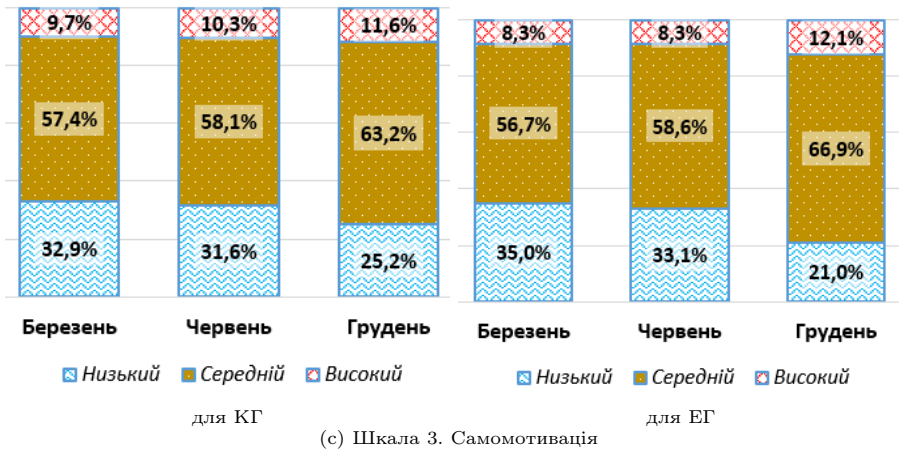
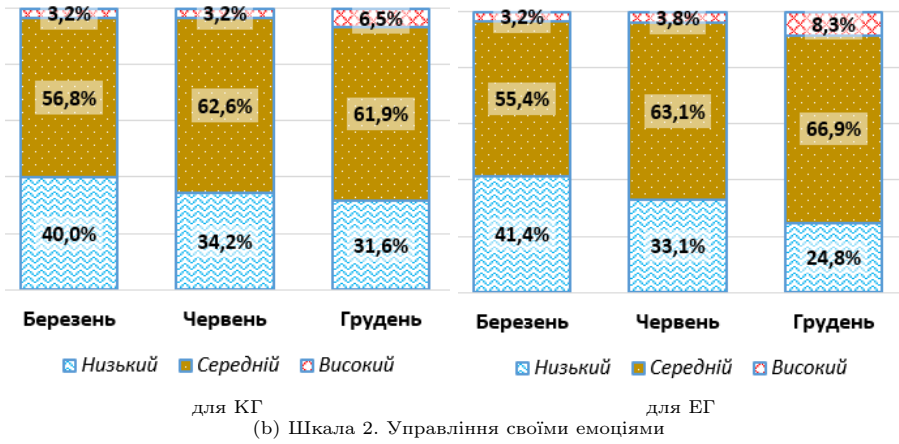
Реалізований у такий спосіб комунікативний підхід скеровує процес навчання української мови на розвиток мовленнєвих умінь і навичок, чим впливає на розвиток ЕІ через аналіз і вирішення спеціально розроблених або дібраних комунікативних завдань.

Статистичний аналіз емпіричних даних

Ми провели три опитування, за яким кількісно оцінили рівень емоційного інтелекту у різні періоди навчання української мови на засадах комунікативного підходу. Результати за цими опитуваннями подано діаграмами (рис. 4), де показано рівень розвитку ЕІ здобувачів освіти в різні періоди педагогічного експерименту.



(а) Шкала 1. Емоційна обізнаність



Статистичний аналіз розподілів за критерієм Пірсона підтвердив їхню нормальність на рівні значущості 0,05, а аналіз середніх за критерієм Стюдента показав статистичну значущість змін в кінці експерименту для всіх шкал 1–5 та для шкали 1 «емоційна обізнаність», шкали 3 «управління сво-

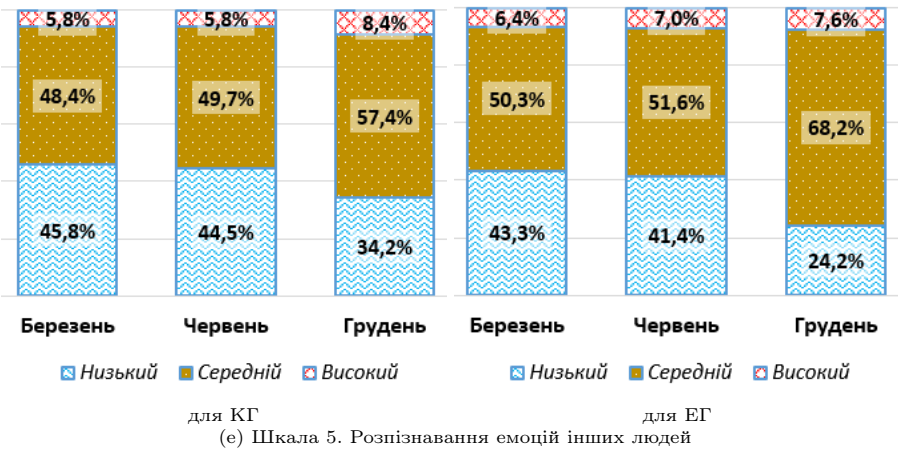


Рис. 4 (а-е). Діаграми розподілу рівнів емоційного інтелекту в КГ і ЕГ за шкалами

їми емоціями», шкали 4 «емпатія» всередині експерименту (табл. 2, рожеві комірки).

Таблиця 2. Статистичні показники*

Тип шкали		Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5
Березень	Середнє КГ	7,6	7,8	8,7	8,0	7,8
	Середнє ЕГ	7,5	7,6	8,6	8,1	7,7
	Критерій Стьюдента	0,9	0,5	0,5	0,3	0,5
Червень	Середнє КГ	7,9	8,2	8,8	8,5	7,9
	Середнє ЕГ	8,9	8,3	9,8	9,3	8,0
	Критерій Стьюдента	2	1,7	2,2	2,1	1,1
Грудень	Середнє КГ	9,5	10,6	10,1	10,2	9,6
	Середнє ЕГ	10,4	11,9	11,8	12,0	11,0
	Критерій Стьюдента	2,7	3,8	3,9	4,0	3,2

*Критерій Стьюдента. Н0: середні у групах статистично рівні.
Критичне значення 1,97 для рівня значущості 0,05

Прокоментуємо отримані результати. На початку педагогічного експерименту підтверджено нормальність розподілу рівнів ЕІ у групах КГ та ЕГ, а також статистичну рівність середніх у КГ і ЕГ. За аналізом представлених результатів в середині експерименту спостерігаємо статистично значуще підвищення за шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями», «емпатія». Пояснюємо тим, що на початку війни в Україні (лютий-березень) у студентів превалювала емоційна нестабільність, коли навчання призупинилося (були вимушені канікули) або відбувалося асинхронно (здобувачі освіти працювали за можливості) і через об’єктивні об-

ставини заняття не могли проводитися за розкладом. Викладачі, як показали бесіди, відзначали зміни настрою в студентів: «спочатку сумно, потім тривожно, відчувалася злість». Студенти, за спостереженнями викладачів, заглиблювалися більше у власний внутрішній світ. Упродовж адаптаційного періоду здобувачі освіти усвідомили, що вони знаходяться в нових умовах на невизначений термін, тому треба вчитися сприймати реальність. Студенти вчилися аналізувати власні емоції, усвідомлювали, що саме з ними відбувається, і приходили до висновку що навчання важливе, що важливо щодня вивчати щось нове. Результати в грудні показали зростання рівня ЕІ за всіма шкалами, причому статистично більше по відношенню до КГ.

Також після педагогічного експерименту було проведено інтерв'ювання викладачів та студентів, результати якого коротко подано на рис. 5.

Оцініть свій рівень тривожності протягом лютого-грудня	Окремі відповіді: перебуваю в тривожному стані й на сьогодні (30%), перші 2-3 місяці – дуже тривожно (60%), спокійно, але періодично почуваюся тривожно (20%).
Чи було бажання розпочати освітній процес (за можливості) у лютому?	У відповідях однозначності не було, але відповідали, що хотіли просто спілкування, поділитися інформацією, обговорити прочитане (багато хто почав читати український художній контент), оцінювати новини почали критично, фільтрувати фейк і правду. У вересні творчі студенти брали участь у конкурсах (написання есе), виявляли бажання поспілкуватися і обговорити зміст мовних завдань
Чи могли керувати власними емоціями?	До початку цікавили власні емоції (70 %). У вересні -грудні розуміти емоції інших почали глибше, навчилися втішати (заспокоювати інших), розказували життєво-воєнні історії, аналізуючи емоційний стан учасників.
Чи відчували мотивацію вчитися?	Теоретично був до високий рівень самомотивації, але згодом знизився, бо з'явився розрив з практикою (очікування й реальність), але, готуючись до виробничої практики (30%), мали бажання пройти її свідомо з перспективою працевлаштування.
Чи важливою була емпатія?	Зросла кількість тих, хто намагався аргументувати протилежну позицію, приймаючи її як свою (поставте себе на його місце). Тому розуміти емоції стали краще, стали зважати на деталі, шукати у свої відповідях аргументацію.
Чи спонукала емоція гніву вас до дії? Якщо так, то як?	У відповідях звучало досягнення цілей, дії для захисту себе та інших (волонтерство, донати, вивчення української мови: читання книжок, зокрема, «Аудіокниги українською» – підписано 65 %, підписано на канал в телеграмі «Українська мова» (найбільший канал з вивчення української мови) – 70%).
Що допомагало в переживанні на різних етапах експерименту?	Коли виникали неприємні переживання, допомагало щось смачненьке з'їсти (21%), послухати музику (19%) чи прогулятися (15%), поспілкуватися з людьми (45 %)
Чи можна за допомогою певної емоції зрозуміти, що думає людина, як вона ставиться до ситуації, що відчуває до інших?	Погодилися 50%. Учні зазначали, що якщо людина стане емоційно розумніша, то це дає можливість їй навчитися не показувати свій настрій іншим людям, не робити свій внутрішній світ таким прозорим, відкривати тільки ту частину своїх думок, яка допустима в конкретній ситуації. Це сприятиме емоційному та психічному здоров'ю.
На скільки ви задоволені рівнем комунікації /чи потрібна вона/ з викладачами?	У відповідях звучало, що хотілося б більше, але комунікація не тільки за ради оцінки

Рис. 5. Узагальнені результати інтерв'ювання учителів та студентів

Обговорення

Загалом, наше дослідження перегукується з працями інших науковців, які визначають, що емоційний інтелект стосується здатності аналізувати свої емоції та використовувати емоційні знання для поліпшення мисленевих процесів [25]. Емоційний інтелект є результатом взаємодії інтелекту й емоцій та корелює зі здатністю людини розуміти емоції та керувати ними [26]. Це дає можливість «редагувати» емоції в ході освітнього процесу, зокрема, вивчення української мови.

Проведене нами вимірювання ЕІ через опитування Холла суголосне у висновках до результатів дослідження, яке засвідчило залежність ЕІ від навчання іноземної мови [19]. У роботі [27] підтверджено релевантність представлених і наших результатів щодо більшої розвиненості емпатії (розуміння емоцій інших людей), самомотивації (управління своєю поведінкою внаслідок управління емоціями).

Незамінним складником у процесі емоційного вираження є атрибуція [28]. Коли здобувачі освіти отримують емоційну інформацію під час вивчення української мови, вони пояснюють й аналізують емоцію за допомогою процесу атрибуції, уключаючи джерело емоції, а також мотивацію та наміри осіб, які мають цю емоційну інформацію [29]. Це означає, що люди з високим ЕІ можуть використовувати відповідні стратегії лише для вираження емоцій, які інші хочуть сприйняти та інтерпретувати [25]. Така емоційна інформація може вплинути на усвідомлення іншими особистих характеристик або поведінки тих, хто будує висловлення, зокрема, у ході вивчення української мови. Здобувачі освіти показують, що емоційна стійкість корелює з емоційною гнучкістю, яка проявляється в здатності керувати емоціями, усвідомлювати власні емоції та розвивати самосвідомість. Стресові ситуації підвищують здатність усвідомлювати чуттєві стани, проживати їх правильно та вміти відновлюватися. Вивчення української мови на засадах комунікативного підходу посилює емпатію, дає можливість покращити, стабілізувати емоційний стан, відмовитися від стихійно реактивного реагування і продуктивно керувати власними емоціями.

Аналіз отриманих результатів дає можливість стверджувати, що особи з високим ЕІ можуть успішно впливати на соціум та досягати високої продуктивності праці, регулюючи свої емоції [28]. Однак слід зазначити, що соціум — це складна структура, для якої характерними є відносини різного типу, і потік емоційної інформації не лише впливатиме на індивідуальну поведінку, але й матиме міжрівневі ефекти, тому емоційні чинники впливають на рішення та поведінку людей. ЕІ осіб, які мають владу, може мати значний вплив на ефективність роботи команди чи організації в цілому [30]. З іншого боку, індивідуальний ЕІ може бути об'єднаний у груповий. Такі групові емоції можуть ефективно та гнучко регулювати емоційний стан окремих членів або команди всередині, впливають на атмосферу спільноти, створюючи міжрівневі ефекти [31].

Висновки

ЕІ сьогодні сприймається як важлива особистісна характеристика кожного члена суспільства. І від того, наскільки розвинутий ЕІ певної людини, можна говорити про спроможність до взаємодії та успішність самореалізації в сучасному суспільстві. Стабільний емоційний стан — це наш основний ресурс, завдяки якому ми можемо працювати й над поповненням інших, зокрема, матеріальних. Навчання української мови в глибинних текстологічних аспектах є мотивом комунікативно-інформаційної діяльності в соціальному вимірі.

Освітня галузь як інституція, яка орієнтується на розвиток суспільства в цілому і опікується підготовкою молоді до життя, має враховувати потреби молодого покоління не лише в інтелектуальному розвитку, а й емоційному зростанні. Тому бачиться природним розвивати ЕІ молоді в системі «викладач-студент-мовна підготовка». Навчання української мови на засадах комунікативного підходу — це потужний інструмент, який, як показало проведене дослідження, позитивно впливає на розвиток ЕІ. Описаний підхід передбачає як провідні роботу над текстом і створення комунікативних ситуацій. Аналіз і вирішення спеціально розроблених або дібраних комунікативних завдань скеровує освітній процес на розвиток мовленнєвих умінь і навичок та одночасно активізує мисленнєві процеси (аналіз, порівняння, зіставлення, оцінка тощо). Саме це дає можливість позитивно вплинути на розвиток ЕІ. Проведений експеримент засвідчив статистично значущий зв'язок між навчанням української мови на засадах комунікативного підходу та рівнем розвитку ЕІ за шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями», «самотивація», «емпатія», «розпізнавання емоцій інших людей».

Впровадження комунікативного підходу до навчання з метою розвитку ЕІ сьогодні є важливим для суспільства. Тому актуалізуються проблеми відповідної підготовки вчителів, формування у них умінь розпізнавати емоції, реагувати на них, розбудовувати стосунки на основі цих знань. У підготовці вчителів української мови бачимо важливим: усвідомлене розуміння системи знань про текст, осмислення сучасних проблем у галузі текстотворення та можливих шляхів їхнього вирішення; відтворення знань у типових ситуаціях текстотворчої діяльності; формування вмінь моделювати ситуаційно-емоційні завдання; виявлення й розвиток креативності у створенні ситуаційних вправ (аналітичні, комунікативні, асоціативні, дослідницькі).

Література

- [1] D'Amico A., and Geraci A. 2023. Beyond emotional intelligence: The new construct of meta-emotional intelligence. *Frontiers in psychology*, 14, 1096663. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1096663>.
- [2] Andreeva I. N. 2020. Emotional intelligence: from metaphor to integrative phenomenon. *Voprosy psikhologii*, 5. P. 34–44.
- [3] Goleman, D. 1998. Working with emotional intelligence. New York : Bantam Books.

- [4] Resilient Educator. 2022. *Daniel Goleman's emotional intelligence theory explained*. Vol 11. <https://resilienteducator.com/classroom-resources/daniel-golemans-emotional-intelligence-theory-explained/> (Accessed: 27.12.2023).
- [5] Thorndike E. L. 2018. Intelligence and its use. *Harper's Magazine*, 8. P. 227–235.
- [6] O'Connor P. J., Hill A., Kaya M., and Martin B. 2019. The Measurement of Emotional Intelligence: A Critical Review of the Literature and Recommendations for Researchers and Practitioners. *Frontiers in psychology*, 10, 1116. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01116>
- [7] Emotional Intelligence Measures. Consortium for Research on Emotional Intelligence in Organizations. <https://www.eiconsortium.org/measures/measures.html> (Accessed: 27.12.2023).
- [8] Fetiskin N. P., Kozlov V. V., and Manuilov G. M. 2002. Diagnostics of “emotional intelligence” (N. Hall). *Socio-psychological diagnostics of personality development and small groups*. Moskva : Publishing House of the Institute of Psychotherapy. P. 57–59.
- [9] Kenely N. 2019. 2 Emotional Intelligence, Resilience and Wellbeing. In *Perspectives on Wellbeing*. Leiden, The Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004394179_003
- [10] Gerasimova V. 2018. Emotional Intelligence. *Modern journal of language teaching methods*, 8(11). P. 600–608.
- [11] Xuanfang H., Xiaoyun Sh. 2016. Mechanism Research of Emotional Intelligence. *Proceedings of the 2016 4th International Education, Economics, Social Science, Arts, Sports and Management Engineering Conference (IEESASM 2016)*, 22. P. 178–181. <https://doi.org/10.2991/ieesasm-16.2016.40>
- [12] Sah V. 2021. Impact of Emotional Intelligence on Job Performance and Techniques to Improve Emotional Intelligence. *Pacific business review international*, 13(9). P. 24–29.
- [13] Bansal K. 2020. A relative study of emotional intelligence on self-directed learning. *Materials Today: Proceedings*, 37. P. 2934–2937. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.08.701>
- [14] Luy-Montejo C. 2019. Problem Based Learning (PBL) in the Development of Emotional Intelligence of University Students. *Propósitos y Representaciones*, 7(2). P. 353–383. <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2019.v7n2.288>
- [15] Arslan S., and İseri İ. 2018. Social emotional learning and emotional intelligence: the predicting role of emotional intelligence. *International Journal of Happiness and Development*, 4(2). P. 113–122. <http://dx.doi.org/10.1504/IJHD.2018.10013184>
- [16] Li D. F., Liu Zhang X. L., Wang M. Y., Wang D., and Shi, J. N. 2017. Fluid intelligence, emotional intelligence, and the Iowa Gambling Task in children. *Intelligence*, 62. P. 167–174. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2017.04.004>
- [17] Drigas A., Papanastasiou G., and Skianis, C. 2023. The School of the Future: The Role of Digital Technologies, Metacognition and Emotional Intelligence. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 18(09). P. 65–85. <https://doi.org/10.3991/ijet.v18i09.38133>
- [18] Garbenis S., and Palujanskienė P. 2021. Development of emotional intelligence in the aspect of personality development in the context of a learning

- organization. society. Integration. education. Proceedings of the *International Scientific Conference*, 4. P. 90–101. <https://doi.org/10.17770/sie2021vol4.6477>
- [19] Taheri H., Sadighi F., Bagheri M. S., and Bavali M. 2019. EFL learners' L2 achievement and its relationship with cognitive intelligence, emotional intelligence, learning styles, and language learning strategies. *Cogent Education*, 6, 1655882. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2019.1655882>
- [20] Дзюба І. М., Жуковський А. І., та Железняк, М. Г. 2014. Комунікація. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, <https://esu.com.ua/article-4423> (дата звернення: 27.12.2023).
- [21] Грона Н. В. 2017. Підготовка студентів педагогічних коледжів до формування у молодших школярів текстотворчих умінь. Ніжин : ПП Лисенко М. М.
- [22] Hreb M., Hrona N., Kulyk O., Ovsienko L., and Chemonina L. 2019. Tools for Electronic Language Pedagogy in the Training System of a Future Primary School Teacher. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4). P. 186–196. <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2227>
- [23] Грона Н. В. 2021. Культура мовлення як складник професійно-педагогічного спілкування. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 37(2). P. 57–60.
- [24] Шевцова Л. С. 2001. Ситуативні завдання з розвитку зв'язного мовлення у 6 класі. *Українська мова і література в школі*, 1. P. 7–9.
- [25] Mayer J. D., Salovey P., and Caruso D. R. 2004. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*, 15(3). P. 197–215. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1503_02.
- [26] Cherry M., Fletcher I., and O'Sullivan H. 2013. The influence of medical students' and doctors' attachment style and emotional intelligence on their patient-provider communication. *Patient Educ Couns*, 93 (2). P. 177–187. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23747090/> (Accessed: 27.12.2023).
- [27] Галустян О. А., Захаренко Л. М., та Юрченко-Шеховцова Т. І. 2019. Особливості емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України. *Юридична психологія*, 1 (24). P. 74–84.
- [28] Kranefeld I., and Blickle G. 2022. Disentangling the relation between psychopathy and emotion recognition ability: A key to reduced workplace aggression? *Personality and Individual Differences*, 184(4). <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111232>
- [29] Dasborough M. T., and Ashkanasy N. M. 2002. Emotion and attribution of intentionality in leader-member relationships. *The Leadership Quarterly*, 13 (5). P. 615–634. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(02\)00147-9](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(02)00147-9)
- [30] Azouzi M. A., and Jarbou A. 2014. CEO emotional intelligence and firms' financial policies. *Bayesian network method. Contemporary Economics*, 8(1). P. 5–24. <https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.128>
- [31] Druskat V. U., and Wolff S. B. 2001. Building the emotional intelligence of groups. *Harv. Bus. Rev*, 79. P. 80–91. <https://typeset.io/pdf/building-the-emotional-intelligence-of-groups-4kse22n6vv.pdf> (Accessed: 27.12.2023).

References

- [1] D'Amico A., and Geraci A. 2023. Beyond emotional intelligence: The new construct of meta-emotional intelligence. *Frontiers in psychology*, 14, 1096663. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1096663>.
- [2] Andreeva I. N. 2020. Emotional intelligence: from metaphor to integrative phenomenon. *Voprosy psikhologii*, 5. P. 34–44.
- [3] Goleman, D. 1998. Working with emotional intelligence. New York : Bantam Books.
- [4] Resilient Educator. 2022. *Daniel Goleman's emotional intelligence theory explained*. Vol 11. <https://resilienteducator.com/classroom-resources/daniel-golemans-emotional-intelligence-theory-explained/> (Accessed: 27.12.2023).
- [5] Thorndike E. L. 2018. Intelligence and its use. *Harper's Magazine*, 8. P. 227–235.
- [6] O'Connor P. J., Hill A., Kaya M., and Martin B. 2019. The Measurement of Emotional Intelligence: A Critical Review of the Literature and Recommendations for Researchers and Practitioners. *Frontiers in psychology*, 10, 1116. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01116>
- [7] Emotional Intelligence Measures. Consortium for Research on Emotional Intelligence in Organizations. <https://www.eiconsortium.org/measures/measures.html> (Accessed: 27.12.2023).
- [8] Fetiskin N. P., Kozlov V. V., and Manuilov G. M. 2002. Diagnostics of “emotional intelligence” (N. Hall). *Socio-psychological diagnostics of personality development and small groups*. Moskva : Publishing House of the Institute of Psychotherapy. P. 57–59.
- [9] Kenely N. 2019. 2 Emotional Intelligence, Resilience and Wellbeing. In *Perspectives on Wellbeing*. Leiden, The Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004394179_003
- [10] Gerasimova V. 2018. Emotional Intelligence. *Modern journal of language teaching methods*, 8(11). P. 600–608.
- [11] Xuanfang H., Xiaoyun Sh. 2016. Mechanism Research of Emotional Intelligence. Proceedings of the 2016 4th International Education, Economics, Social Science, Arts, Sports and Management Engineering Conference (IEESASM 2016), 22. P. 178–181. <https://doi.org/10.2991/ieesasm-16.2016.40>
- [12] Sah V. 2021. Impact of Emotional Intelligence on Job Performance and Techniques to Improve Emotional Intelligence. *Pacific business review international*, 13(9). P. 24–29.
- [13] Bansal K. 2020. A relative study of emotional intelligence on self-directed learning. *Materials Today: Proceedings*, 37. P. 2934–2937. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.08.701>
- [14] Luy-Montejo C. 2019. Problem Based Learning (PBL) in the Development of Emotional Intelligence of University Students. *Propósitos y Representaciones*, 7(2). P. 353–383. <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2019.v7n2.288>
- [15] Arslan S., and İşeri İ. 2018. Social emotional learning and emotional intelligence: the predicting role of emotional intelligence. *International Journal of Happiness and Development*, 4(2). P. 113–122. <http://dx.doi.org/10.1504/IJHD.2018.10013184>

- [16] Li D. F., Liu Zhang X. L., Wang M. Y., Wang D., and Shi, J. N. 2017. Fluid intelligence, emotional intelligence, and the Iowa Gambling Task in children. *Intelligence*, 62. P. 167–174. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2017.04.004>
- [17] Drigas A., Papanastasiou G., and Skianis, C. 2023. The School of the Future: The Role of Digital Technologies, Metacognition and Emotional Intelligence. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 18(09). P. 65–85. <https://doi.org/10.3991/ijet.v18i09.38133>
- [18] Garbenis S., and Palujanskienė P. 2021. Development of emotional intelligence in the aspect of personality development in the context of a learning organization. society. Integration. education. Proceedings of the *International Scientific Conference*, 4. P. 90–101. <https://doi.org/10.17770/sie2021.vol4.6477>
- [19] Taheri H., Sadighi F., Bagheri M. S., and Bavali M. 2019. EFL learners' L2 achievement and its relationship with cognitive intelligence, emotional intelligence, learning styles, and language learning strategies. *Cogent Education*, 6, 1655882. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2019.1655882>
- [20] Dziuba I. M., Zhukovskiy A. I., ta Zhelezniak M. H. 2014. Komunikatsiia. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. <https://esu.com.ua/article-4423> (data zvernennia: 27.12.2023) [in Ukrainian].
- [21] Hrona N. V. 2017. Pidhotovka studentiv pedahohichnykh koledzhiv do formuvannia u molodshykh shkoliariv tekstotvorchykh umin. Nizhyn : PP Lysenko M. M. [in Ukrainian]
- [22] Hreb M., Hrona N., Kulyk O., Ovsienko L., and Chemonina L. 2019. Tools for Electronic Language Pedagogy in the Training System of a Future Primary School Teacher. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4). P. 186–196. <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2227>
- [23] Hrona N. V. 2021. Kultura movlennia yak skladnyk profesiino-pedahohichnoho spilkuвання. *Humanitarnyi korpus: zbirnyk naukovykh statei z aktualnykh problem filosofii, kulturolohii, psykholohii, pedahohiky ta istorii*. Vinnytsia : TOV «TVORY», 37(2). S. 57–60 [in Ukrainian].
- [24] Shevtsova L. S. 2001. Sytuatyvni zavdannia z rozvytku zviaznoho movlennia u 6 klasi. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1. S. 7–9 [in Ukrainian].
- [25] Mayer J. D., Salovey P., and Caruso D. R. 2004. Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*, 15(3). P. 197–215. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1503_02
- [26] Cherry M., Fletcher I., and O'Sullivan H. 2013. The influence of medical students' and doctors' attachment style and emotional intelligence on their patient-provider communication. *Patient Educ Couns*, 93(2). P. 177–187. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23747090/>
- [27] Halustian O. A., Zakharenko L. M., ta Yurchenko-Shekhovtsova T. I. 2019. Osoblyvosti emotsiinoho intelektu spetsialistiv iz provedennia opytuvannia z vykorystanniam polihrafa Natsionalnoi politsii Ukrainy. *Yurydychna psykholohiia*, 1(24). S. 74–84.
- [28] Kranefeld I., and Blickle G. 2022. Disentangling the relation between psychopathy and emotion recognition ability: A key to reduced workplace aggression? *Personality and Individual Differences*, 184(4). <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111232>

- [29] Dasborough, M. T., and Ashkanasy, N. M. 2002. Emotion and attribution of intentionality in leader–member relationships. *The Leadership Quarterly*, 13(5). P. 615–634. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(02\)00147-9](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(02)00147-9)
- [30] Azouzi, M. A., and Jarboui, A. 2014. CEO emotional intelligence and firms' financial policies. *Bayesian network method. Contemporary Economics*, 8(1). P. 5–24. <https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.128>.
- [31] Druskat V. U., and Wolff S. B. 2001. Building the emotional intelligence of groups. *Harv. Bus. Rev.*, 79. P. 80–91. <https://typeset.io/pdf/building-the-emotional-intelligence-of-groups-4kse22n6vv.pdf> (Accessed: 27.12.2023).

Sociological studies

Соціологічні студії

CULTURAL HERITAGE UNDER THE THREAT: NEW CHALLENGES AND NEW OPPORTUNITIES FOR INTERCULTURAL COMMUNICATIONS (THE CASE OF BORODYANKA AND IVANKIV IN UKRAINE)

*Volodymyr Yevtukh*¹

Abstract. The article claims that the issue of cultural heritage as a component of the phenomenon of culture is at the center of social processes and the attention of active actors of these processes. Attention is drawn to one of the cardinal problems of this context — the preservation of cultural heritage in conditions of catastrophic threats, primarily environmental and military, in particular related to the challenges they generate and the impact they have on intercultural communications. It is analyzed the specific background of the situation with the artifacts of two small Ukrainian towns — Borodyanka and Ivankiv, whose cultural heritage twice fell into turbulent situations: during the Chernobyl disaster in 1986 and Russian aggression (full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022). Among this heritage, attention is drawn to the story of the rescue of the paintings of the naitivist artist Mariya Prymachenko and the Borodyanka's cockerel (Borodyanskyi pivnyk) — efforts to preserve them provided an example of the conscious attitude of Ukrainians to the cultural heritage of their people and its role, and therefore Ukrainian culture in general, in intercultural communications. It is noted that the appearance of graffiti by the British street-artist Banksy on the walls of destroyed houses in Borodyanka became a sign of Ukrainians' interest in the art of other nations and a kind of invitation to intercultural communications.

Episodes of consolidation at the national and international levels aimed at preserving the cultural heritage of peoples and the development of intercultural communications and intercultural interaction are shown.

Keywords: cultural heritage, intercultural communications, Borodyanka, Ivankiv, international cooperation, facilitators of intercultural communications

Introduction

The diverse cultural landscape of today's world actualizes social and scientific interest in such its component as cultural heritage and its opportunities in intercultural communications. Let me remind you that today, according to experts' estimates, there are more than 7,000 different languages; in Europe, for example the peoples are spoken 290 languages. It is very difficult to establish their number in detail, since individual corners of the world are not sufficiently studied linguistically [9]; in addition, there is also a long series of dialects.

¹ Dragomanov Ukrainian State University. Kyiv, Ukraine; National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. yevtukh@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2746-2283>

I mention languages, dialects in connection with the fact that, on the one hand, they are part of this or that culture (I will especially emphasize, part of the cultural heritage of this or that nation or of this or that ethnic community), and on the other hand, according to the Cambridge Dictionary, language is a communication system [17]. With the help of languages (in addition to visual arts), their speakers reproduce the mosaic of cultural identity of peoples and human communities.

As for the number of cultures, it is believed that there are more than 3,800 of them officially known; and a significant number still require clarification. There are countless cultures and subcultures in the world incorporating elements of language, religion, literature, art, music, poetry, philosophy. Therefore, it is not surprising that there are actually a large number of definitions of the very concept of «culture» and the phenomenon of the same name. In 1952 American anthropologists Alfred Kroeber (1876 — 1960) and Clyde Kluckhohn (1905-1960) identified over 164 definitions of cultures (Kroeber & Kluckhohn, 1952). The well-known Ukrainian philosopher Viktor Andrushchenko gives the number 800 [1, P. 21]. The question of finding out the number of cultures and subcultures in the world remains always relevant [10]. It is important to remember that «Cultures aren't restricted to territories of the countries: one region alone could have dozens of communities with their unique system of beliefs. Understanding what a culture entails is useful in several ways at once. For one thing, it's highly appreciated in professional linguistic circles: when people look for software localization services, they require specialists who understand all the intricacies of another world culture. Such translations should be done in a manner that the target audience won't find offensive. Knowing about cultures is rewarding on a personal basis, too: a whole new world could open in front of you. You could never study them all, but diving into the ones you find most exciting could be an unforgettable experience» [5].

Cultural heritage: content

According to accepted interpretations in scientific discourses and social practices, cultural heritage is defined as «the heritage of tangible and intangible heritage assets of a group or society that is inherited from past generation... Cultural heritage includes tangible culture (such as buildings, monuments, landscapes, archive materials, books, works of art, and artifacts), intangible culture (such as folklore, traditions, language, and knowledge), and natural heritage (including culturally significant landscapes, and biodiversity) [Cultural heritage].

There are different forms (I call them containers) of preservation of cultural heritage: physical (architectural and monumental works, museums, libraries, archives, specially equipped storages), linguistic and mental (artistic and scientific literature, film libraries, oral folk creativity), virtual (cloud technological spaces).

An important factor in ensuring the preservation and formation of the platform for the functioning of ethno-cultural heritage is the legislative framework. It includes a number of international agreements and laws. Legislative efforts and practices aimed at implementing these efforts are concentrated within the United Nations, UNESCO and Blue Shield International [4].

Contexts of cultural heritage in Ukraine

A very important part of the contexts that shape and fill the meaningful content of the cultural heritage of Ukraine the ethnocultural diversity of its population is. The other part consists of visual forms of its reproduction (sights) — at the national level, regional level and local level. Of course, not all of them are registered, also at different levels. Thus, there are about 170,000 immovable sites of cultural heritage of national and local importance on the state register; according to preliminary records, there are more than 34,000 objects under protection (2018) [15]. Many interesting facts about treasures of cultural heritage of Ukrainian people one can find in the book published in London [16], 2022.

The most significant complexes of cultural sites have been declared state historical and cultural reserves. As of 2021, 65 such nature reserves operated in Ukraine, of which 24 are national. Historical and cultural reserves and open-air museums are institutions for the promotion of historical knowledge, the formation of a modern national identity, they have a significant perspective for the development of domestic and foreign tourism. Tourism, in my opinion, can be considered as a peculiar form of intercultural communications.

The best complexes and ensembles of the cultural and natural heritage of Ukraine, which are of universal importance for all mankind, are included in the List of UNESCO World Heritage Sites. Such in Ukraine — six historical and cultural and one natural: «Kyiv: Saint Sophia Cathedral and adjacent monastic buildings, Kyiv-Pechersk Lavra»; «Ensemble of the historical center of Lviv»; «Struvé geodesic arc» (network of triangulation points, stretching across Europe; joint series nomination); «Primitive beech forests and ancient forests of the Carpathians and other regions of Europe» (joint serial nomination); «Residence of the Metropolitans of Bukovina and Dalmatia in Chernivtsi»; «The ancient city of Chersonesus Tavri and its choir» (Sevastopol, now temporarily occupied territory); «Wooden churches of the Carpathian region of Poland and Ukraine» (joint serial nomination). However, since 2014 (the beginning of Russia's aggression against Ukraine), not a single immovable monument of Ukraine has been included in the UNESCO World Heritage List. No Ukrainian object is included in the List of World Heritage Sites under threat. However, monuments located in temporarily occupied territories need to be assigned the status of endangered for the purpose of further organization of international monitoring.

The protection of cultural heritage in Ukraine is regulated by the relevant legislative framework, primarily the following laws: Law of Ukraine «On Protection of Cultural Heritage», Law of Ukraine «On Protection of Archaeological Heritage», Law of Ukraine «On Culture». To this it is worth adding a number of international conventions on cultural heritage, which Ukraine has ratified: «The Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage»; «The European Convention on the Protection of Archaeological Heritage»; «The European Landscape Convention»; «The Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe»; «The Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions»; «The Council of Europe Framework Convention on the Importance of Cultural Heritage for Society» [15].

Intercultural communications: content

Thus we present several working definitions as starting points for exploring this topic: 1) intercultural communications are communications in which bearers of various ethno-cultural traditions are active actors and who exchange ethno-cultural information with communication partners. They take place according to the scheme of ethnic interaction [26, P. 48–53] directly and indirectly; in the first case, when these speakers meet directly in various social spaces, for example, during cultural festivals (domestic or international), visiting each other for different reasons; in the second case — thanks to the media, fiction, publications on the history of homelands, their cultures. including the cultural traditions of diasporic communities. In both cases, an important role belongs to the so-called accumulators of cultural memory due to the preservation of artifacts («witnesses of history») [29], or information about them, monuments of oral creativity related to the culture of homelands and introducing them from time to time into everyday cultural activities, especially during cultural festivals or similar events; 2) intercultural communication refers to the communication between people from two different cultures [3]; 3) intercultural communication is a symbolic, interpretive, transactional, contextual process, in which people from different cultures create shared meanings [18]; 4) intercultural communication refers to the effects on communication behavior, when different cultures interact together. Hence, one way of viewing intercultural communication is as communication that unfolds in symbolic intercultural spaces and here a significant role an intercultural competence plays [2; 7].

Diversity of cultural traces for intercultural communications in Ukraine

This plot deals with the factors of culture, which are active actors of intercultural communications in the internal and external domains. The main message of this context — the cultural heritage of Ukraine is deeply rooted in its history and in its poliethnical landscape (representatives of more than 100 ethnicities — bearers of different cultural traditions — are living in Ukraine) [28]. For more details about the ethnicities whose representatives live in Ukraine, see: [30]. Each of the ethnicities has made its mark in the cultural history of the Ukrainian nation (nation-state). True, in the ethno-cultural space of Ukraine at the national level, integral components of the cultures of the Ukrainian, Russian, Crimean Tatar communities and, to a certain extent, the Bulgarian, Hungarian and Romanian communities are quite noticeable. Cultural elements of other ethnic communities are observed at the regional and local levels [27]. In the context of the participation of ethnic communities (their cultural heritage) in intercultural communications, it is worth considering two points: 1) the level of interethnic tolerance (in the internal domain — the social space of Ukraine) and 2) the activity of representatives of ethnic communities in communications, in particular cultural, with original homelands. The monitoring of social changes, which has been carried out by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine since 1992, gives reasons to assert that a fairly high level of interethnic tolerance has a positive effect on ethnic interaction, and therefore on intercultural communications, in Ukrainian society

[24, P. 478–484]. Our observations testify to the active interaction of representatives of different communities of Ukraine with the country of origin or with the countries of residence of a part of their community (as in the case of the Crimean Tatars).

Causes of threats to cultural heritage in Ukraine

Today, there are several circumstances that give reasons to say that cultural heritage of Ukraine were and still are under the threats: 1) there were many sights of the imperial policy of the former Soviet Union, included Ukraine until 1991, which were manifested in the neglect of cultural heritage, which was located in territories outside the Russian space; 2) insufficient financing of measures to preserve and restore sites of cultural heritage during the time of Ukraine's independence; 3) the impact of environmental elements and disasters, primarily the accident at the Chernobyl nuclear power plant (1986); 4) Russian aggression against Ukraine (the start of the war in 2014 and a full-scale invasion of the territory of Ukraine in February 2022).

The last two circumstances have the most noticeable force that destroys cultural heritage sites. They will be discussed in detail on the example of Borodyanka and Ivankiv.

The situation of Borodyanka and Ivankiv

(Concerning diversity of cultural traces and intercultural communications)

Borodyanka (about 13 000 inhabitants) and Ivankiv (about 10 000 inhabitants), the two small towns in the Northern part of Kyiv region with a deep and interesting cultural heritage connected with Orthodox church, Catholic chapel, Jewish synagogue, prayer houses of different confessions.

Cultural symbols of Borodyanka: a monument to Ukrainian poet and painters Taras Shevchenko (1914-1961); a statue of Archangel Michael with a cross and a sword; there is a local history museum with about 3,000 exhibits; there are 5 religious communities in the village — the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the Orthodox Church of Ukraine, the Baptist Church, the Word of Faith Full Gospel Christian Church, and the Seventh-day Adventist Church. Religious buildings are represented by the Church of Evangelical Christian Baptists and the Orthodox Church of Archangel Michael who adhere to certain religious and cultural traditions and practices.

Cultural symbols of Ivankiv: a monument to the victims of the accident at the Chernobyl nuclear power plant at the entrance to the village from the Kyiv side; sculpture in the form of an egg installed on a flower bed on the district road near the «Ivankiv» bus station (speaking about intercultural communications we have to remember that this sculpture was presented to the town by the German architect Armin Kolbi as a symbol of the life and fertility of the earth, which should be reborn after the severe «Chernobyl disease»; monument «Bell of Chernobyl»; memorial sign in honor of the 400th anniversary of Ivankiv settlement; museum of water managers participating in the liquidation of the

consequences of the accident at the Chernobyl nuclear power plant.

Ivankiv Historical and Local History Museum deserves special attention. It was opened 1981, remarkable, it is housing in a former manor estate where in the X-XIII centuries an Ancient Rus' settlement was located. The Museum has a really impressive (for local dimensions) collections of materials and objects from the history, culture and personalities of the Ivankiv district (Ivankivskyi istoryko-kraeyeznavchyi musei). In addition to exhibition work, the museum performed another important function — cultural and educational, which contributed to the education of a careful attitude to cultural heritage — the museum held meetings with famous compatriots, museum lessons, literary classes, historical and local history conferences.

Two collections of works of art are the pride of the Museum: 1) the collection of works of art of the Ukrainian folk artist in the genre of «naive art», laureate of the National Prize of Ukraine, known beyond Ukraine Mariya Prymachenko (1908—1997); 2) textile works by well-known Ukrainian master of artistic weaving Hanna Veres.

As to the waves of destructive effect on the cultural heritage in the towns. There were two global waves that disrupted the harmony of intercultural interaction and intercultural dialogue in these populated areas: The Chernobyl disaster (Borodyanka and Ivankiv were in the very center of its impact) and Russian military invasion (2022, the main route of the Russian offensive on Kyiv passed through Borodyanka; during the Russian invasion of Ukraine Ivankiv was occupied by Russian troops from the end of February to April 1, 2022).

Efforts to save and to preserve the atrifacts of towns (amazing stories)

Practically all of the listed cultural monuments, which were (and still are) iconic for Borodyanka and Ivankiv, suffered significant damage as a result of Russian military aggression, especially the Historical and Local History Museum in Ivankiv. However, thanks to the efforts of local residents, it was possible to save its valuable exhibits, in particular the paintings of Mariya Prymachenko.

The situation of the rescue of her paintings deserves a separate story, because it absorbed a whole bunch of emotions and behavioral reactions that revealed the essence of the Ukrainian spirit and, in my opinion, a sensitive attitude to the cultural heritage of people and the reaction of the citizens of a civilized country. Let me remind you that the central building of the Museum was completely burned down — not even the plaques remained. From the story of Anatoliy Kharytonchuk, the guard of the Museum: «When the museum, located in the village park, caught fire, a dozen people rushed to it. Shells tore around. And by the river below, and in the meadow behind it, and at the old stadium. One, a small one, broke in the middle of the asphalt path in front of the museum. And the other hit the gable of the building from the south side. It was from there that the room caught fire. My house is nearby, so my wife and I rushed to extinguish the flames. But it quickly flared up on the roof.

When two more young people came (one of them is the athlete Ihor Niko-layenko, I don't know the other), we decided to break the bars on one of the

windows and save the exhibits. It is good that on the morning of February 24, when it became known about the beginning of a full-scale war, I, on the instructions of the head of the culture department, Nadiya Biryuk, removed the paintings of Mariya Prymachenko from the wall and put them in a large wooden box in another hall. Therefore, when the three of us climbed inside, the first people who were outside began to serve Mariya Prymachenko's paintings. And behind them — everything that could be removed from the walls and taken out of the windows...» [20].

All the surviving exhibits were taken out of other rooms of the Museum, including Mariya Prymachenko's paintings. They were hidden several times by local residents from place to place so that their location could not be fixed. In September 2022, the rescued paintings of Mariya Prymachenko were exhibited in the Ukrainian House. Let me remind you that Prymachenko drew 800 pictures, her style goes back genealogically to the oldest Ukrainian art: the Paleolithic «two-part» depiction of animals with a defined boundary between the head and the body, pagan images of fantastic monsters and birds that were reflected in Slavic mythology.

By the way, Mariya Prymachenko's work has many fans both in Ukraine and abroad. Her works were exhibited with consistent success at exhibitions in Paris, Warsaw, Sofia, Montreal and Prague. In the World Encyclopedia of Naive Art, she is recognized as a star of the first magnitude, on a par with Henri Rousseau, Henri Matisse and Niko Pirosmanishvili. Her works were admired by Marc Chagall, and Pablo Picasso recognized her works as genius. In honor of the 100th anniversary of the artist's birth, 2009 was declared by UNESCO as the year of Mariya Prymachenko [Ivankivskyi istoryko-kraeyznavchyi musei]. At the auction, which took place in Kyiv on the eve of the tragic event, her paintings were sold for incredibly large sums, in particular, the painting «Flowers Grew Around the Fourth Power Unit» — for 500 thousand dollars, and the painting «My House, My Truth» — for 110 thousand Euros. I would like to mention that the proceeds in the first case were given to the Armed Forces of Ukraine, and in the second case — to support Ukrainian culture [13].

Another amazing story that illuminates the attitude of Ukrainians to items of cultural heritage. I am talking about the Borodyanka's cockerel, a decorative product of the Vasytkiv majolica factory (Vasytkiv is a small town near Kyiv), which survived in a locker after the shelling in Borodyanka. Despite the fact that the Russians completely destroyed a part of the high-rise building, the locker with utensils surprisingly survived. On this locker, despite the shelling and bombing, a pitcher in the shape of a cockerel (symbol of indomitability) survived. Let me remind you that the product was manufactured at a factory in the town of Vasytkiv in the period from the early 1960s to the 1980s; majolica is a type of pottery made from fired clay with a painted glaze. Actually, in Vasytkiv, the factory produced about 60 samples of artistic ceramic products: plates, bowls, makitas, jugs, etc.

The Borodyanka's cockerel, together with the locker, became a symbol of the resilience of Ukrainians in the conditions of the war against the Russian invaders.

Borodyanka, Ivankiv and Benksy as facilitators of intercultural communications

Today, we are witnessing how the cultural heritage of Borodyanka and Ivankiv and the creations of Banksy's innovative technologies (street-art) have become facilitators of intercultural communication. This is evident in the reaction of the actors of international activities, in particular in the field of culture. I will give several examples that confirm this hypothesis: the Pranas Hudy-nas Center for the Restoration of Museum Values of the Lithuanian National Art Museum is undertaking the restoration of 100 paintings by Mariya Pry-machenko [19].

The decorative product of the Vasylkiv majolica factory, which survived in a locker after the shelling in Borodyanka, called the Borodyanka cockerel (cock). It, together with the locker, became a symbol of the resilience of Ukrainians in the conditions of the war against the Russian invaders and now is traveling around the world under the motto «Be strong like this kitchen cabinet» [21]: it was presented to the then Prime Minister of Great Britain Boris Johnson during his visit to Kyiv; the product of the Vasylkiv majolica plant «Borodyanskyi pyvnyk» was handed over to the Ecumenical Patriarch Bartholomew during a meeting with the delegation of the Kyiv Orthodox Theological Academy; the Prime Minister of Ukraine presented the «Borodyanka cockerel» to the Pope of Rome; in 2022 the main Christmas trees of a number of countries around the world were decorated with toys in the form of a Ukrainian cockerel from Borodyanka (the capitals of Belgium, Chile, Estonia, Germany, France, Japan, Lithuania, the Netherlands, Norway, Poland, Slovenia, Switzerland, USA); in addition, Christmas trees in the headquarters of NATO and the Council of the EU were decorated with a Ukrainian «Borodyanka cockerel» too. It has become a popular souvenir at many fairs in Europe and America.

The appearance of Banksy's graffiti (a collection of British artists) in Borodyanka aroused the extraordinary interest of not only local residents, but also residents of other cities and villages of Ukraine, and not only [8]. People of all ages flock to Borodyanka to look at the graffiti, especially the graffiti with a young gymnast, which is perceived as a symbol of the indomitability of Ukrainians, and even more, hope for a peaceful future. In my opinion, Banksy's graffiti open a wide window to the knowledge and understanding of the culture of other peoples, which in such a concrete expression becomes part of the awareness of Ukrainians' connection to the European community.

Efforts to preserve cultural heritage in Ukraine

The situation with cultural heritage in Ukraine under the war (full or partial damage — as of 12 June 2024, UNESCO has verified damage to 412 sites since 24 February 2022 — 137 religious sites, 201 buildings of historical and/or artistic interest, 31 museums, 27 monuments, 15 libraries, 1 archive) [6] sharpened the issue of the need to build system of cultural security [25] and system of preservation of cultural heritage in turbulent circumstances. The campaign to protect Ukrainian cultural heritage involves museums, archives, galleries, libraries and other organizations across the country. Given the exist-

ing legal framework at the international and national levels (this was discussed in previous part of this article), international cooperation plays a special role — both official actors and public initiatives should be in the field of view here.

These are, in particular: 1) *at the international level* — UNESCO announced that they were working to mark any possible key historic monuments and sites across the country; International Council of Museums began to document artifacts and pieces that law enforcement might come across if they were moved illegally across national borders; cultural institutions in Poland offered aid through the Committee for Aid to Museums of Ukraine created shortly after the invasion; the Czech Ministry of Culture commissioned the National Museum of Prague to send packing materials along with safety equipment etc. 2) *at the national level* — initiative by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine to help preserve the statehood and history of Ukraine, Ukraine's Heritage Emergency Response Initiative, Asortymentna kimnata (Assorted Room), based at the Ivano-Frankivsk Contemporary Art Center, created several bunkers and worked with galleries in Kyiv, Mariupol, Odesa, Zaporizhzhya; Lviv Foundation for the Preservation of Architectural and Historical Monuments of wooden frames and boards; the Ukrainian Cultural Foundation launched an interactive map called the «Map of Cultural Losses» etc.

Some examples of international cooperation to preserve the cultural heritage in Ukraine: The Backup Ukraine project in partnership with Virtue Media Group VICE, Blue Shield Danmark and the Danish National Commission for UNESCO was announced in May 2022. The project asks volunteers to use an app to scan objects in Ukraine, which are then turned into a 3D model and uploaded into a cloud database to be backed up; SUCHO began after three academics from Stanford University, Tufts University and the Austrian Center for Digital Humanities and Cultural Heritage connected on Twitter in late February 2022. «SUCHO (Save Ukrainian Cultural Heritage Online) is an initiative of over 1,500 international volunteers who are collaborating online to digitize and preserve Ukrainian cultural heritage. Since the start of the invasion, SUCHO has web-archived more than 5,000 websites and 50TB of data of Ukrainian cultural institutions, to prevent these websites from going offline. The websites range from national archives to local museums, from 3D tours of churches to children's art centers» (Saving Ukrainian cultural heritage online; Stephenson, 2022) etc.

Instead of conclusion

Challenges for cultural heritage. Stating the challenges for the cultural heritage and culture in general in the conditions that have developed as a result of the Russian aggression against Ukraine, we must first of all pay attention to the following points: 1) the cultural heritage of the Ukrainian people will constantly be under the aggressor's attempts to suppress its influence on the consciousness of Ukrainians with the fact that to reduce (and on the part of the aggressor, completely eliminate) the role of cultural heritage in the consolidation of Ukrainian society in the resistance to the ideological invasion of Russia's imperial aspirations; 2) destruction, and where this is not possible, maximum damage of cultural sites; 3) appropriation of artifacts of the cultural heritage

of the Ukrainian people and their presentation as the property of Russia (for example, in the case of claims for Scythian gold products from the Crimean Peninsula, which was on display «Crimea — gold and secrets of the Black Sea» in Amsterdam and did not have time to return to Ukraine before the start of the Ukrainian-Russian war in 2014).

New opportunities for cultural communications. The most important points in this context are the following: 1) Russia's military aggression against Ukraine and attacks on the cultural heritage of the Ukrainian people sharpened attention to the importance of culture as a powerful consolidator of society, both in the space of Ukraine and in the spaces of other countries; 2) the result of this process was an increased interest in Ukrainian art due to specific artifacts that were, or could be, distrusted and damaged, or could be removed from cultural circulation and, therefore, from intercultural communications as bearers of specific (Ukrainian) cultural information; 3) the circulation of information, confirmed primarily visually, about the fate of the Ivankiv Historical and Local History Museum, in particular about the paintings of Mariya Prymachenko and the Borodyanka cockerel, introduced these individual artifacts into the European and world cultural spaces, arousing interest in Ukrainian culture as a phenomenon that deserves greater attention, than it was before; 4) the appearance of Banksy's graffiti in Borodyanka became a special moment of manifestation of the intensification of intercultural communications through visual art; this feature is that thanks to social networks and mass communication media, which spread information about graffiti, the interest of Ukrainian citizens in the phenomenon of Banksy as a special representative of the British street-art (and we remember that this is a collective image) has grown wildly, as to British culture and in general as to the whole country — Great Britain (this is evidenced by numerous publications in the Ukrainian mass media, excursion streams to Borodyanka with the aim of being included in the European cultural space); 5) it is possible to predict (this is evidenced by the reaction of the actors of the international cultural space, official — UNESCO, the Council of Europe, initiatives of state governments, public organizations) that thanks to the revealed facts of aggression, in particular against culture, and the desire of Ukrainians to protect their cultural heritage the possibilities of intercultural communications will expand, as well as the international cooperation of the bearers of various ethno-cultural traditions and the strengthening of socio-cultural cohesion on the European and international arena.

Ultimately, this will contribute to mutual understanding and cooperation in overcoming the challenges of contemporary socio-cultural development.

References

- [1] Andrushchenko Viktor. 2023. U poshukakh svobody. Kyiv : Vydavnytstvo Lyudmyla. 736 s. [Андрущенко Віктор. У пошуках свободи. = In search of freedom. Київ : Видавництво «Людмила». 736 с.]
- [2] Arasaratnam Lily. 2016. Intercultural Competence. Published online : 03 February 2016. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.68>
- [3] Chen G. M., & Starosta W. J. 2005. Foundations of intercultural communication. University Press of America. 340 p.

- [4] Cultural heritage. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_heritage (Accessed: 14.07.2024).
- [5] Cultures around the world. *BLOG Cultures Around the World*. URL: <https://isaccurate.com/blog/cultures-around-the-world> (Accessed: 14.07.2024).
- [6] Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> (Accessed: 1.10.2024).
- [7] Defining intercultural communication. URL: <https://www.futurelearn.com/info/courses/intercultural-communication/> (Accessed: 4.07.2024).
- [8] Durbin Adam. 2022. Benksi pokazav graffiti v Borodyantsi na Kyivshchyni. [Дурбін Адам. Бенксі показав графіті в Бородянці на Київщині = Banksy showed graffiti in Borodyanka, Kyiv region]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63607895> (Accessed: 14.07.2024).
- [9] Dyreby Anne Dorte. 2020. How many languages are in the world today? URL: <https://swaplanguage.com/blog/how-many-languages-in-the-world/> (Accessed: 14.07.2024).
- [10] How many cultures are there in the world? URL: <http://unitedcultures.org/cultures> (Accessed: 14.07.2024).
- [11] How many languages are there in the world 2024 (This will surprise you!)? URL: <https://www.theintrepidguide.com/how-many-languages-are-there-in-the-world/> (Accessed: 14.07.2024).
- [12] Ivankivskiy istoriko-kraeyznachnyi musei. [Іванківський історико-краєзнавчий музей = Ivankiv Historical and Local History Museum]. URL: <https://ui.org.ua/postcard/ivankiv-local-history-museum/> (Accessed: 14.07.2024).
- [13] Izvoshchikova Anastasiya. 2022. U Kyevi vpershe mozna pobachyty vryatovani kartyny Mariyi Prymachenko [Ізвозічкова, Анастасія. У Києві вперше можна побачити врятовані картини Марії Примаченко = In Kyiv, for the first time, the rescued paintings of Mariya Prymachenko can be seen]. URL: <https://suspilne.media/284206-v-kievi-vperse-mozna-pobaciti-vratovani-kartini-marii-primacenko/> (Accessed: 14.07.2024).
- [14] Kroeber A. L., Kluckhohn C. 1952. Culture: A critical review of concepts and definitions. Cambridge: Peabody Museum. 181 pp.
- [15] Kulturna spadshchyna Ukrainy. 2022. *Velyka Ukrayinska Entsyklopedia (VUE)*. Pro Ukrainu ta svit — dostovirno i multymedijno [Культурна спадщина України. Велика Українська Енциклопедія (VUE). Про Україну та світ — достовірно і мультимедійно = Cultural heritage of Ukraine. *The Great Ukrainian Encyclopedia (VUE)*. About Ukraine and the world — authentic and multimedia]. URL: https://vue.gov.ua/Культурна_спадщина_України (Accessed: 14.07.2024).
- [16] Kurkov Andriy, Puchkov Andriy, Raffensperger Christian & 6 more. (2022). Treasures of Ukraine: A nation's cultural heritage. London: Thames and Hudson Ltd. 256 pp.
- [17] Language. Dictionary Cambridge. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/language> (Accessed: 14.07.2024).
- [18] Lustig M. W., & Koester J. 2005. Intercultural competence: interpersonal communication across cultures (5th ed.). Pearson. 400 ps.
- [19] Lytovskiy tsentr restavratsiyi muzeinykh tsinnostey dopomozhe restavruvaty 100 kartyn Prymachenko. 2024. *Interfax-Ukraine*. [Литовський Центр

- реставрації музейних цінностей допоможе реставрувати 100 картин Примаченко = The Lithuanian Center for the Restoration of Museum Valuables will help restore 100 paintings by Prymachenko]. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/992392.html> (Accessed: 14.07.2024).
- [20] Smovzh Pavlo. 2022. Yak ryatuvaly Ivankivskiy muzey z kartynamy Mariyi Prymachenko. [Смовж Павло. Як рятували Іванківський музей з картинами Марії Примаченко = How the Ivankiv Museum with paintings by Mariya Prymachenko was saved]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494824-ak-ratuvali-ivankivskij-muzej-z-kartinami-marii-primachenko.html> (Accessed: 14.07.2024).
- [21] Sopova Alisa. 2022. «Be strong like a kitchen cabinet»: Indestructible objects as symbols of resistance in Ukraine. URL: <https://americanethnologist.org/online-content/essays/be-strong-like-a-kitchen-cabinet-indestructible-objects-as-symbols-of-resistance-in-ukraine/> (Accessed: 14.07.2024).
- [22] Stephenson Heather. 2022. Preserving Ukraine's Cultural Heritage Online. URL: <https://now.tufts.edu/2022/03/22/preserving-ukraines-cultural-heritage-online> (Accessed: 14.07.2024).
- [23] Ukrainian culture during the Russian invasion of Ukraine. 2022. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ukrainian_culture_during_the_Russian_invasion_of_Ukraine (Accessed: 14.07.2024).
- [24] Ukrayinske suspilstvo: monitoring sotsialnykh zmin. 2020. Київ : Інститут соціології НАН України. 546 с. [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін = Ukrainian society: monitoring social changes. Kyiv : Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny. 546 s.]
- [25] Yevtukh Volodymyr. 2018. Cultural security in ethnic diverse society: Challenges for Ukraine. *Jagiellonian Ideas Towards the Challenges of Modern Time*. Kraków. P. 249–279.
- [26] Yevtukh Volodymyr. 2012. Etnichnist : enzyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv : Phenix. 396 s. [Євтух Володимир. Етнічність : енциклопедичний довідник = Ethnicity : Encyclopedical handbook.. Київ : Фенікс. 396 с.]
- [27] Yevtukh Volodymyr. 2001. Etnokulturnyi prostir Ukrayiny: mozhlyvosti formuvannya mizhetnichnoyi tolerantnosti. *Dukhovnyi zvyazok pokolin na zlami tysyacholit: materialy «krugloho stolu» (28 lystop. 2000 r.)*. Kharkiv. S. 28–32. [Євтух Володимир. Етнокультурний простір України: можливості формування міжетнічної толерантності. *Духовний зв'язок поколінь на зламі тисячоліть: матеріали «круглого столу» (28 листоп. 2000 р.)* = Ethno-cultural space of Ukraine: possibilities of formation of interethnic tolerance. The spiritual connection of generations at the turn of the millennium: materials of the «round table» (November 28, 2000). Харків. С. 28–32.].
- [28] Yevtukh, Volodymyr. 2016. Polyethnicity of Ukrainian society — Source of identities varieties. *Identities of Central-Eastern European Nations*. Kyiv. P. 34–48.
- [29] Yevtukh Volodymyr. 2023. Speichers of intellectual memory: the result of cooperation between the Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv) and the University of Latvia (Riga). Collection of the abstracts of the conference organized by the Museum of the University of Latvia “Historical Evidence of the University of Latvia in the Collections of Memory

Institutions” as part of the 81th International Scientific Conference of the University of Latvia. P. 27–29.

- [30] Yevtukh V. B., Troshchynskyi V. P., Halushko K. Yu., Chernova K. O. 2004. *Etnonatsionalna struktura ukrayinskooho suspilstva : dovidnyk*. Kyiv : Naukova dumka. 343 s. [Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. *Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник* = *Ethnonational structure of Ukrainian society : Handbook*. Київ : Наукова думка. 343 с.]

ETHNIC BUSINESS: METHODOLOGICAL ASPECTS OF UNDERSTANDING THE PHENOMENON IN FOREIGN AND DOMESTIC SCIENTIFIC TRADITIONS

*Maksym Yaroslavskyi*¹

Abstract. The article deals with the analysis of methodological aspects of understanding the phenomenon of ethnic business by foreign and Ukrainian researchers. The factors of relevance of such a statement of the problem are emphasized. Attention is paid to taking into account the following points: awareness of the fact of ethnic diversification of a large number of countries of the contemporary world due to the existence of representatives of various ethnic origins within the framework of one state-territorial formation; intensification of migration movements; formation of socio-cultural spaces in which representatives of certain ethnic groups are concentrated; level of interethnic interaction in multi-ethnic countries; policy of official authorities at the national and local levels; interaction of the foreign-ethnic population (diaspora) of certain countries of residence with countries of origin.

The need for an interdisciplinary approach in studying the phenomenon of ethnic business, as well as in the formation of methodological principles of its research, is emphasized. The state of foreign and domestic discourse is presented and it is suggested to pay attention to the fact that improving the methodology for understanding the phenomenon of "ethnic business" will require more active use of new technologies, including those that artificial intelligence can offer.

Keywords: ethnic business, foreign scientific traditions, Ukrainian scientific traditions, methodological aspects of understanding ethnic business, clusters of analysis of works

The relevance of the scientific understanding of the phenomenon of ethnic business is determined by the following circumstances: 1) today, problems related to ethnicity are becoming generating factors of social and political development in many countries of the world, given their multi-ethnic composition of the population [2, pp. 189–191; 25]; 2) the current powerful flows of international movement of people are increasing the ethnic diversification of the world; 3) ethnic business, as evidenced by the situation in multi-ethnic countries, is an effective factor in the preservation and development of ethnicity in countries where bearers of ethno-cultural traditions different from the local population are settled; 4) ethnic business has become a noticeable component of transnational ties.

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. m.v.yaroslavski@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0009-0007-6133-6017>

Problem statement

The relevance of the phenomenon of ethnic business in the modern social development of a number of countries, primarily with a multi-ethnic population, arouses the interest of scientists in understanding its role in this development, in the trajectory of the dynamics of the phenomenon itself. Understanding lies through the study of the work of researchers, primarily of the conceptual plan.

The purpose of the article is to recreate the course of the discourse associated with the phenomenon of “ethnic business”, the essence of traditions with an emphasis on key moments of understanding the functioning of this phenomenon in foreign and Ukrainian scientific spaces.

State of research and method

Turning to the developments regarding ethnic business, we draw attention to two points: 1) to the statement of the fact that foreign scientific discourse has accumulated significant experience and a fairly noticeable pool of researchers from many countries has formed here; 2) as for the domestic scientific space, today such a pool is just beginning to form and with a careful study of the course of the discourse in Western countries and its critical application, this pool has the prospects of being intensively filled.

So, at this stage, we will focus on the achievements of those foreign researchers who formulated key concepts for understanding the phenomenon of ethnic business, and we will name those Ukrainian scientists who are currently engaged in the study of this phenomenon.

At the same time, in this story we will limit ourselves to a list of the names of researchers, and in the following presentation we will highlight their interpretations of the content and functioning of ethnic business. In the “References” section, we will provide references to the main works that, in our opinion, have formed a platform for understanding the phenomenon of ethnic business.

To carry out a substantive analysis of conceptual approaches to the study (and therefore understanding) of the phenomenon of ethnic business in the traditions of foreign and domestic discourse, we propose to form three clusters of analysis of works: the first should concentrate on the works of foreign authors; the second cluster includes the works of Ukrainian scientists; the third cluster should be filled with thoughts about the intersection of the reflections of foreign and domestic researchers (a kind of mediated interaction-discourse, the search for touch, the correlation of approaches to understanding the phenomenon).

Among the active researchers, one can name a number of names (although the list of scholars related to the issues of ethnic business is not limited to them): Tüzün Baycan-Levent, Jochen Blaschke, Edna Bonacich, Zulema Valdez, Bernard Wong, Richard Ward, Ivan Light, Enno Masurel, Silva Mauricio, Peter Nijkamp, Catherine Oliveira, Alejandro Portes, Aldrich Howard, Roger Waldinger, Marlou Schrover and others.

As for the attempts of domestic scientists to introduce the concept of “ethnic business” into scientific discourse, in particular sociological, in this area and to outline its prospects in the Ukrainian social space, they are still few in number (Volodymyr Yevtukh, Olena Pereveziy, Ivan Shkapko, Maksym Yaroslavskyi).

It should be noted that in this study, the main method used to confirm the author's judgments regarding certain interpretations of the phenomenon of ethnic business by foreign and domestic researchers was the method of content-analysis of works on the specified issue. By the way, we would like to say that this method is one of the most productive in the socio-humanitarian sciences, in particular in sociology.

Discussion

We will begin the presentation of the material by clarifying the key concepts and terms of the discourse, which, in fact, are basic and for the formation of a methodological platform for understanding the phenomenon of "ethnic business". The key concepts that are reproduced by the corresponding terms include: *ethnic business*, *ethnic entrepreneurship*, *immigrant entrepreneurship*, *ethnic economy*, *spaces for practicing ethnic business*. Now we will try to clarify the semantic load of the terms and the contents of the concepts and their contextual correlation in the studies of foreign and domestic scientists.

In our opinion, it is productive to begin clarifying the content of concepts and terms by defining the research field in which they are operationalized. Speaking about the research field of ethnic business in Ukraine, we rely on methodological considerations regarding such a field of study of entrepreneurship in general, proposed by the French researcher Chirstian Bruyat and the Canadian researcher Pierre-André Julien. Their definition is based on a constructivist position and is subject to "that of understanding or forecasting the entrepreneurial act and its success or failure, and defining more accurately the environmental conditions favourable to that act. Here, the scientific object studied in the field of entrepreneurship is the dialogic between individual and new value creation, within an ongoing process and within an environment that has specific characteristics. This definition emphasizes the fact that we will not understand the phenomenon of entrepreneurship if we do not consider the individual (the entrepreneur), the project, the environment and also the links between them over time. It shows the entrepreneur to be not simply a blind machine responding automatically to environmental stimuli (interest rates, subsidies, information networks, etc.), but a human being capable of creating, learning and influencing the environment" [15].

However, there are other definitions, such as that of William Bygrave, former director of the Center for Entrepreneurship Studies at Babson College (Massachusetts, USA), who derives a theory of entrepreneurship based on chaos theory [16]. The definition of Christian Bruyat and Pierre-André Julien is more organically suited to the analysis of ethnic business, given the environment in which this type of business is created and the fact that individual bearers (or groups) of certain ethno-cultural traditions play a prominent role in it.

Without delving into the detailed definitions of the concepts and terms that we have identified as key, we will make a general reservation that the existence of a whole range of terms (we will also add the following: "ethnic minority business", "ethnic minority entrepreneurship", "immigrant business", "outsiders' business", "ethnic-controlled economy", "ethnic ownership economy", "ethnic enclave economy" etc.) is associated with the peculiarities of the functioning of

this type of business in a particular environment, to a certain extent with the volume of business and the research preferences of a particular scientist. In our case, we will focus on the most widely used concepts and terms, without neglecting others. These are: “ethnic entrepreneurship”, “ethnic business”, “ethnic economy”; presenting them in the proposed order makes it possible to understand the progressive dynamics of the relationship between them - from the smallest to the largest volume of content.

To understand the dynamics of ethnic business, it is rational to take into account the terms that, starting from the 2000s, have been actively circulating in the foreign scientific space, in particular, we are talking about “ethnic-controlled economy”, “ethnic ownership economy”. To understand their content, we refer to the definitions of Ivan Light and Stephen Gold. “Although Light and Gold retain the content of Bonacich and Modell’s definition of ethnic economy, they change the concept’s name to “ethnic ownership economy” to distinguish between an ethnic economy that is based on property right and ownership and an “ethnic economy” whose basis is *de facto* control based on numbers, clustering, and organization, the ethnic-controlled economy”. Whereas ethnic ownership economy consists of small and medium size businesses owned by ethnic or immigrant entrepreneurs and their co-ethnic helpers and workers, ethnic control economy refers to industries, occupations, and organization of the general labor market in which co-ethnic employees (not owners) exert appreciable and persistent economic power. This power usually results from their numerical clustering, their numerical preponderance, their organization, government mandates, or all four. “Ethnic-controlled” economy is completely independent of the “ethnic ownership” economy. The participants of ethnic controlled economy exert control not ownership authority. Light and Gold believe that the ethnic-controlled economy permits co-ethnics to secure more and better jobs in the mainstream, reduce unemployment, and improve working conditions. Whereas the distinction between ethnic ownership economy and ethnic controlled economy is based on property right, the major distinction between ethnic ownership economy and ethnic enclave economy is spatial clustering of ethnic firms. Unlike the ethnic owned economy which might be evenly distributed among neighborhoods and industries, ethnic enclave economy is clustered around a territorial core. In addition to a locational clustering of firms, an ethnic enclave economy requires economic interdependency and co-ethnic workers, whereas ethnic owned economy requires none of these” [19].

It is logical to conclude the clarification of the content of concepts and terms by emphasizing the factors of understanding the phenomenon of “ethnic business”. The main ones, in our opinion (by the way, we identify them from scientific discourse), are the following: 1) awareness of the fact of ethnic diversification of a large number of countries in the contemporary world due to the existence of representatives of the autochthonous (local) and allochthonous (newcomer) population of various ethnic origins; 2) intensification of migration movements; 3) formation of socio-cultural spaces in which representatives of certain ethnic groups are concentrated; 4) the level of ethnic interaction in multi-ethnic countries; 5) the policy of official authorities at the national and local levels; 6) interaction of the foreign-ethnic population (diaspora) of certain countries of residence with countries of origin (we can call them ethnic homelands, previous homelands).

Let us proceed to a comparative analysis of the traditions of understanding the phenomenon of “ethnic business” in two scientific spaces (foreign and domestic) in the context of the listed factors that influence its formation and functioning. In doing so, we will focus our attention on the methodological aspects of understanding. Let us immediately make a general remark: the experience of foreign discourse is much more massive than that of Ukrainian, and the second is largely based on the first. Before starting our analysis, we will provide a definition of the content of the concept of “ethnic business”. Here we will use works that have become classic to a certain extent, those that, in fact, initiated the study of Edna Bonacich, Ivan Light, Richard Ward, Aldrich Howard, Roger Waldinger. The key markers of ethnic business are: the participation in it of representatives of certain ethnic communities as founders, owners, or workers; concentration of ethnic entrepreneurship, which creates ethnic business, and subsequently ethnic economy, in socio-cultural spaces significantly populated by people from other countries (usually immigrants of a particular time period, or their predecessors, or their descendants); concentration of production efforts on ethnically marked products, which involves satisfying the demand of people from certain ethnic communities or tourists; involves (through the sale of products) satisfying the material and financial needs of one’s ethnic community [12; 13; 14; 17; 20; 24; 26; 27; 29; 30].

Speaking about the Ukrainian traditions of defining the content of the concept of “ethnic business”, we should turn to the well-known ethnosociologist Volodymyr Yevtukh, who deciphers the term “ethnic business”, which designates the concept of the same name, as follows: “on the one hand, entrepreneurship, which is characteristic of representatives of ethnic communities, and on the other, - the cultivation of traditional crafts, which are inherent in a particular ethnic community, or its part, located in a different ethnic environment” [2, p. 42]. We note that such an approach correlates quite adequately with the approaches of foreign specialists.

At this stage, we will try to look at the interpretation of the meaning of the five groups of factors identified above that influence the formation and dynamics of the functioning of the phenomenon of “ethnic business” from the perspective of the methodology of understanding its content and fixing traditions in foreign and domestic scientific spaces.

Regarding the fact of ethnic diversification of the countries of the contemporary world, researchers of ethnic business record it as a given and associate its dynamics with the trajectories of the dynamics of ethnic business itself. In our considerations, we take into account the presence in many countries of two groups of the population of foreign ethnic origin - autochthonous (local) and allochthonous (newcomers, immigrants) population.

This feature can be recorded without undue difficulty by analyzing the professional literature and using the sociological method of included observation while in this or that multi-ethnic country, in particular on the example of the USA and Canada [5], or Great Britain [25]. For example, in the United States “Most people in the United States have ancestors who came from somewhere else, often from multiple places. Some people say their ancestry is “American”; often these are people from the Southern United States whose families have been living in America since before the American Revolution, however their

ancestry most likely originated from Europe” [22]. Ethnic diversity is characteristic of Great Britain [25] and Canada [21]. We mention these countries primarily because ethnic business is developing quite intensively here, as well as because there are many descendants of the indigenous population on their territory too.

The intensification of migration movements at the current stage is increasing the ethnic diversification of many countries. Current estimates are that there are 281 million international migrants globally (or 3.6% of the world's population [31]. Immigrants, according to Western researchers, are a significant source not only of labor for developed countries, but also a factor that stimulates the ethnic mosaic of the countries of entry, thereby fueling ethnic entrepreneurship. Therefore, it is not surprising that in the modern discourse on ethnic business, the terms “immigrant entrepreneurship”, “immigrant business” very often appear [10; 14; 26; 30].

In this context, we should look at the role of migrants (mainly refugees) from Ukraine. According to data based on the analytics of the National Bank of Ukraine, the number of migrants from Ukraine is growing rapidly and as of August 2024 it reached 6.739 million people [7]. In our opinion, they are under the pressure of the Russian aggression, moving en masse to other countries, are expected to enter (at least a certain part of them) the labor market of the countries of settlement as hired labor of already existing industries, or start their own business, sometimes ethnically marked (such examples can be recorded in Germany, Poland, the Czech Republic). It can be predicted that Ukrainian ethnically marked entrepreneurship (primarily small) in the countries of entry will be more noticeable. In the situation that is developing, and not only in the mentioned countries, but also in Great Britain, Canada, the USA, in determining the prospects for the development of this type of entrepreneurial activity, it is methodologically important to consider the interaction of different segments of people of Ukrainian origin. We are talking about the so-called old immigration (on its basis the Ukrainian diaspora was formed) and newcomers, both within the labor market and outside it. The main question here is: will they adopt the traditions of immigrants of other ethnic origins, say, immigrants from Asian countries in the same USA and Canada, the gathering of contingents that are different in time dimension?

The formation of socio-cultural spaces in which representatives of certain ethnic groups are concentrated, where, logically, there are favorable conditions for the development of ethnic business. Analyzing the literature on ethnic issues, we find many definitions of socio-cultural space. For our operation, the formulation of the Ukrainian ethnosociologist Volodymyr Yevtukh, which is largely based on the study of the work of foreign researchers [1], seems quite adequate: “this is a territory, a sphere of interaction of cultures of different ethnic groups, which usually live within the framework of one ethno-political organism” [2, p. 262].

Let us recall that in the professional literature (foreign and domestic) we encounter the following terms to define such a territory: *ethnic area*, *ethnic enclave (immigrant enclave)*, *ethnic contact zones (border ethnic spaces)*, *ethnobarbies*, *ethnic barrios*, *ethnic (ethnoracial) ghettos*, *transnational ethnically marked spaces*. For now, we will not resort to a detailed clarification of the sim-

ilarities or differences of interpretations of different authors. For us, the fact of the functioning of such spaces is important. By the way, if we look at the history of, say, the United States of America, and other multi-ethnic countries, they were formed in two ways: 1) on the basis of the local population (above we proposed to call it autochthonous) and 2) as a result of the influx of immigrants from different countries of the world who compactly settled in certain localities (they removed the name of the allochthonous population and consisted of immigrants of different generations). Ethnic business plays an extremely important role, first of all, for the functioning of these spaces, and more precisely for the functioning of ethnic and racial communities that saturate these spaces. A characteristic feature of ethnic business is that it: a) is usually concentrated in places of compact settlement of immigrants from certain countries; b) financially ensuring the support and development of ethno-cultural traditions of countries of origin in socio-cultural spaces, it provides the same assistance to co-ethnics (persons of the same ethnic origin) who live beyond their borders. This is about ethnic cohesion regardless of the place and nature (concentration or dispersion) of residence of people from the same country. Researchers draw attention to such trends in cohesion in an ethnically diversified society, emphasizing that transnationalism and heterolocalism (going beyond the concentration of the bulk of one's co-ethnics in the country of residence and ties with the country of origin) are a characteristic feature of practicing ethnic business in contemporary conditions [11]. In this context, it may be methodologically useful to continue the debate that began in the 1990s that it was possible for migrants to participate in social, economic, political, and cultural activities across borders. As professor of the University of Manchester Nina Glick-Schiller, "migrants are both local and transnational actors" [23].

It should be noted that these trends should not be ignored when talking about Ukraine. Today, there are several socio-cultural spaces with a significant presence of a population of one ethnic origin or another, for example, Hungarian in Transcarpathia, or Romanian in Bukovina. To a certain extent, immigrants who arrived in Ukraine before the beginning of Russian aggression tended to settle in such city-regions as Kyiv, Donetsk, Dnipropetrovsk (now Dnipro), and Kharkiv, where they started their ethnic businesses. It can be predicted that this trend may persist after the end of the Russian-Ukrainian war; however, a more significant dispersion of immigrants is also possible, since immigrant labor will be needed in other regions of the country whose economies have suffered from aggression.

The level of interethnic interaction in multi-ethnic countries plays a significant role in shaping the conditions for the functioning of ethnic business. Getting acquainted with the traditions of foreign scientific discourse, it can be noted that this issue is given considerable attention in it. Today, trends are being formed to strengthen joint social activities of representatives of various ethnic communities; interethnic solidarity helps them achieve the goals of these activities, for example, improving conditions on the labor market, strengthening the struggle for rights in the educational sphere, etc. In addition, ethnic business involves the participation of not only bearers of the same ethno-cultural tradition, but also people from other communities, especially in the territories of their mixed settlement, or the dispersed settlement of a particular ethnic community.

Regarding Ukrainian traditions of ethnic interaction and in particular the level of interethnic tolerance, since we have already partially considered this issue [8; 9], for now we will limit ourselves to the following statement - this level allows to form an atmosphere of conflict-free coexistence of various ethnicities, which positively contributes to the development of ethnic business. Examples of such businesses are already appearing in Ukraine [3].

The policy of official authorities at the national and local levels. Of course, this factor greatly affects the state of ethnic business. And here we are talking not so much about specific assistance in its development as about taking into account the fact of ethnic diversity in state policy and local government management, primarily about ensuring equal rights for bearers of different ethno-cultural traditions who are trying to preserve them in a different ethnic environment, in various spheres of public life - social, political, cultural, educational, on the labor market, etc. How important this factor is is evidenced by the history of many multi-ethnic countries of the world, in particular the USA, Canada, Great Britain. We find evidence of this in the theoretical reflections and political practices of their political elites in search of optimal (not always successful) ways to stimulate conflict-free coexistence and social cohesion. It is enough to mention the policy of multiculturalism (Canada), the policy of assimilation, Anglo-conformism and ethnic pluralism (USA) [5]; accusations against the British government that it does not sufficiently support ethnic business [18].

In this context, the issue of taking into account (not copying) the traditions of foreign countries in the conditions of Ukrainian realities (a certain ethnic diversity and the expected growth of the role of the immigrant component in the ethno-national structure of the country's population) is becoming more relevant. It seems that some progress has already been made in this direction - we are talking about the adoption of the new Law of Ukraine "On National (Ethnic) Communities in Ukraine" [6], which forms a solid basis for the implementation of the rights of representatives of different ethnicities in all spheres of public life, which will also stimulate the development of ethnic business.

The interaction of the foreign population (diaspora) of certain countries of residence with the countries of origin (we can call them ethnic homelands, previous homelands), primarily in intercultural communications [4], has a stimulating effect on the functioning of ethnic business in the countries of residence. Moreover, today this business, like, after all, other types of businesses, are increasingly carried out online. The theoretical justification for the spread of the idea of "business that crosses borders" (meaning business that is carried out between diasporas with previous homelands) is found in the theory of heterocalism, which began to take shape in the 1990s and its attention was initially focused on the interaction of representatives of communities who were in the country of residence (settled compactly and dispersedly). The principle underlying this theory was: immigrants are capable of retaining their identity as an ethnic community despite dispersion. In other words, cultural and social exchanges are not reliant on proximity. Hence the next statement of many Western researchers: agreed it was possible for migrants to be active in social, economic, political, and cultural practices across borders while still settling into the host society. That is, we are talking about the interaction of commu-

nities in countries of entry with countries of exit. As for ethnic business, for example, the director of the Center for Migration and Economic Stabilization at Creative Associates International, Manuel Orozco, details five transnational migration patterns known as the five T's: 1) money transfers, or remittances, 2) tourism, 3) transportation, 4) telecommunication, and 5) nostalgic trade [28].

Conclusion

Under the current conditions of the growing role of the ethnic factor in the social processes of many countries of the world, and accordingly, all its components, including ethnic business, the question of its understanding is becoming more relevant. For its adequate implementation, a thorough methodological base must be built that allows us to comprehend the phenomenon as a whole, determine the patterns and features of its functioning in certain socio-cultural systems (in a certain socio-cultural environment). This, among other things, will contribute to the formation of a platform for building strategies for the development of ethnic business as an influential factor in the social life of multi-ethnic countries. In our opinion, when forming this platform, we suggest paying attention to the following fundamental methodological nuances: awareness of the fact of ethnic diversification of a large number of countries of the modern world due to the existence of representatives of various ethnic origins within the framework of one state-territorial formation; intensification of migration movements; formation of socio-cultural spaces in which representatives of certain ethnic groups are concentrated; the level of ethnic interaction in multi-ethnic countries; the policy of official authorities at the national and local levels; the interaction of the non-ethnic population (diaspora) of certain countries of residence with countries of origin (ethnic homelands, previous homelands).

Given the fact that the functioning of ethnic business is influenced by a number of factors, it is necessary to attract knowledge from various sciences (sociology, economics, political science, cultural studies, psychology, etc.) to its study, we are talking about an interdisciplinary approach to the formation of a methodological basis for its understanding. Content analysis of the works of researchers on the issues related to the phenomenon of ethnic business shows that: a) in foreign discourse, significant experience has been accumulated in the formation of a methodological platform for its study; b) and in Ukrainian discourse, the formation of such a platform is beginning, taking into account the achievements of foreign researchers. It can be predicted that attention, in both the first and second cases, should be focused on the dynamics of the phenomenon, and on improving the methodology for understanding it, in which new technologies will be more actively applied, including those that artificial intelligence can offer.

References

- [1] Volodymyr Borysovych Yevtukh. Bibliohrafichnyi pokazhchyk. 2019. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova. 99 s. [Володимир Борисович Євтух. Бібліографічний показчик = Bibliographic index. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 99 с.]. [in Ukrainian].
- [2] Yevtukh Volodymyr. 2012. Etnichnist: Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv: Phoenix. 396 s. [Євтух Володимир. Етнічність: Енциклопедичний до-

- відник = Ethnicity: An encyclopedic guide. Київ : Фенікс. 396 с.]. [in Ukrainian].
- [3] Yevtukh V. B. 2004. Koreitsi v etnonatsionalniy structure naselennia Ukrainy: problem etnichnoho renesansy. *Zbirka statey Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsii «Napriamky rozvytku koreistyky v Ukraïni ta persektyvy ukraiino-koreiskyykh vidnosyn»*, Kyiv, 12–19. [Євтух В. Б. Корейці в етнонаціональній структурі населення України: проблеми етнічного ренесансу. *Збірка статей Міжнародної наукової конференції «Напрямки розвитку корейстики в Україні та перспективи україно-корейських відносин»* = Koreans in the ethno-national population structure of Ukraine: problems of ethnic renaissance. *A collection of articles from the International Scientific Conference «Directions of the Development of Korean Studies in Ukraine and Prospects of Ukrainian-Korean Relations»*. Київ. С. 12–19.]. [in Ukrainian].
 - [4] Yevtukh V. 2024. Kontseptualni zasady doslidzhennya problemy «diaspory u mizhkulturnykh komunikatsiyakh» *Hileya : naukovyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky. Filosofski nauky. Politychni nauky*. Vyp. 9–10 (199–200). S. 39–47. [Євтух В. Концептуальні засади дослідження проблеми «діаспори у міжкультурних комунікаціях» = Conceptual principles of research of the problem «diasporas in intercultural communications» *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. Вип. 9–10 (199–200). С. 39–47]. [in Ukrainian].
 - [5] Yevtukh V. B. 1991. Konceptczii etnosoczialnogo razvitya SSHa i Kanady: tipologiya, tradiczii, evolyucziya. Kyiv : Naukova dumka. 180 s. [Євтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция = Concepts of ethnosocial development of the USA and Canada: typology, traditions, evolution. Киев : Наукова думка. 180 с.]. [in Russian].
 - [6] Zakon Ukraïny «Pro natsionalni (etnichni) spilnoty v Ukraïni». [Закон України «Про національні (етнічні) спільноти в Україні» = The Law of Ukraine «On National (Ethnic) Communities in Ukraine»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> [in Ukrainian]. (data zvernennia: 20.09.2024).
 - [7] Yakobchuk Anatoliy. 2024. U 2024 rotsi kilkist migrantiv z Ukrayiny strimko zrostaе. [Якобчук Анатолій. У 2024 році кількість мігрантів з України стрімко зростає = In 2024, the number of migrants from Ukraine is growing rapidly]. URL: <https://slovoproslovo.info/u-2024-rotsi-kilkist-migrantiv-z-ukrainy-strimko-zrostaе/> [in Ukrainian].
 - [8] Yaroslavskiy Maksym. 2024a. Etnichniy biznes: perspektyvy rozvytku u sotsialnomu prostorovi Ukrayiny (klyuchovi aktsenty doslidzhennya problemy). *Nauka i osvita yak factor sotsialno-ekonomichnoho rozvytku : materialy Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi/Mizhnarodnyi humanitarnyi doslisnytskyi tsentr (Chernihiv, 29 zhovtnya 2024 r.)*. Research Europe, 2024. S. 93–95. [Ярославський Максим. Етнічний бізнес: перспективи розвитку у соціальному просторі України (ключові акценти дослідження проблеми). *Наука та освіта як фактор соціально-економічно-го розвитку : матеріали Міжнародної науково-практич-*

- ної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (Чернігів, 29 жовтня 2024 р.) = Ethnic business: Prospects for ethnic business in Ukrainian social space: (key accents of investigations of the problem). *Science and education as a factor of socio-economic development : materials of the International Scientific and Practical Conference/International Humanitarian Research Center (Chernihiv, October 29, 2024). Research Europe, 2024. C. 93–95.* [in Ukrainian].
- [9] Yaroslavskyi Maksym. 20246. Perspektyvy rozvytku etnichnoho biznesu v ukrainskomu sotsialnomu prostori Ukrainy: kluchovi aktsenty doslidzhennia u kontekstakh svitovykh trendiv. *Věda a perspektivy. №9(40). S. 300–311.* [Ярославський Максим. Перспективи розвитку етнічного бізнесу в українському соціальному просторі України: ключові акценти дослідження у контекстах світових трендів = Prospects for ethnic business in Ukrainian social space: key accents of investigations in context of world trends.] [in Ukrainian].
- [10] Battisti Michele, Peri Giovanni, Romiti Agnese. 2022. Dynamic effects of co-ethnic networks on immigrants' economic success. *The Economic Journal*. Vol. 132. Issue 641. P. 58–88. <https://doi.org/10.1093/ej/ueab036>
- [11] Bauböck R., & Faist T. (Hrsg.). 2010. *Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods* (IMISCOe Research). Amsterdam : Amsterdam Univ. Press. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssar-321629> (Accessed: 7.09.2024).
- [12] Baycan-Levent T., Nijkamp P. 2009. Characteristics of migrant entrepreneurship in Europe. *Entrepreneurship & Regional Development. An International Journal*. Vol. 21. Issue 4: Regional Science Perspectives on Entrepreneurship and Regional Development. P. 375–397. <https://doi.org/10.1080/08985620903020060>
- [13] Bonacich Edna. 1973. A Theory of Middlemen Minorities. *American Sociological Review*, 38. P. 583–594.
- [14] Bonacich E. U. S. 1978. Capitalism and Korean Immigrant Small Business: A Study in the Relationship between Class and Ethnicity. A Paper Presented at the 9th World Congress of Sociology in Uppsala, Swede, August 14–19.
- [15] Bruyat Christian, Julien Pierre-André. 2001. Defining the field of research in entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(99\)00043-9](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(99)00043-9)
- [16] Bygrave William. 2001. Theory building in the entrepreneurship paradigm. *Journal of Business Venturing*. [https://doi.org/10.1016/0883-9026\(93\)90031-Y](https://doi.org/10.1016/0883-9026(93)90031-Y)
- [17] Dabić, Marina et al. 2020. Immigrant entrepreneurship: A review and research agenda. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296320301776?dgcid=author> (Accessed: 7.09.2024).
- [18] Economy is weaker because ethnic minority businesses lack support' – think-tank warns. URL: <https://www.smf.co.uk/economy-is-weaker-because-ethnic-minority-businesses-lack-support-think-tank-warns/> (Accessed: 14.07.2024).
- [19] Ethnic economies by Ivan Light and Steven Gold, Academic Press 2000, xiii+302 p. Reviewed by Mohsen M. Mobasher. 2002. *Journal of Political*

- Ecology*. Vol. 9. Issue 1. P. 17–21. URL: <https://journals.librarypublishing.arizona.edu/jpe/issue/156/info/> (Accessed: 7.09.2024).
- [20] Ethnic entrepreneurship. 2011. Case study: Vienna, Austria. Vienna: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. 87 p.
- [21] Ethnic groups in Canada as of 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/271215/ethnic-groups-in-canada/> (Accessed: 7.09.2024).
- [22] Ethnic groups of the United States. *Wikipedia*. URL: https://simple.wikipedia.org/wiki/Ethnic_groups_of_the_United_States (Accessed: 7.09.2024).
- [23] Glick-Schiller Nina. 2007. Beyond the nation-state and its units of analysis: Towards a new research agenda for migration studies. Essentials of migration theory. Paper presented at the conference on ‘Transnationalisation and Development(s): Towards a North-South Perspective’, Center for Interdisciplinary Research, Bielefeld, Germany, May 31 — June 01, 2007. COMCAD Arbeitspapiere. *Working Papers*. No. 33. P. 3.
- [24] Kloosterman Robert, van der Leun Joanne & Rath Jan. (2002). Mixed embeddedness: (In)formal economic activities and immigrant businesses in the Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 23. No 2. P. 253–267. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00194>
- [25] List of ethnic groups — GOV.UK. URL: <https://www.ethnicity-facts-figures.service.gov.uk/style-guide/ethnic-groups/#2021-census> (Accessed: 7.09.2024).
- [26] Light I. 1984. Immigrant and ethnic enterprise in North America. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 7. 2. P. 195–216.
- [27] Light Ivan, Gold Steven. 2000. Ethnic economies. *Academic Press*, xiii+302 p.
- [28] Posso Alberto. 2014. Migrant Remittances and Development in the Global Economy by Manuel Orozco, Boulder, CO: Lynne Rienner, 2013, xi + 249 p. *The Developing Economies*. P. 293–294. URL: https://www.academia.edu/60651733/Migrant_Remittances_and_Development_in_the_Global_Economy_by_Manuel_Orozco_Boulder_CO_Lynne_Rienner_2013_xi_249_pp?uc-sb-sw=64340614 (Accessed: 11.10.2024).
- [29] Rath J. 2000. Introduction: Immigrant businesses and their economic, politico-institutional and social environment. P. 1–19. *Rath J. (eds). Immigrant businesses. migration, minorities and citizenship*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781403905338_1
- [30] Waldinger Roger, Ward Robin, Aldrich Howard E., McEvoy David. 1991. Ethnic entrepreneurs: Immigrant business in industrial societies. *Contemporary Sociology. A Journal of Reviews*. 69(3). <https://doi.org/10.2307/2072935>
- [31] World Migration Report 2024: Chapter 2 – Migration and migrants: A global overview. URL: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024-chapter-2> (Accessed: 4.11.2024).

Humanitarian and artistic problems
of contemporary time

Гуманітарно-мистецькі проблеми
сучасності

INTERNATIONAL STANDARDS AND CURRENT CHALLENGES FOR YOUTH'S RIGHTS UNDER CONDITIONS OF DISPLACEMENT AND OCCUPATION

*Borys Babin^{1,2,3}, Rostyslav Drapushko^{2,4}, Konstantyn Zakharenko^{1,2,5},
Oleksandra Dehtiarova⁶*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПОТОЧНІ ВИКЛИКИ ЩОДО ПРАВ МОЛОДІ ЗА УМОВ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ОКУПАЦІЇ

*Борис Бабін, Ростислав Драпушко, Костянтин Захаренко,
Олександра Дежтярьова*

Abstract. The article analyzes modern international standards and national legal mechanisms for the protection of youth rights under conditions of displacement and occupation; the relevant normative and organizational activities of the UN and Council of Europe's structures were investigated, regulatory and legal acts, program and planning documents and the competence of the corresponding authorities were highlighted.

It has been proven that the system of legal standards for the protection of youth rights was formed at the international level, primarily in the format of UN documents and the activities of the structural divisions of the United Nations.

Relevant documents, including General Assembly's resolutions developed over fifty years, they have given considerable attention to the responsibilities of States to guarantee youth in times of conflict and foreign occupation, and have emphasized the importance of youth human rights defenders; in recent years, youth has become a factor of structural transformations in the activities of the UN itself.

It has been pointed that the pivotal role of youth in the determination of development directions is essential in conditions of armed conflict, as we do see now due to Russia's aggression against Ukraine. Regarding the issues of the effectiveness of youth rights' protection mechanisms in conditions of interstate and internal displacement and foreign occupation article contains some proposals for Ukrainian authorities that may be a ground for relevant broader expert discussion.

The issue of forming consolidated statistical data on the number of young people who remained in the occupied territories or who may have been forced to move to the territory of Russia is becoming extremely urgent. The mentioned statistical data would allow for more effective planning of the programs and measures aimed at attracting and supporting youth from occupied territories and internally

¹ Research Center "Olexandr Yaremenko Institute of Socio-Legal and Political Studies"

² Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

³ babinb@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9317-3845>

⁴ r.g.drapushko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3089-5349>

⁵ k.v.zakharenko@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-0980-7313>

⁶ National Aviation University. Kyiv, Ukraine. <https://orcid.org/0009-0004-9743-8187>

displaced persons. The use of digital solutions, modern technologies, and communication channels with young people living in the occupied territory will allow to involve them in the information space of Ukraine, will provide access to online services and opportunities, and information for various categories of youth, including young people with disabilities.

Planning of measures aimed at overcoming the educational losses of youth from the occupied territories, access to educational materials and programs, including online, and stimulating the entry of such youth into educational institutions in the government-controlled territory are also in great demand. Strengthening and involvement of youth organizations and initiative groups, consisting of displaced persons or aimed at their support, in decision-making, including political ones, is also important.

Keywords: internally displaced persons, Russian aggression, temporarily occupied territories, UN, youth policy, youth rights

Анотація. У статті здійснено дослідження модерних наднаціональних стандартів та вітчизняних правових моделей забезпечення прав молоді під час окупації та переміщення; досліджено релевантну організаційну та нормотворчу роботу органів Ради Європи та ООН, відображене правові, планові та програмні нормативні джерела та досліджене повноваження органів публічного управління.

Авторами доведено, що модель нормативно-правових гарантій забезпечення прав та інтересів молоді кристалізувався на глобальному рівні, у першу чергу в форматі актів ООН та у роботі її функціональних підрозділів.

Релевантні документи, включаючи низку резолюцій Генеральної асамблеї, які формували власну системність упродовж останнього півстоліття, приділили безперечну увагу компетенцій держав щодо забезпечення прав та інтересів молоді під час міждержавних конфліктів та окупації й відобразили особливу роль молодих правозахисників; більш того у ХХІ столітті саме молодь стала ключовим чинником системних перетворень у роботі Об'єднаних Націй.

Авторами також відзначено ключову та системообразуючу роль молоді у формуванні векторів розвитку, що набуває особливого значення за умов збройного конфлікту, зокрема й на прикладі російської агресії проти України. Максимально актуальним у такому форматі стає питання визначення системних статистичних відомостей стосовно кількості молоді, яка перебуває на тимчасово окупованих територіях або ж була вимушено переселена на територію держави-агресора.

Водночас застосування модерних цифрових рішень, імплементація сучасних засобів, каналів та технологій комунікації з молоддю, яка досі перебуває на тимчасово окупованій території, буде щонайменш сприяти її поступовому залученню до демократичного та транспарентного інформаційного простору України, та водночас забезпечить такій молоді ефективний доступ до практичних спроможностей, які охоплюють й онлайн-сервіси, та для отримання практично корисної інформації для варіативних страт молоді, зокрема такої, що має обмежені можливості чи відповідні спеціальні потреби.

Але за таких умов, підкреслюють автори, вартим на особливу увагу є планування та програмування заходів, що матимуть метою вирішення викликів втрат молоді з тимчасово окупованих територій у сфері освіти, забезпечення її ефективного та системного доступу до навчальних програм та інших матеріалів у дистанційній формі, та посилення мотивацій й практичної спроможності щодо її навчання у закладах освіти, які перебувають на підконтрольній Україні території. Вагомим залишається й питання щодо посилення спроможності молодіжних ініціатив, структур та організацій, які охоплюють значну кількість переміщеної молоді чи мають метою її підтримку, у процеси схвалення соціальних, гуманітарних та політичних рішень на українському та європейському рівнях.

Ключові слова: деокупація, міжнародні організації, молодіжна політика, переміщені особи, права молоді, реінтеграція, російська агресія, тимчасова окупація

Вступ

Поточний стан повномасштабної російської агресії, яка проти України максимально загострив комплексне питання форматування та розвитку механізмів забезпечення ключових прав молоді у вимірі її широкого зовнішнього та внутрішнього та переміщення, та водночас у вимірі окупації територій України, у рамках релевантних стандартів.

Це потребує на новий вимір повноцінної уваги академічного середовища та громадянського суспільства як у контексті повноцінної імплементації наднаціональних стандартів та системного висвітлення та порівняння національних програмних, планових та стратегічних моделей.

Отже, **метою цієї наукової статті** слід визначити створення комплексної практично-доктринальної позиції відносно поточних юридичних моделей, у їхньому глобальному, регіональному та національному форматі, забезпечення ключових прав молоді у стані масового переміщення та тривалої окупації та презентація відповідних пропозицій. Для досягнення такої мети авторами були застосовані як галузеві методи аналізу, пізнання, синтезу, моделювання програмного, компаративістського й системного підходу.

Аналіз останніх досліджень

Рефлексія щодо дисперсних та точкових нормативних викликів стосовно створення, формування та еволюції поточних юридичних механізмів щодо забезпечення ключових прав молоді відбулася у роботах доволі відомих українських авторів, зокрема, Е. Барієва, Є. Бородіна, Ю. Волошина, М. Драпушка, А. Чвалюка [1]; [2]; [3]; [4]; Е. Плешка, А. Приходько, Я. Тицької, Г. Христової та у цих умовах питання забезпечення ключових прав саме переміщеної молоді, та молоді, яка проживає на тимчасово окупованих територіях України (далі - ТОТУ) досі не отримали характеру й формату новаторських та водночас монографічних доктринальних праць.

Виклад основного матеріалу

Десятиріччя російської агресії проти Українського народу та її масштабна ескалація в останні три роки артикулює гостре та не розв'язане питання поточного стану й перспектив підвищення ефективності моделей та форм забезпечення ключових прав української молоді у вимірі її системного й комплексного внутрішньодержавного та європейського переміщення, а також окупації агресором низки територій нашої держави.

У вимірі ситуації 2024 року такі виклики охопили декілька мільйонів осіб та водночас експертне відображення цього процесу отримало наразі виключно міжнародно-правовий формат в рамках відповідних стандартів та потребує на додаткову уваги як від експертного й академічного середовища, так й від громадянського суспільства. Водночас безспірне значення позиції молоді у процесах формування та кристалізації суспільних цінностей й ідеалів, та водночас й векторів розвитку та відповідних пріоритетних сфер стали повноцінно детермінованими у низці універсальних та євро-

пейських документів та в джерелах українського законодавства, а також у доктринальних та експертних працях.

Насамперед слід звернути увагу на універсальні правові стандарти, сформовані з прав молоді та відповідно до обов'язків держав у форматі органів та інститутів Об'єднаних Націй.

Ще в першому профільному документі, а саме у Декларації ООН про поширення серед молоді ідеалів світу, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами 2037 (XX) 1965 року вказувалося, що «під час пожеж, що охоплювали людство, війни саме на частку молоді припадали найбільші страждання і саме вона зазнала найбільшої кількості жертв».

Крім того, у цьому документі, схваленому Генеральною асамблеєю ООН (далі ГАООН), висловлювалося системне переконання, що саме молодь хоче бути впевненою у своєму майбутньому, та що при цьому мир, свобода та справедливість мають ставати одними з наріжних гарантій здійснення прагнень нових поколінь до щасливого життя та мирного співіснування між народами, реалізації фінальної ліквідації колоніалізму та всіх форм расової дискримінації та, відповідно, «виховання молодого покоління відповідно до цих ідеалів» [5].

Крім того, удосконалення ключових вимірів співпраці з молодіжними організаціями та молоддю на універсальному та й регіональному рівнях стало предметом серії резолюцій ГАООН зі спільною назвою «Форми комунікації з молоддю й молодіжними організаціями», таких як 3022 (XXVII) 1973 року, 32/135 1978 року тощо [6].

За приклад можна навести резолюцію ГАООН «Роль молоді» 31/130 1976 року [7], яка каже людству про «динамічну та активну участь молоді, що може бути дуже дієвим фактором, що позитивно впливає на позицію інших верств суспільства» і водночас визнає «величезні жертви, принесені молоддю, і страждання, заподіяні їй під час воєн усіх типів», констатує й «законність потреб і сподівань молоді у наш час величезного науково-технічного та культурного прогресу». Крім того, резолюція ГАООН 31/130 наголошує на потребі проактивної ролі молоді у всесвітньому русі за мир та водночас у боротьбі людства проти расової дискримінації, іноземного панування та окупації.

Щобільше, ця резолюція ГАООН 1976 року додатково наголошує на ключовому значенні системної інтеграції та залучення молоді у всілякі процеси розвитку, та водночас вказує на значення молоді у системному зміцненні міжнародного миру й безпеки, з визнанням особливої ролі програм, які є пов'язаними з освітою та системною участю молоді у процесі розвитку; цей документ ООН водночас приписує державам розвивати міжнародні контакти між молодіжними організаціями й молоддю [7].

Та подальша еволюція роботи ГАООН щодо поступового формування глобальних міжнародних стандартів забезпечення ключових молоді не припинилася та досі триває. За приклад слід навести Всесвітню програму дій стосовно молоді, уперше схвалену резолюцією ГАООН 50/81 1996 року, та знов відтворену резолюцією ГАООН 62/126 2007 року, з відповідною констатацією, що всі 15 пріоритетних областей цієї Програми є пов'язаними між собою. При цьому резолюція ГА ООН 70/1 від 25 вересня 2015 року назвала молодь «рушійною силою змін» та водночас продекларувала, що «всі

цілі у сфері сталого розвитку застосовні до молоді». Такі приписи документів ООН були системно розвинені в резолюції ГАООН 78/179 «Політика та програми молоді», прийнятої ООН на черговій сесії Асамблеї 19 грудня 2023 року [8].

Відповідний акт приписує ООН та державам «вжити конкретних заходів для забезпечення допомоги та захисту молоді в ситуаціях збройного конфлікту» та «розширити повноцінну, значущу та ефективну участь молоді у запобіганні та вирішенні конфліктів, миробудуванні та гуманітарній діяльності, забезпечуючи при цьому, щоб молоді люди продовжували користуватися своїми правами на освіту та охорону здоров'я навіть у ситуаціях конфлікту».

Мало того, зазначена резолюція ГАООН 78/179 пропонує державам ООН «вживати відповідно до норм міжнародного права узгоджені заходи з метою усунення перешкод на шляху всебічного здійснення прав молодих людей, які живуть в умовах іноземної окупації та інших умов конфлікту чи постконфліктних ситуацій» та наголошує на важливості забезпечення молоді достатнього життєвого рівня, у тому числі шляхом усунення причин відсутності продовольчої безпеки, включаючи збройні конфлікти, зміна клімату, періоди економічного спаду та пандемії» [8].

Релевантну роботу можна спостерігати й у контексті діяльності Генерального секретаря ООН (далі – ГСООН), який серед іншого запропонував у 2018 році Молодіжну стратегію ООН «Молодь-2030», та заснував цілу систему «посланців ГСООН у справах молоді», крім того, ГСООН призначив 27 жовтня 2023 року першого в історії власного помічника з питань молоді. Слід окремо зазначити, що саме ГСООН системно вживає заходів стосовно забезпечення системного та сталого функціонування у мережі Об'єднаних Націй новоствореного Молодіжного бюро ООН відповідно до резолюції ГАООН 2022 року 76/306 [8].

Крім цього необхідно системно проаналізувати наявні стандарти ООН відносно молоді, які поступово формуються в інститутах Об'єднаних Націй в Женеві, зокрема й під егідою такого ключового феномену глобального правозахисту, як Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі - УВКПЛ ООН).

Серед іншого, у окремій Доповіді УВКПЛ ООН А/HRC/43/63 до Соціального форуму ООН 2019 року [9], який був спеціально проведеним під егідою Управління, констатувалося, що саме держави ООН мають забезпечити, щоб наявне освітнє середовище, створене для молоді, ставало вільним від насильства та дискримінації, та що ці держави водночас мають сприяти також організації та проведення систем освітніх заходів для молоді щодо прав людини, а також реально та ефективно гарантувати власній молоді повну свободу від репресій.

Крім того, варто приділити увагу проведеній у 2021 році ініціативи УВКПЛ ООН «Освіта передусім», яка стартувала під гаслом «Робота з молоддю та для молоді у вразливих ситуаціях, включаючи конфлікти, насильство й загрози». Серед іншого ця ініціатива забезпечила утворення Молодіжної дорадчої ради, яка потім, у 2022 році сприяла проведенню низці регіональних форумів [10].

Крім того, у виявленому звіті відповідного європейського форуму, поміж іншим, було підкреслено ключову потребу залучення молоді в будь-які

формалізовані процеси схвалення рішень, та водночас здійснити соціальну та й політичну цілісну і комплексну інтеграцію молоді у контексті вразливості ситуацій через передачу окремих локацій, знарядь та ресурсів та й забезпечення при цьому можливостей для комплексної та системної участі молоді у суспільних процесах, із забезпеченням такої молоді доступу до релевантних фінансів [11].

Водночас варто звернути увагу й на Доповідь УВКПЛ ООН А/HRC/55/40 стосовно молоді та прав людини від 28 грудня 2023 року [12], в якій відповідний орган ООН високо оцінив «десятиріччя молодіжного активізму, які надали імпульс багатьом досягненням у галузі захисту планети», та водночас констатувало, що «недостатньо створити формальні чи неформальні майданчики, на яких молоді люди можуть висловлювати свою думку», оскільки «участь молоді може конструктивно змінити теперішній стан справ лише в тому випадку, якщо думки молодих людей враховуватимуться при ухваленні рішень».

Слід навести і нову женецьку Доповідь Спецдоповідача ООН щодо положення правозахисників та правозахисниць Мері Лолор «Ми – не лише майбутнє» А/HRC/55/50 від 17 січня 2024 р., яка стосується комплексу проблем, з якими тепер системно стикається на різних рівнях сучасна молодь, яка прагне займатися сучасними формами правозахисної діяльності. У відповідному документі Спецдоповідач приділяє окрему та послідовну увагу на виклики, пов'язані зі структурними та громадськими бар'єрами, які системно перешкоджають активному здійсненню відповідної молодіжної діяльності.

Крім того, Спецдоповідач ООН висвітлює аспекти правових обмежень стосовно участі молоді у поточному та системному розвитку громадянського суспільства. Водночас у наведеній Доповіді А/HRC/55/50 підіймаються й виклики порушень фундаментальних прав людини, з якими молоді правозахисники стикаються внаслідок проведеної мирної роботи щодо сприяння, заохочення та захисту ключових прав. Водночас описана Доповідь «Ми – не лише майбутнє» прямо приписує державам, щоб їх системи висвітлення фактів порушення прав людини ставали легкодоступними для молоді, та щоб при цьому усе суспільство мало верифіковані та правдиві, та водночас доступні відомості про діяльність молодих правозахисників та їх персоналії [13].

Ба більше, крім описаних вище документів УВКПЛ ООН, Доповідача та інших інституцій, у системі Об'єднаних Націй комплексно формуються відповідні стандарти й в інших установах та інституціях [14], [15], [16], [17]. Прикладом, ще у грудні 2021 року ЮНІСЕФ організувала Глобальний форум для дітей та молоді [18], та й ще раніше окремий Форум молоді був реалізованим такою інституцією ООН, як ЮНКТА Д. За підсумками зазначеного Форуму, у його резюме TD/INF.70 було прямо зазначено, що необхідно системно нарощувати наявний потенціал молоді, який має бути пов'язаним із поступовим розширенням якісного доступу до поточних навичок та знань, які дозволятимуть проводити більш сталу та комплексну роботу, серед іншого для відповідного виконання релевантних правам молоді Цілей сталого розвитку до 2030 року [19].

Слід додати, що не тільки вищі урядові установи, але й системна конфігурація громадянських платформ України, таких як загальновідома

Асоціація Реінтеграції Криму, постійно підтримують у вимірі сталої реалізації релевантних стандартів, системну взаємодію з визначеними структурами ООН, постійно надаючи аналітичні та інформаційні матеріали відповідно до викликів, які виникають стосовно переміщеної наразі молоді, та молоді, що залишилася на ТОТУ [20], [21]. При цьому деякі з відповідних матеріалів громадянських правозахисників вже були офіційно оприлюднені на релевантних ресурсах ООН та щонайменш їх частина була відображена у наданих до ГСООН та до ГАООН звітах та доповідях відповідних Спецдоповідачів та незалежних експертів системи ООН [22].

Водночас надважливість практичної ролі молоді у системному суспільному житті було висвітлене й у низці сучасних в європейських документів, таких, як поточна Стратегія молодіжного сектору до 2030 року Комітету міністрів Ради Європи, яку було затверджено резолюцією CM/Res(2020)2 [23]. За таких умов системне визначення категорії молоді та, відповідно, її поточної та перспективної ролі у громадській активності на національному рівні було системне висвітлене у чинному Законі України «Про основні засади молодіжної політики» № 1414-IX 2021 року [24]. Крім того, не варто забувати, що чинним Указом Президента України № 94/2021 було схвалено такий документ, як Національна молодіжна стратегія до 2030 року (далі – НМС) [25].

При цьому задля комплексного забезпечення системної суспільної та соціокультурної інтеграції вітчизняної молоді у громадське життя нашої держави зазначена НМС послідовно пропонувала вжити систему заходів, які мали бути спрямованими на послідовну та комплексну реінтеграцію української молоді, яка проживає на ТОТУ, та стосовно молоді, яка є внутрішньо переміщеною, до цілісного інформаційного, культурного та освітнього простору України.

Крім того, НМС передбачала залучення української молоді, що мешкає на ТОТУ, та є внутрішньо переміщеною, в системне та активне суспільне життя України. Крім того, варто додати, що ще в 2021 році Кабміном України було затверджено такий документ, як Державна цільова соціальна програма «Молодь України», яка мала діяти щонайменш до 2025 року [26].

Щобільше, система заходів, які були окреслені в НМС, може вважатися такою, що залишаються актуальними й досі, але при цьому не слід забувати, що площа ТОТУ, та, відповідно, загальна кількість українського населення, яке проживає на ТОТУ, включно із молоддю, істотно збільшилася після повномасштабного російського вторгнення у 2022 році.

Тому слід взяти до уваги й релевантні профільні нормативні акти стосовно реінтеграції ТОТУ, які були затверджені після 2022 року, та які мали містити механізми та моделі, що відображали б релевантні виклики. Серед іншого, Кабмін України 4 квітня 2023 року актуалізував затверджений двома роками раніше, урядовим розпорядженням № 1171-р від 29 вересня 2021 року, План заходів щодо реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції АР Крим та Севастополя. Тим самим уряд України затвердив відповідні зміни з урахуванням умов воєнного стану, переглянувши більш як 127 конкретних пропозицій.

Як стосовно відповідної ситуації констатували фахівці зазначеної вище Асоціації, у відповідному контексті, серед іншого у вимірі системної мо-

лодіжної політики, у механізмах та моделях відповідного плану та в форматі релевантних ситуацій та процесів, об'єктивно варто брати до цілісної уваги поточну ситуацію вірогідної наявності на ТОТУ значної кількості осіб, які прибули туди із 2014 року у кількості сотень тисяч, та які не є громадянами України, включно зі значною кількістю дітей та молоді [27].

Але у той самий час стосовно молодіжної роботи досі профільним центральним органом виконавчої влади, який формує та реалізує відповідну державну політику в Україні, залишається Міністерство молоді та спорту України (далі – ММСУ). Але у той самий час у такому профільному документі, як Положення про ММСУ, затверджене чинною постановою Кабміну України № 220 від 2 липня 2014 р. [28] узагалі відсутні будь-які згадки про окрему компетенцію зазначеного центрального органу влади стосовно молоді з ТОТУ та переміщеної молоді.

Ба більше, станом наразі максимально обмежений набір повноважень ММСУ згідно з вказаною вище оновленою версією плану заходів стосовно Стратегії деокупації та реінтеграції АР Крим та Севастополя, яка наразі є чинною відповідно до урядового розпорядження №288-р від 4 квітня 2023 року.

Серед іншого, у пункті 24 цього документу, щодо подолання наслідків мілітаризації освіти та, відповідно, заходів з перенавчання молоді на деокупованій території, зазначене ММСУ є одним із 9 співвиконавців; але водночас ММСУ узагалі не зазначено у пунктах 51, 53, 56 та, відповідно, 57 цього плану, які й детермінують аспекти системного здобуття ефективної освіти для молоді, яка наразі перебуває на ТОТУ; інформаційних кампаній для такої молоді з ТОТУ; моделі реалізації бюджетної програми щодо реінтеграції такої молоді з ТОТУ; та водночас наявних програм навчання, обміну та стажування за кордоном для молоді з ТОТУ.

Та при цьому саме ММСУ стало визначеним планом ключовим виконавцем відповідних заходів документа у вимірі його пунктів 63 та 64: у контексті початку реалізації програм підтримки молоді, яка перебуває на ТОТУ, у діяльності у роботі Українського молодіжного фонду, Фонду Президента України з підтримки освіти, науки та спорту та Українського культурного фонду. Крім того, цей документ має метою системне надання підтримки українським громадським об'єднанням щодо послідовної реалізації молодіжних реінтеграційних проєктів, які мають цільовою аудиторією молодь з ТОТУ [29].

У такому контексті варто окремо відзначити, що відповідний аналіз згаданих вище норм плану заходів був здійсненим учасниками серії Стратегічних форумів «Майбутнє Криму», із залученням й експертів описаної вище Асоціації. За підсумками серії відповідних комплексних дискусій ними було запропоновано системні та детерміновані рекомендації до відповідного документу.

Та в рамках цієї системи рекомендацій, які, серед іншого, стосувалися й молодіжної політики, авторами приписувалося провести скорочення опису заходів, спрощення формулювань та приведення термінів документа у відповідність до визначених чинним законодавством понять. Крім того, експерти наголосили на потребі посилення конкретизації заходів документа, що мало посприяти системному посиленню справжньої ефективності

його виконання, відповідно до комплексу запропонованих описаним документом вагомих індикаторів.

Ба більше, експерти Асоціації Реінтеграції Крим зазначили, що за відповідних умов варто провести суттєве та системне уточнення кола визначених виконавців документу, та констатували, що закріплені у плані терміни виконання його заходів об'єктивно потребують на істотну переоцінку. Тому, на думку згаданого кола експертів, у першу чергу варто визначити комплексну систему етапів щодо реалізації заходів та водночас й передбачити нові, додаткові форми реалізації реінтеграційних планів, зокрема й згідно з можливими варіантами подальшого розвитку процесів на ТОТУ під час та й після деокупації цих територій, та залежно, відповідно, від проблемного, кризового чи катастрофічного сценаріїв щодо екології, інфраструктури, економіки та соціальної сфери [30].

Водночас варто звернути увагу й на Стратегією державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та на операційний план заходів щодо реалізації цієї стратегії, які були затверджені спільним розпорядженням Кабміну України № 312-р від 7 квітня 2023 р. [31]. Саме цим документом було окремо відзначено ключову роль у процесах захисту переміщених осіб й підтримки молоді, як складової процесів внутрішнього переміщення.

При цьому одним із ключових завдань описаної Стратегії вказане й системне посилення такого феномену, як міжрегіональне співробітництво, яке мало б здійснюватися саме з метою реалізації та сприяння виконанню програм, планів та й окремих заходів, спрямованих на молодь, на водночас таких, що мали б метою системному сприянню справжній соціальній згуртованості, та водночас й зміцненню підходів у формуванні національної єдності, зокрема у налагодженні діалогу та, відповідно, й формату певних спільних дій.

У Стратегії та у операційному плані задля виконання такого наріжного завдання пропонувалося провести послідовну реалізацію комплексу молодіжних проєктів, зокрема, таких, що були с послідовно спрямованими на поступове формування ефективного молодіжного простору у громадах на підконтрольній території України, для поступового забезпечення у цій сфері підходів до комунікації та, відповідно, й до послідовної інтеграції переміщеної молоді у такий громаді. При цьому додавалося, що ефективну та послідовну відповідальність щодо процесів та результатів реалізації такого заходу покладається на регіональні адміністрації та водночас й на наявні органи місцевого самоврядування.

Також варто вказати на оприлюднені результати дослідження громадської структури «Аналітичний центр Cedoss» під назвою «Вплив війни на молодь в Україні». Ця аналітика щодо негативного впливу збройного конфлікту на молодь була проведена як раз за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та, відповідно, й ММС У. За даними цього дослідження 28% опитаних представників молоді відповіли, що потребують на безкоштовну та анонімну психологічну підтримку у вимірі подолання наслідків конфлікту; 16% представників опитаної молоді заявили про своє переміщення до інших територій України, а 6% опитаних вказали на проблему пошкодження їх житла внаслідок конфлікту.

У відповідному дослідженні від «Аналітичного центра Cedos» також було наведено й комплекс рекомендацій стосовно підходів до підтримки молоді за умов нинішньої війни, зокрема у контексті популяризації сталих можливостей щодо працевлаштування, навчання, збереження фізичного та психічного здоров'я, забезпечення фундаментальних потреб, системного та послідовного залучення молоді до комплексу процесів відновлення, суспільної та управлінської роботи, благодійництва та волонтерства [32].

Отже, істотне підвищення спроможностей у сфері розвитку молодіжної політики стосовно системної підтримки переміщеної молоді та молоді на ТОТУ має залишатися у фокусі як суспільної уваги, так й у форматі роботи міжнародних міжурядових та недержавних структур. Відповідні проекти, які мають отримати своє спрямування на системну підтримку та забезпечення прав молоді, яка є переміщеною чи перебуває на ТОТУ, мають отримувати системну інституційну та грантову підтримку від варіативних донорів.

Це має включати планомірне залучення міжнародних інституцій та урядів держав-партнерів України, а також й органів державної влади України, зокрема у вимірі коштів, які мають включатися до державних бюджетних програм для програмного та стратегічного виконання заходів публічної молодіжної політики, що, серед іншого, має охоплювати питання збереження та зміцнення української громадянської та національної свідомості.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що наявна сьогодні система нормативних стандартів у вимірі забезпечення прав була сформована на універсальному міжнародному рівні, та ключовою ланкою таких стандартів стали документи ООН та відповідна діяльність низки її структурних підрозділів, включно з УВКПЛ ООН.

Досліджені нормативні джерела, які охоплюють резолюції ГАООН, послідовно розвивалися за останні півстоліття, та вони приділили істотну увагу як загальній компетенції, так й обов'язкам держав-учасниць стосовно забезпечення фундаментальних прав молоді за умов збройних конфліктів та в ситуації іноземної окупації, ці резолюції та декларації окремо підкреслили особливу роль правозахисників з-поміж молоді; при цьому в останні роки саме молодь поступово стає істотним фактором послідовних структурних трансформацій у роботі Об'єднаних Націй.

Крім того, задля отримання системної та повної реалізації описаних у статті глобальних та європейських стандартів забезпечення фундаментальних прав молоді та їх захисту й відновлення, релевантної системності та стратегічності у роботі як молодіжного руху, так й публічних органів влади, громадських об'єднань та інших зацікавлених суб'єктів варто сконцентрувати звернути увагу профільних національних та міжнародних структур, відповідальних за сталий розвиток молодіжної політики, на наступні напрями діяльності.

Серед іншого ключову актуальність має аспект отримання та верифікації зведених статистичних відомостей стосовно тієї молоді, яка перебуває на ТОТУ або ж зазнала примусового переміщення на територію держави-агресора. При цьому, беручи до уваги, що відповідні масиви статистичних даних про переміщених осіб, які наявні у профільних центральних орга-

нах виконавчої влади, таких як ММСУ, Мінсоцполітики чи Мінреінтеграції, вбачається бажаним проведення розподілу відповідних відомостей та утворення такої категорії обліку, як молодь, із її додатковою стратифікацією, зокрема гендерною.

Відповідні статистичні параметри надали б ефективну можливість посилити практичну спроможність планування та програмувати відповідні програмні та планові кроки щодо цілісної та комплексної підтримки молоді на ТОТУ та переміщеної молоді.

Ба більше, послідовне застосування комплексу цифрових рішень, модерної диджиталізації та новітніх технологічних каналів взаємодії з молоддю, яка перебуває на ТОТУ, об'єктивно дозволило б проводити системне залучення відповідних осіб до цілісного інформаційного простору України та проводити їх послідовне залучення до цифрових сервісів та послуг, надавати якісне та системне інформування за необхідними напрямками.

Водночас для комплексної реалізації відповідної рекомендації вартим окремої уваги було б дослідження тих видів та форм інформації, яка має сприяти задоволенню відповідних об'єктивних потреб молоді на ТОТУ та переміщеної молоді, та визначення алгоритмів, каналів та механізмів щодо її зручного та безпечного отримання задля наступного програмування новаторських інформаційних кампаній для відповідної цільової аудиторії.

При цьому максимально витребуваним стає відповідне програмування та реалізація заходів, які стають спрямованими на комплексне та системне подолання викликів у сфері освіти для молоді з ТОТУ, забезпечення для них як доступу до повноцінних освітніх матеріалів, так й до сучасних україномовних освітніх онлайн-платформ, та водночас й створення умов для стимулювання навчання молоді з ТОТУ в закладах вищої освіти на підконтрольній території України. Ба більше, необхідно послідовно формувати та систематизувати комплексні програми сприяння талановитій молоді з ТОТУ або переміщених осіб.

За таких умов та обставин не можна обійтися й без системного та комплексного залучення молодіжних структур, інституцій та організацій, які складалися б числа переміщеної молоді або б мали власною метою підтримку такої молоді та вплив на схвалення відповідних рішень органами публічної влади. Серед іншого це має відбуватися через створення сприятливих умов для формування та відображення ідей, позицій, ініціатив молоді та їхньої реалізації, зокрема через системну взаємодію з суб'єктами прийняття рішень у сферах публічного врядування, безпеки, гуманітарної допомоги та післявоєнного відновлення.

Такого роду сприяння позитивним молодіжним ініціативам, яка має охоплювати, але не обмежуватися правозахисною діяльністю, волонтерством, сприянням прямій демократії, реалізації творчих ініціатив, спортивних чи культурних досягнень має забезпечити комплексну та системну синергію у досягненні поставлених завдань, оскільки сама по собі модель співпраці з молоддю є максимально витребуваною, зокрема у постконфліктних процесах економічного відновлення та подолання наслідків гуманітарних криз.

Таким чином, відповідна молодь має стати не лише об'єктом, але й суб'єктом відповідних процесів, а тому захист фундаментальних прав

переміщеної молоді та молоді на ТОТУ має виключне значення для розвитку народного господарства, інформаційного та громадського секторів, гуманітарній діяльності та у вимірі постконфліктного врегулювання. Наступні кроки у становленні та формуванні відповідної організаційної, нормотворчої та програмної діяльності повинні бути предметом нового наукового пошуку.

Література

- [1] Драпушко Р., Горінов П., Попатенко М., Філик Н. 2022. Молодіжна політика України через призму демографічних: стан та тенденції. *Державна сімейна та молодіжна політика: законодавство, методи та практики*. Київ : ДІСМП, № 1. С. 31–38.
- [2] Драпушко Р., Горінов П., Міненко Є. 2022. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. Том 33 (72). № 3. С. 54–59.
- [3] Молодіжна політика в Україні : навч. посібник. 2023. / П. В. Горінов, Р. Г. Драпушко, Н. А. Драпушко, О. Є. Ільчук ; за заг. ред. В. П. Андрущенка. Київ : УДУ ім. М. Драгоманова, 304 с.
- [4] Драпушко Р., Горінов П., Захаренко К., Міненко Є. 2022. Державна молодіжна політика України в умовах європейської інтеграції: виклики та можливості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. Том 33 (72). № 4. С. 7–12.
- [5] Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. 1965. UN GA Resolution 2037(XX), 7 December. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/57721> (Accessed: 14.04.2024)
- [6] Channels of communication with youth and youth organizations. 1978. UN GA Resolution 32/135, 1 January. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/32/135&i=A/RES/32/135_9389816 (Accessed: 14.04.2024).
- [7] Role of Youth. 1976. UN GA Resolution 31/130, 16 December. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/31/130&i=A/RES/31/130_8768356 (Accessed: 14.04.2024).
- [8] Policies and programmes involving youth. 2023. UN GA Resolution 78/179 19 December. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/78/179&i=A/RES/78/179_0054395 (Accessed: 14.04.2024).
- [9] On the promotion and protection of the rights of children and youth through education. 2019. UN Social Forum Report A/HRC/43/63. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4363-report-promotion-and-protection-rights-children-and-youth> (Accessed: 14.04.2024).
- [10] Working with and for youth in vulnerable situations. 2022. OHCHR. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/youth/working-and-youth-vulnerable-situations> (Accessed: 14.04.2024).

- [11] Human Rights of Youth. Youth Consultations. 2022. *Europe. Report*. UN. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/Report-Youth-Consultations-Europe.pdf> (Accessed: 14.04.2024).
- [12] Biennial panel discussion of the Human Rights Council on youth and human rights. 2023. Report A/HRC/55/40, 28 December UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/HRC/55/40&i=A/HRC/55/40_6266665 (Accessed: 14.04.2024).
- [13] “We are not just the future”: challenges faced by child and youth human rights defenders. 2024. Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, A/HRC/55/50, 17 January UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5550-we-are-not-just-future-challenges-faced-child-and-youth-human> (Accessed: 14.04.2024).
- [14] UN Youth Strategy. UN. URL: https://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2018/09/18-00080_UN-Youth-Strategy_Web.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [15] Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015. UN GA Resolution 70/1, 25 September. UN. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [16] Security Council, Unanimously Adopting Resolution 2250. (2015). Urges Member States to Increase Representation of Youth in Decision-Making at All Levels. 2015. SC/12149, 9 December. UN. URL: <https://press.un.org/en/2015/sc12149.doc.htm> (Accessed: 14.04.2024).
- [17] Youth, Peace and Security: Fostering Youth-Inclusive Political Processes. 2024. February 2. UN. URL: <https://www.undp.org/publications/youth-peace-and-security-fostering-youth-inclusive-political-processes> (Accessed: 14.04.2024).
- [18] UNICEF Global Forum for Children and Youth (CY21). 2021. Spotlight session, 7 December. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2021/12/unicef-global-forum-children-and-youth-cy21> (Accessed: 14.04.2024).
- [19] Youth Forum. UNCTAD Secretariat Summary TD/INF.70, 19 October 2016. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=TD/INF.70&i=TD/INF.70_6364386 (Accessed: 14.04.2024).
- [20] Oppressions of Young Women’s Activism in the Crimea. ARC. 2021. UN. Working Group on discrimination against women and girls. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/Association%20of%20Reintegration%20of%20Crimea.pdf> (Accessed: 14.04.2024).
- [21] Russian Aggression against Ukraine, Illegal Deportation and Minors Slavery Issues. ARC. 2023. UN. Special Rapporteur on contemporary forms of slavery, including its causes and its consequences. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/slavery/sr/reporthrc54/submission-slavery-hrc54-cso-arc_0.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [22] Russian Neo-Nazism Was Researched in UN Report on Crimean Examples. 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2022/12/19/russian-neo-nazism-was-researched-in-un-report-on-crimean-examples/> (Accessed: 14.04.2024).

- [23] Youth sector strategy 2030. 2020. Committee of Ministers Resolution CM/Res(2020)2, 22 January. *CoE*. URL: https://search.coe.int/cm/Page_s/result_details.aspx?ObjectId=0900001680998935 (Accessed: 14.04.2024).
- [24] Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20> (дата звернення: 14.04.2024).
- [25] Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. ОПУ. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення: 14.04.2024).
- [26] Про затвердження Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2021-2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 р. № 579. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-Р> (дата звернення: 14.04.2024).
- [27] Government Plan for Reintegration of Crimea: International Dimension. T. Lynnyk, A. Chvaliuk, O. Plotnikov, V. Filatov. ARC. URL: https://arcrimea.org/uk/analytics_ua/2023/04/20/uryadovyj-plan-reintegracziyi-krymu-mizhnarodnyj-vymir/ (Accessed: 14.04.2024).
- [28] Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2202014-п> (дата звернення: 14.04.2024).
- [29] Про внесення змін до плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2023 р. № 288-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2023-р> (дата звернення: 14.04.2024).
- [30] Реінтеграція Криму: урядові плани та формування механізмів міжнародної підтримки. 2023 / за заг. ред. Бабіна Б., Барієва Е. ; Кримськотатарський Ресурсний Центр. Київ, 48 с.
- [31] Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р від 7 квітня 2023 р. № 312-р. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-п> (дата звернення: 14.04.2024).
- [32] Вплив війни на молодь в Україні. 2023. Аналітичний центр Cedoss; дослідницька агенція Info Sapiens. UN. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/2023/Socdoslidjenja/Vplyv%20viiyny%20na%20molody%20v%20Ukraini.2023.pdf (дата звернення: 14.04.2024).

References

- [1] Drapushko R., Horinov P., Popatenko M., Filyk N. 2022. Molodizhna polityka Ukrainy cherez pryzmu demohrafichnykh: stan ta tendentsii. *Derzhavna simeina ta molodizhna polityka: zakonodavstvo, metody ta praktyky*.

- Kyiv, DISMP, № 1. S. 31–38. [Drapushko R., Horinov P., Popatenko M. Filyk N. Youth policy of Ukraine through the prism of demographics: status and trends. *State Family and Youth Policy: Legislation, Methods and Practices*]. [in Ukrainian].
- [2] Drapushko R., Horinov P., Minenko Ye. 2022. Efektyvnist zaluchennia molodi do pryiniattia upravlinskykh rishen. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia. Kyiv, V. 33 (72). № 3. S. 54–59. [Drapushko R., Horinov P., Minenko E. Effectiveness of youth involvement in management decision-making. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University*. Series: Public Administration]. [in Ukrainian].
- [3] Molodizhna polityka v Ukraini: navch. posibnyk. 2023. / P. V. Horinov, R. H. Drapushko, N. A. Drapushko, O. Ie. Iliuk; za zah. red. V. P. Andruschenka. Kyiv, 304 s. [Youth policy in Ukraine: *study guide*. P. V. Horinov, R. G. Drapushko, N. A. Drapushko, O. E. Ilyuk; in general ed. V. P. Andruschenko]. [in Ukrainian].
- [4] Drapushko R., Horinov P., Zakharenko K., Minenko Ye. 2022. Derzhavna molodizhna polityka Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtratsii: vyklyky ta mozhlyvosti. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia. Kyiv, V. 33 (72). № 4. S. 7–12. [Drapushko R., Horinov P., Zakharenko K., Minenko E. State youth policy of Ukraine in the context of European integration: challenges and opportunities. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University*. Series: Public Administration]. [in Ukrainian].
- [5] Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. 1965. UN GA Resolution 2037(XX), 7 December. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/57721> (Accessed: 14.04.2024).
- [6] Channels of communication with youth and youth organizations. 1978. UN GA Resolution 32/135, 1 January. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/32/135&i=A/RES/32/135_9389816 (Accessed: 14.04.2024).
- [7] Role of Youth. 1976. UN GA Resolution 31/130, 16 December. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/31/130&i=A/RES/31/130_8768356 (Accessed: 14.04.2024).
- [8] Policies and programmes involving youth. 2023. UN GA Resolution 78/179 19 December. UN. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/RES/78/179&i=A/RES/78/179_0054395 (Accessed: 14.04.2024).
- [9] On the promotion and protection of the rights of children and youth through education. 2019. UN Social Forum Report A/HRC/43/63. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4363-report-promotion-and-protection-rights-children-and-youth> (Accessed: 14.04.2024).
- [10] Working with and for youth in vulnerable situations. 2022. OHCHR. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/youth/working-and-youth-vulnerable-situations> (Accessed: 14.04.2024).

- [11] Human Rights of Youth. Youth Consultations. 2022. *Europe. Report. UN*. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/Report-Youth-Consultations-Europe.pdf> (Accessed: 14.04.2024).
- [12] Biennial panel discussion of the Human Rights Council on youth and human rights. 2023. Report A/HRC/55/40, 28 December. *UN*. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=A/HRC/55/40&i=A/HRC/55/40_6266665 (Accessed: 14.04.2024).
- [13] “We are not just the future”: challenges faced by child and youth human rights defenders. 2024. Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, A/HRC/55/50, 17 January *UN*. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5550-we-are-not-just-future-challenges-faced-child-and-youth-human> (Accessed: 14.04.2024).
- [14] UN Youth Strategy. *UN*. URL: https://www.un.org/youthenvoy/wp-content/uploads/2018/09/18-00080_UN-Youth-Strategy_Web.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [15] Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015. *UN GA Resolution 70/1*, 25 September. *UN*. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [16] Security Council, Unanimously Adopting Resolution 2250. (2015). Urges Member States to Increase Representation of Youth in Decision-Making at All Levels. 2015. SC/12149, 9 December. *UN*. URL: <https://press.un.org/en/2015/sc12149.doc.htm> (Accessed: 14.04.2024).
- [17] Youth, Peace and Security: Fostering Youth-Inclusive Political Processes. 2024. February 2. *UN*. URL: <https://www.undp.org/publications/youth-peace-and-security-fostering-youth-inclusive-political-processes> (Accessed: 14.04.2024).
- [18] UNICEF Global Forum for Children and Youth (CY21). 2021. Spotlight session, 7 December. *UN*. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2021/12/unicef-global-forum-children-and-youth-cy21> (Accessed: 14.04.2024).
- [19] Youth Forum. UNCTAD Secretariat Summary TD/INF.70, 19 October 2016. *UN*. URL: https://documents.un.org/symbol-explorer?s=TD/INF.70&i=TD/INF.70_6364386 (Accessed: 14.04.2024).
- [20] Oppressions of Young Women’s Activism in the Crimea. ARC. 2021. UN Working Group on discrimination against women and girls. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022--06/Association%20of%20Reintegration%20of%20Crimea.pdf> (Accessed: 14.04.2024).
- [21] Russian Aggression against Ukraine, Illegal Deportation and Minors Slavery Issues. ARC. 2023. *UN Special Rapporteur on contemporary forms of slavery, including its causes and its consequences*. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/slavery/sr/repothrc54/submission-slavery-hrc54-cso-arc_0.pdf (Accessed: 14.04.2024).
- [22] Russian Neo-Nazism Was Researched in UN Report on Crimean Examples. 2022. ARC. URL: <https://arcrimea.org/en/activity/2022/12/19/russian-neo-nazism-was-researched-in-un-report-on-crimean-examples/> (Accessed: 14.04.2024).

- [23] Youth sector strategy 2030. 2020. Committee of Ministers Resolution CM/Res(2020)2, 22 January. *CoE*. URL: https://search.coe.int/cm/Page_s/result_details.aspx?ObjectId=0900001680998935 (Accessed: 14.04.2024).
- [24] Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 27 kvitnia 2021 r. № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20> (date of access: 14.04.2024) [Law of Ukraine “On the Main Principles of Youth Policy” dated April 27, 2021 No. 1414-IX]. [in Ukrainian].
- [25] Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 veresnia 2019 r. № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (date of access: 14.04.2024) [Decree of the President of Ukraine “On the Sustainable Development Goals of Ukraine for Period Up to 2030” dated September 30, 2019 No. 722/2019]. [in Ukrainian].
- [26] Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy “Molod Ukrainy” na 2021-2025 roky ta vnesennia zmin do deiakykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 chervnia 2021 r. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-p> (date of access: 14.04.2024) [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the Approval of the State Targeted Social Program “Youth of Ukraine” for 2021-2025 and Amendments to Some Acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine” dated June 2, 2021 No. 579]. [in Ukrainian].
- [27] Uriadovyi plan reintehratsii Krymu: mizhnarodnyi vymir. 2023. / B. Babin, E. Pleshko, T. Lynnyk, A. Chvaliuk, O. Plotnikov, V. Filatov; Asotsiatsiia Reintehratsii Krymu. URL: https://arcrimea.org/uk/analytics_ua/2023/04/20/uryadovyj-plan-reintegracziyi-krymu-mizhnarodnyj-vymir/ (date of access: 14.04.2024) [The Governmental Plan for Reintegration of Crimea: the International Dimension / B. Babin, E. Pleshko, T. Linnyk, A. Chvalyuk, O. Plotnikov, V. Filatov; Association of Reintegration of Crimea]. [in Ukrainian].
- [28] Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 lypnia 2014 r. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-p> (date of access: 14.04.2024) [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the Approval of the Regulation on the Ministry of Youth and Sports of Ukraine” dated July 2, 2014 No. 220]. [in Ukrainian].
- [29] Pro vnesennia zmin do planu zakhodiv z realizatsii Stratehii deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanoi terytorii Avtonomnoi Respubliky Krym ta mista Sevastopolia : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 4 kvitnia 2023 r. № 288-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2023-p> (date of access: 14.04.2024) [Prescript of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Amendments to Action Plan for Implementation of the Strategy of Deoccupation and Reintegration of the Temporarily Occupied Territory of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol” of April 4, 2023 No. 288-r]. [in Ukrainian].
- [30] Reintehratsiia Krymu: uriadovi plany ta formuvannia mekhanizmiv mizhnarodnoi pidtrymky. 2023. / za zah. red. Babina B., Bariieva E.; Krymskotatarskyi Resursnyi Tsent. Kyiv, 48 s. [Reintegration of Crimea: Governmental Plans and Formation of International Support Mechanisms; in

- general ed. Babina B., Barieva E.; Crimean Tatar Resource Center]. [in Ukrainian].
- [31] Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi polityky shchodo vnutrishnoho pere-mishchennia na period do 2025 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023-2025 rokakh : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 kvitnia 2023 r. № 312-r vid 7 kvitnia 2023 r. № 312-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p> (date of access: 14.04.2024) [Prescript of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the Approval of the State Policy Strategy on Internal Displacement for Period until 2025 and the Approval of the Operational Action Plan for Its Implementation in 2023-2025” dated April 7, 2023 No. 312-r]. [in Ukrainian].
- [32] Vplyv viiny na molod v Ukraini. 2023. Analitychnyi tsentr Cedos; dosli-dnytska ahentsiia Info Sapiens. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/2023/Socdoslidjenja/Вплив%20війни%20на%20молодь%20в%20Україні.2023.pdf (date of access: 14.04.2024) [Influence of War on Youth in Ukraine. Analytic Center Cedos; Research Agency Info Sapiens]. [in Ukrainian].

FORMATION AND FUNCTIONING OF PUBLIC ORGANIZATIONS FOR MILITARY AND PATRIOTIC EDUCATION

*Olexandr Prytula*¹

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Олександр Притула

Abstract. The formation of a modern system of military-patriotic education of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war requires understanding and imitating the best achievements and traditions of educational work in this field, which were invented by the Soviet educational system, the mass defense-patriotic public organization of the USSR, the Ukrainian scout organization «Plast», Ukrainian historical traditional martial arts (combat hopak, spas, horting, etc.), as well as modern forms of national-patriotic education of children and youth (All-Ukrainian children's and youth military-patriotic game «Sokil» («Jura»)), etc.

It is noted that public organizations for military and patriotic education should not only provide combat training for potential defenders of Ukraine, form the readiness of youth to defend the Motherland, develop the desire to acquire military professions, serve in the Armed Forces of Ukraine, make a significant contribution to the formation of spiritual, a highly moral, life-competent person, a worthy citizen of Ukraine. In order to form a fighting, moral and psychological spirit of the younger generation, to establish a sustainable motivation for the physical improvement of a citizen-patriot, to develop a deep understanding of public duty and readiness to stand up for the defense of Ukraine at any time, the joint efforts of state authorities and local self-government are extremely necessary the public, educational institutions, parents and the youth themselves.

Keywords: military-patriotic education, public organization, military profession, patriotic citizen, morale

¹ Zaporizhia National University, Zaporizhia, Ukraine. prytula1970@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8800-8207>

Анотація. Формування сучасної системи військово-патріотичного виховання української молоді в умовах російсько-української війни потребує осмислення та наслідування кращих здобутків та традицій виховної роботи у цій сфері, що були винайдені радянською освітньою системою, масовою оборонно-патріотичною громадською організацією СРСР, українською скаутською організацією «Пласт», українськими історичними традиційними бойовими мистецтвами (бойовий го-пак, спас, хортинг тощо), а також сучасними формами національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»)) тощо.

Відзначається, що громадські організації з військово-патріотичного виховання мають не лише забезпечити бойовий вишкіл потенційних захисників та захисниць України, сформувати готовність молоді стати на захист Батьківщини, розвинути бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України, здійснювати вагомий внесок у формування духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України. Для формування бойового, морально-психологічного духу підростаючого покоління, утвердження стійкої мотивації до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, вироблення глибокого розуміння громадського обов'язку та готовності у будь-який час стати на захист України вкрай необхідні спільні зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськості, навчально-виховних закладів, батьків та самої молоді.

Ключові слова: військово-патріотичне виховання, громадська організація, військова професія, громадянин-патріот, моральний дух.

Постановка проблеми

Обґрунтування нових підходів до сучасного військово-патріотичного виховання вимагає осмислення попереднього досвіду, у тому числі радянського, який попри ідеологізацію процесу військово-патріотичного виховання в колишньому СРСР заслуговує на увагу. Принципово інші підходи до військово-патріотичного виховання пропонує українська скаутська організація «Пласт», яку було засновано у 1911 році, через кілька років після народження скаутського руху. Отже, становлення та розвиток громадських організацій з військово-патріотичного виховання потребує окремого аналізу.

Ступінь розробленості проблеми

Для окреслення системи військово-патріотичного виховання молоді, принципів та напрямів громадських організацій з патріотичного виховання корисними стали науково-теоретичні, методологічні, та практичні розвідки таких вчених, як В. Жулковський, М. Зубалій, П. Ігнатенко, Г. Коваль, Н. Кокарева, Л. Крицька, В. Кульчицький, В. Поплужний, В. Соловей, О. Тисовський, А. Яшанов та багатьох інших.

Мета статті — проаналізувати становлення та функціонування громадських організацій з військово-патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу

Як відомо, радянський період характеризувався деякими особливостями організації патріотичного виховання у межах тоталітарної освітньої парадигми, серед яких такі: панування марксистсько-ленінської ідеології у інтерпретації соціальних явищ та процесів; орієнтація на утвердження матеріалістичного світогляду та формування комуністично-патріотичної свідомості; пріоритетність принципу партійності у виховній діяльності [15]. Разом з тим, як зазначає В. Кульчицький, така освітня парадигма, застосовуючи ідеологічні та партійні інструменти не лише «боролася з націоналізмом, імперіалізмом, релігією, сіяла ворожість до закордонного світу, але й виховувала почуття відповідальності, патріотизму, самовідданості, оптимізму, сприяла виконанню соціально-економічних програм, піднесенню трудової, політичної активності громадян. У плані організаторського досвіду попередня практика патріотичного виховання є повчальною» [8, с. 36].

При цьому йшлося про почуття радянського патріотизму, який трактувався не лише як любов до Батьківщини, свого народу, але й до любові до комуністичної партії й готовність до захисту ідеалів соціалізму. Основи патріотичного виховання прищеплювались вже з молодших класів, фактично з картинок буквара, на яких відтворювались революційні події та свята, портрети великих вождів, замальовки на тему героїзму радянських дітей та молоді у боротьбі з ворогами режиму. У середній загальноосвітній школі таке виховання супроводжувало весь навчально-освітній процес (розумова, трудова діяльність, моральне, фізичне виховання), чому сприяла діяльність піонерської й комсомольської організацій в школі, головною метою яких і було виховання громадянина й патріота. У старших класах військово-патріотичне виховання здійснювалось передусім на так званих ВЦО — уроках початкового вишколу, які передбачали вивчення цивільної оборони та знайомство з військово-прикладними спеціальностями, а також у межах позакласного чи позашкільного виховання — в літніх таборах, на військово-спортивних зборах та змаганнях. Вагому роль у патріотичному вихованні старшокласників відіграв ВЛКСМ, які відповідно до свого статуту мав готувати майбутніх захисників соціалістичної Батьківщини. Важливішими напрямками діяльності комсомольських організацій у освітніх закладах були організація спортивних таборів та таких заходів з військово-патріотичного виховання як уроки мужності, місячники оборонно-масової роботи, проведення військово-спортивних ігор «Блискавиця» й «Орля». Провідними завданнями цих заходів було покращення фізичного розвитку й загартування учнів, а також надання їм знань, вмінь і навичок, необхідних для майбутньої служби в армії [6, с. 96–97].

Окрім школи, військово-патріотичне виховання здійснювалось у закладах позашкільної освіти також за активною участю піонерської й комсомольської організацій. Йдеться про чисельні гуртки та клуби за інтересами в будинках і палацах піонерів та школярів (Юний моряк, Влучний стрілець та ін.). Вагому роль у здійсненні патріотичного виховання дітей та молоді відігравали також «піонерські табори, які вносили романтику й спонукали до творчості» [7, с. 264].

На всіх щаблях радянської освітньої системи військово-патріотичне виховання було нерозривно пов'язано із політичним, моральним, трудовим і правовим вихованням. Серцевину військово-патріотичного виховання, зазначав Л. А. Бублик, становить морально-політична підготовка, у процесі якої в учнівській молоді формуються переконання, патріотичні та інтернаціональні почуття. А інший відомий у свій час військовий діяч О. О. Єпішев, виходячи з ідеологічних настанов того періоду, стверджував, що військово-патріотичне виховання покликано формувати нову людину — переконану та активну, що усвідомлює свій обов'язок із захисту соціалістичної Батьківщини. Саме цей автор апелював інноваційним на той час поняттям «геройко-патріотичне виховання», наголошуючи на глибокому взаємозв'язку принципів та засад військово-патріотичного виховання з іншими аспектами виховної роботи [3, с. 273].

Програма виховання радянського патріотизму періодично обговорювалася під час з'їздів КПРС і ВЛКС М. Відповідна програма спиралась на уявлення про ворога, що являє собою загрозу для існування та процвітання радянської держави. Таке уявлення склалось історично: спочатку революція та післяреволюційне протистояння ворогам молодій радянській державі, потім Велика Вітчизняна війна та протистояння фашизму, а потім холодна війна, що характеризувалась політико-ідеологічним протистоянням СРСР та країн заходу, здійснили вагомий внесок у сприйнятті патріотизму як принципу протистояння певному образу ворога. Тому історично патріотичне виховання вибудовувалось за принципом дихотомії, що розділяє суспільство на «своїх» або «наших» та «чужих» або «ворогів» [4, с. 7].

Отже, в основі патріотизму в СРСР була, насамперед, радянська ідеологія. Разом у багатьох формах військово-патріотичної виховної роботи ідеологічна складова виконувала лише допоміжну роль. Вихованці радянської школи 1970–80 рр. досі пам'ятають чисельні тематичні зльоти; різноманітні зустрічі з фронтовиками, героями Радянського Союзу; урочисті вечори пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни; створення у приміщеннях шкіл музеїв бойової слави; шефство воїнів над загальноосвітніми школами; діяльність загонів слідопитів та заняття у військово-технічних гуртках; підготовку до складання нормативів фізкультурного комплексу з елементами військової підготовки; походи місцями бойової слави; різноманітні естафети спортивно-військової спрямованості; догляд за могилами загиблих воїнів часів другої світової війни; створення історій вулиць та шкіл, що містять біографічні довідки про героїв, що жили на відповідних вулицях чи відвідували відповідні школи, та написання творів військово-патріотичної тематики; військово-спортивні змагання, воєнізовані ігри на місцевості, що використовують елементів військових ритуалів та вимагають застосування військово-технічних знань тощо [3, с. 274].

Вагому роль у військово-патріотичному вихованні радянської молоді відгравали масові оборонно-патріотичні громадські організації СРСР, створення яких почалось після закінчення громадянської війни, коли відновлення промислового виробництва та сільського господарства у новоствореній радянській державі вимагало значних матеріальних та людських ресурсів. Зокрема, у 1920 році було створено Воєнно-наукове товариство, а вже на

середині 1920-х р. діяла ціла низка військово-оборонних товариств, у тому числі Воєнно-наукове товариство, Товариство сприяння обороні, Товариство друзів повітряного флоту, Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму та ін. У 1927 році різнопланові військові товариства було об'єднано у єдину організацію — Тсоавіахім (Товариства зі сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву СРСР), що жорстко контролювалась партійними органами.

Хоча діяльність військово-оборонних товариств зосереджувалась в межах визначеного правлячою партією курсу передусім на проведенні індустріалізації промисловості та масової колективізації селянства Української СРР, вагома роль приділялась також військово-оборонній діяльності. Зокрема, український Тсоавіахім брав участь у організації системи допризовної військової освіти, розгортанні мережі протиповітряного і протихімічного захисту, а також реалізовував кампанії матеріально-технічної допомоги Червоній армії [16, с. 14].

Через двадцять років існування Тсоавіахіму на його базі знов було утворені три самостійні організації — добровільні товариства сприяння армії, авіації та флоту, які у 1951 року були об'єднані у Всесоюзне Ордену Червоного Прапора Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту, (ДТСААФ, рос. ДОСААФ), що діяло до кінця існування СРСР. Серед головних завдань ДТСААФ військово-патріотичне виховання молоді, розвиток технічних видів спорту, а також підготовка кадрів з військових, військово-технічних, авіаційних і військово-морських спеціальностей [5]. Втім, найбільш відомі спортивні досягнення дтсаафівців.

Після проголошення незалежності України у 1991 році правонаступником ДТСААФ стало Товариство сприяння обороні України. Метою цієї всеукраїнської громадської оборонно-патріотичної організації було визнано всебічне сприяння обороні і підготовці її членів до захисту Батьківщини. Провідними завданнями організації досі залишається підготовка кадрів з військово-технічних спеціальностей, масових технічних професій, а також розвиток спортивно-технічних та прикладних видів спорту. Організуючи навчання молоді через організаційну мережу стрілецьких тирів, воєнних гуртків, аероклубів, тощо товариство не лише популяризує серед молоді та дорослих військову підготовку, але й готує для країни мобілізаційний резерв.

Власне завданням військово-патріотичного виховання підпорядковані статутні положення ТСО України. Здійснюючи навчально-виховну діяльність Товариства використовують як традиційні, перевірені роками форми і методи, так й сучасні, що підпорядковані вимогам сьогодення. Серед них варто згадати місячники оборонно-масової роботи, військово-патріотичні ігри та спартакіади, гуманітарну підготовку курсантів навчальних закладів і ДПЮ в школах, заняття в Клубах «Майбутній воїн», «Юний моряк, десантник» [14] тощо.

Військо-патріотичне виховання сучасної України спирається не лише радянські традиції. Принципово інші підходи до військово-патріотичного виховання пропонує українська скаутська організації «Пласт», яку було засновано у 1911 році, через кілька років після народження скаутського руху. Висвітлюючи становлення та функціонування цієї організації, вар-

то згадати етимологію слова «пласт», що походить від назви кубанських козаків-пластунів, які повзали по-пластунськи і виконували функції розвідників у козацькому війську. Хоча вважається, що пластові гуртки створено незалежно один від одного І. Чмолою, О. Тисовським та П. Франком, ідейним засновком Пласта вважають О. Тисовського, який переклав українською мовою книгу засновника скаутського руху Бейдена-Пауела «Скаутинг для хлопців» (англ. *Scouting for boys* 1908) та заснував один із перших пластових гуртків на базі Академічної гімназії у Львові. Незалежно від Тисовського пластові гуртки були створені І. Чмолою та П. Франко. Якщо останні запроваджували принципи пластування, спираючись на фізичний та військовий розвиток особи, то О. Тисовський акцентував увагу на моральному вихованні молоді, поклавши в основу діяльності «Пласту» ідею вірності Богу та Україні. Він розробив систему пластових проб (завдань), які мали виконати пластуни, для того щоб отримувати нові звання та вдосконалювати себе [11]. Принципи пластування, розроблені О. Тисовським, знайшли своє відображення у його книзі «Життя в Пласті» [13] — посібнику, яким уже впродовж більш як 100 років керуються пластуни (побачив світ у 1921 році та перевиданий у 1961, 1969 та 1997 роках).

Вже через кілька років після заснування організація «Пласт» була відома на теренах всієї Західній Україні. Відомості про її діяльність поширювались також завдяки тому, що з початком Першої світової війни чимало пластунів зголосилися воювати в лавах Січових Стрільців. А після прийняття Першого Універсалу Центральної Ради, діяльність організації «Пласт» почала поширюватися на всій території Наддніпрянської України. Пізніше після повалення Гетьманату та приходу до влади Директорії, саме пластуни обійняли керівні посади у новоствореній Армії УНР. Пласт був заборонений владою більшовиків та діяв лише у Волині та Галичині, доки не був заборонений польською владою, та у Закарпатті, де із проголошенням у 1938 році автономної Карпатської України, пластуни склали ядро «Організації Народної Оборони» та Карпатської Січі.

З початку 1930-х рр. на теренах Волині та Галичини «Пласт» діяв у підпіллі під керівництвом конспіративного Пластового Центру та Верховної Пластової Команди. На Закарпатті після заборони «Пласту» окупаційною владою з 1939 пластуни також перейшли на нелегальне становище. У 1941 році з початком Другої світової війни на українських землях пластуни об'єднались у «Виховну Спільноту Української Молоді» (ВСУМ), однак їхні спроби відновити свою діяльність в цей період були безуспішні.

Після другої світової війни пластові гуртки організуються поза межами України з Головною Пластовою Старшиною та Радою в Мюнхені. З 1950-тих років осередки «Пласту» розгортають активну діяльність в Австралії, Аргентині, Канаді, Великій Британії, Німеччині й США. У цих країнах проводяться пластові заняття та вишколи, організуються виховні та спеціалізовані табори, видається пластова література. Зокрема, «для вихованців видаються журнали «Вогонь орлиної ради», «В дорогу з юнацтвом», для новацтва — місячник «Готуйсь», для юнацтва — «Юнак», а для старшопластунів і пластунів-сеньйорів — «Пластовий шлях» [1, с. 64]. В кінці 1980-х на початку 1990-х Пласт відроджується на території України.

Патріотичне самовиховання української молоді по всьому світу на принципах християнської моралі як гідних громадян місцевої, національної та світової спільнот й провідників українства — головна мета сучасної української скаутської організації «Пласт», який лише в Україні об'єднує приблизно 10 тисяч осіб з України та близько 3 тисяч членів за її межами. Якщо переважна більшість світових скаутських організацій націлена виключно на молодь, то членство в українському «Пласті» довічне. Для кожної вікової категорії — пташат (до 6 років, членство у Пласті лише разом з батьками), новаків (6–12 років), юнаків (12–18 років), старших пластунів (18–35 років) та пластунів-сеніорів (від 35 років) [11] є свої завдання, свої заходи, що не заперечує спільну діяльність представників різних вікових груп.

Самовиховання в системі пласт означає, що пластуни беруть на себе відповідальність за свій всебічний розвиток та формування власного характеру. Причому за задумом О. Тисовського, самовиховання пластунів забезпечується не завдяки військовому вишколу, а за допомогою організаційної структури «Пласту» та системи випробувань, коли старші допомагають молодшим. «Власне, йшлося про організацію, яка діє на засадах самоврядування, без втручання (звичного для школи) дорослих. Ключовим елементом у вихованні молоді, за О. Тисовським, є праця над собою, гартування волі і характеру, шляхетне змагання молоді за найкраще виконання свого обов'язку» [12, с. 669].

Основними завданнями сучасного «Пласту» є всебічне патріотичне виховання української молоді, її моральний, духовний і фізичний розвиток, а також формування свідомих, відповідальних і повновартісних громадян за допомогою спеціально розроблених виховних методик та ідеологічних принципів «Пласту». Ці принципи базуються на пластовій присязі, пластовому законі та трьох основних обов'язках пластуна, які служать орієнтиром для щоденного життя: вірність Богові та Україні, допомога іншим та вірність пластовому закону та пластовому проводу [9].

Вірність Богові передбачає не лише віру у Бога, але й дотримання пластунами моральних принципів у особистому житті та виявлення любові до ближнього. Вірність Україні передбачає відчуття своєї приналежності до української громадянської спільноти та глибоке почуття патріотизму до держави. Її яскраво символізує пластовий герб, на якому пластова лілея переплітається з тризубом українського офіційного гербу. Обов'язок допомагати іншим виявляється у ставленні пластуна до людей та природи, що його оточують. Він не обмежується лише виконанням громадських обов'язків, але й вимагає від пластунів творити добро з власної ініціативи. Отже, «Пласт» виховує молодь у дусі універсальних цінностей правди, добра й краси, сприяючи їх розвитку та самовдосконаленню. «Пласт» формує справжніх громадян, які відповідально виконують свої обов'язки та готові ініціювати прогресивні зміни в суспільстві. Через свою діяльність, «Пласт» прагне створити умови для виховання особистостей, здатних служити громаді та Батьківщині, та сприяти їхньому успіху у будь-якій сфері життя [1, с. 66–67; 12, с. 668].

У «Пласті» важливе значення має оволодіння пластовими законами, які закладають основи моральної свідомості та формують ідеал справжньої

людини, що здатна шляхом самопізнання до власного «Я», до людей і до Бога. За задумом О. Тисовського «найкращі особисті якості виховувались за умови, що кожен пластун дотримується даного ним слова, живе по честі, виконує взяті перед собою, людьми і Богом зобов'язання. Не зважаючи на жодні перешкоди, будь-яку справу за яку взявся, виконує щонайкраще, по совісті, з почуттям відповідальності за свою поведінку і вчинки перед самим собою, людьми, суспільством» [12, с. 670–771].

Сьогодні Пласт в Україні організує щорічно понад 100 різноманітних виховних таборів, де пластуни закріплюють здобуті протягом року на щотижневих заняттях знання і навички. Серед них спортивні табори різної спрямованості, мистецькі, екологічні, археологічні тощо. Серед основних подій, які проводяться Пластом на національному рівні, варто згадати інтелектуально-мистецький захід «Орлікіада», фестиваль творчості «День пластуна», спортивний змаг «Спартакіада», передача Віфлеємського вогню місцевим громадам, конкурси з пішого мандрівництва «Стежками героїв», «Осінній рейд» та «Весняний рейд». Крім України, нині Пласт офіційно представлений у восьми країнах світу: Австралії, Аргентині, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Словаччині та США. Пластові організації всіх цих країн об'єднані в Конференцію українських пластових організацій, яка очолює світовий пластовий рух під керівництвом Начального пластуна [11].

За понад сторічну історію «Пласту» «у цій організації було виховано десятки тисяч молодих патріотів. У літніх таборах, під час екскурсій, у повсякденній діяльності і спілкуванні вони з дитинства пізнавали історію України, вивчали і практикували українську мову, гартували себе фізично і духовно. Утворившись під час великих соціальних і політичних потрясінь в Європі, український «Пласт» формувався для виконання конкретної національної мети, на відміну від інших скаутських організацій» [1, с. 64].

Виховні ідеали «Пласту» цілком відповідають цілям та завданням системи військово-патріотичного виховання України, основою якої є формування духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України. Слідуючи зразкам виховної системи «Пласту» у військово-патріотичному вихованні на першому місці має бути розвиток духовно-моральних якостей особистості, що уможливорює формування «справді сильної спільноти людей і відповідної державності» [12, с. 669]. Духовність і моральна спрямованість виховання, етичні та естетичні погляди, почуття і переконання як вища ступінь духовного і морального розвитку особистості можуть бути орієнтиром для всієї виховної системи українського народу.

Якості особистості, що протягом сторіччя виховуються у «Пласті», вкрай потрібні патріоту та гідному громадянину України. Ідейний засновник «Пласту» О. Тисовський у своїх працях сторічної давності виокремлює якості пластуна, які сьогодні залишаються таким ж актуальними та необхідними гідному громадянину України. Зокрема, зазначає В. Соловей, інтерпретуючи О. Тисовського, пластун має бути чемним, ввічливим, точним, ошадливим, допитливим й, пильним. У взаємодії з людьми пластун виявляє уважність та доброзичливість, завжди готовий надати допомогу тим, хто її потребує, незалежно від їх політичних чи релігійних переконань.

У складних ситуаціях він проявляє терпимість і внутрішню рівновагу, вирішуючи конфлікти з мудрістю та спокоєм. В особистому житті він прагне до постійного самовдосконалення, завжди прагне досягти нових цілей, дбає про здоров'я, відмовляючись від шкідливих звичок. Він завжди оптимістично налаштований і не втрачає бадьорості духу навіть у найважчі часи. «Обов'язково з повагою і пошаною ставиться до матеріальних і духовних благ, створених людьми, попередніми поколіннями, ровесниками. Отож, щоденна праця шанується як найважливіша цінність, невід'ємна складова активного життя сумлінного і діяльного громадянина» [12, с. 669].

Окреслені якості без перебільшення можна вважати якостями духовної, високоморальної та життєво компетентної особистості, на виховання якої орієнтована нині Нова українська школа, що ставить перед собою цілком природне й одночасно надзвичайно складне завдання — навчити підростаючу особистість жити. Усі ланки освіти та складові навчально-виховного процесу (у тому числі військово-патріотичне виховання) покликані виховувати людину, здатну до життєтворчості й самовизначення. Якщо раніше учні лише здобували знання, уміння і навички, то тепер вони мають бути готові до активної та творчої життєдіяльності. Вони повинні бути здатні працювати, діяти, самовдосконалюватися і розвиватися як інтелектуально, так і морально і фізично. Саме про це йдеться в Законі України «Про Освіту», відповідно до якого, «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей; формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [2].

Перелік якостей духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України також уточнено в Кодексі лицарської честі учасника Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яку з 2018 року на державному рівні визнано системою формою національно-патріотичного виховання сучасної української молоді. Зокрема, у Кодексі лицарської честі учасника гри визначені наступні характеристики: «підготовлений і безкорисливий, чесний, дисциплінований, активний і підприємливий, відважний, витривалий, врівноважений, точний, здоровий, обережний» [10], які виховуються відповідно до методики гри через самовиховання в малих групах (роях), самоврядування в первинних осередках гри (курнях), участь в освітніх наметових таборуваннях, змаганнях та інших заходах на різних рівнях [10].

Отже, військово-патріотичне виховання дітей і молоді має гуртуватися на принципах загальнолюдської моралі — правди, любові, справедливості, добра, працелюбності, має узгоджуватися з іншими напрямками навчальної та виховної роботи школи та позашкільних закладів, вносячи свій внесок у формування високоморальної особистості з розвиненими життєвими компетенціями та гідного громадянина України.

Висновки

Формування сучасної системи військово-патріотичного виховання української молоді в умовах російсько-української війни потребує осмислення та наслідування кращих здобутків та традицій виховної роботи у цій сфері, що були винайдені радянською освітньою системою, масовою оборонно-патріотичною громадською організацією СРСР, українською скаутською організацією «Пласт», українськими історичними традиційними бойовими мистецтвами (бойовий гопак, спас, хортинг тощо), а також сучасними формами національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»)) тощо.

Громадські організації з військово-патріотичного виховання мають не лише забезпечити бойовий вишкіл потенційних захисників та захисниць України, сформувати готовність молоді стати на захист Батьківщини, розвинути бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України, здійснювати вагомий внесок у формування духовної, високоморальної, життєво компетентної особистості, гідного громадянина України. Для формування бойового, морально-психологічного духу підростаючого покоління, утвердження стійкої мотивації до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, вироблення глибокого розуміння громадського обов'язку та готовності у будь-який час стати на захист України вкрай необхідні спільні зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськості, навчально-виховних закладів, батьків та самої молоді.

Література

- [1] Жулковський В. 2016. Роль молодіжної скаутської організації «Пласт» у національно-патріотичному вихованні підростаючих поколінь. *Збірник наукових праць Національної Академії державної служби України*. Серія: Педагогічні науки. №3(5). С. 62–70.
- [2] Закон України Про освіту. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. №38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (дата звернення: 20.09.2024).
- [3] Зубалій М.Д. 2014. Становлення і розвиток змісту військово-патріотичного виховання в педагогічній літературі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Ун-т менеджменту освіти НАПН України. Київ, Вип. 18. С. 270–279.
- [4] Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. 2003. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання. Шкільна бібліотека. №8. С. 3–19.
- [5] Історія товариства сприяння обороні України. Товариство сприяння обороні України. URL: <http://www.tsou.org.ua/about/history/>. (дата звернення: 20.09.2024).
- [6] Коваль Г. 2014. Історія становлення системи патріотичного виховання в Україні. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. Вип. 1. С. 95–99.

- [7] Коваль Г. 2004. Система патріотичного виховання в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, Вип. 5. С. 262–270.
- [8] Кульчицький В. Й. 2019. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні і негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 17. Т. 2. С. 35–38.
- [9] Підручна книжечка пластуна і пластунки. Нью-Йорк : Видання головної Пластової Булави, 1990. 127 с.
- [10] Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»). Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. № 845. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 20.09.2024).
- [11] Про Пласт. Український Пласт: офіційна сторінка українських пластових організацій. URL: <https://www.plast.org.ua/about/>. (дата звернення: 20.09.2024).
- [12] Соловей В. М. 2013. Ціннісні та організаційні основи «Пласту» в поглядах Олександра Тисовського (1886-1968) *Педагогічний дискурс*. Вип. 15. С. 668–673.
- [13] Тисовський О. 1997. Життя в Пласті. Четверте видання. Торонто : Головна Пластова Булава, 551 с.
- [14] Товариство сприяння обороні України. 20 років ТСО URL: <https://web.archive.org/web/20111215080512/http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/268>. (дата звернення: 20.09.2024).
- [15] Філософія виховання : навчальний посібник для студентів педвузів 2001. / упор. М. Култаєва [та ін.]. Харків : Лемінги, 271 с.
- [16] Яшанов А. С. 2012. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20-ті — 30-ті роки XX ст.) : автореф. ... кан. іст. наук. Київ, 20 с.

References

- [1] Zhulkovskyi V. 2016. Rol molodizhnoi skautskoi orhanizatsii «Plast» u natsionalno-patriotychnomu vykhovanni pidrostaichykh pokolin. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi Akademii derzhavnoi sluzhby Ukrainy. Serii: Pedagogichni nauky. № 3(5). S. 62–70.
- [2] Zakon Ukrainy Pro osvitu. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2017. № 38–39. St. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (data zvernennia: 20.09.2024).
- [3] Zubalii M. D. 2014. Stanovlennia i rozvytok zmistu viisko-patriotychnoho vykhovannia v pedagogichnii literaturi. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. Un-t menedzhmentu osvity NAPN Ukrainy. Kyiv, Vyp. 18. S. 270–279.
- [4] Ihnatenko P., Popluzhnyi V., Kosarieva N., Krytska L. 2003. Vykhovannia hromadianyna: Sutnist hromadianskoho vykhovannia. Shkilna biblioteka. № 8. S. 3–19.
- [5] Istoriia tovarystva spriannia oboroni Ukrainy. Tovarystvo spriannia oboroni Ukrainy. URL: <http://www.tsou.org.ua/about/history/>. (data zvernennia: 20.09.2024).

- [6] Koval H. 2014. Istoriia stanovlennia systemy patriotychnoho vykhovannia v Ukraini. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykholohii. Vyp. 1. S. 95–99.
- [7] Koval H. 2004. Systema patriotychnoho vykhovannia v Ukraini. Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei. Kyiv, Vyp. 5. S. 262–270.
- [8] Kulchytskyi V. Y. 2019. Osoblyvosti radianskoi systemy patriotychnoho vykhovannia v zahalnoosvitnikh shkolakh Ukrainy: pozytyvni i nehatyvni aspekty. Innovatsiina pedahohika. Vyp. 17. T. 2. S. 35–38.
- [9] Pidruchna knyzhchka plastuna i plastunky. Niu-York : Vydannia holovnoi Plastovoi Bulavy, 1990. 127 s.
- [10] Polozhennia pro Vseukrainsku dytiacho-yunatsku viiskovo-patriotychnu hru «Sokil» («Dzhura»). Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 zhovtnia 2018 r. № 845. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text>. (data zvernennia: 20.09.2024).
- [11] Pro Plast. Ukrainskyi Plast: ofitsiina storinka ukrainskykh plastovykh orhanizatsii. URL: <https://www.plast.org.ua/about/>. (data zvernennia: 20.09.2024).
- [12] Solovei V. M. 2013. Tsinnisni ta orhanizatsiini osnovy «Plastu» v pohliadakh Oleksandra Tysovskoho (1886–1968) Pedahohichnyi dyskurs. Vyp. 15. S. 668–673.
- [13] Tysovskyi O. 1997. Zhyttia v Plasti. Chetverte vydannia. Toronto : Holovna Plastova Bulava, 551 s.
- [14] Tovarystvo spryannia oboroni Ukrainy. 20 rokiv TSO URL: <https://web.archive.org/web/20111215080512/http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/268>. (data zvernennia: 20.09.2024).
- [15] Filosofiia vykhovannia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv pedvuziv 2001. / upor. M. Kul'taieva [ta in.]. Kharkiv : Lemihy, 271 s.
- [16] Iashanov A. S. 2012. Viiskovo-oboronni hromadski obiednannia v Ukraini (20-ti — 30-ti roky XX st.) : avtoief. ... kan. ist. nauk. Kyiv, 20 s.

TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO DURING THE PERIOD OF DEFENSE OF UKRAINE 2014–2024: ON THE EXAMPLE OF STREET ART WORKS

*Larysa Osadcha*¹

Abstract. During 2014–2024, Ukrainian society faced the existential challenges of preserving its unity, sovereignty and national identity. Against the background of current threats, there was a question about the future of the Ukrainian state, as well as about the lessons of the past. Therefore, figures of creators of the Ukrainian nation with a strong historical background, including politicians Mykhailo Hrushevskyi, Pavlo Skoropadskyi, as well as cultural figures Ivan Mykolaichuk, Ivan Franko, Hryhorii Skovoroda, Taras Shevchenko, have been returned to the space of public visual communication. The figure of Taras Shevchenko occupies a unique position in this context because starting from the period of protests on the Maidan through the Revolution of Dignity and up to the mobilization campaign that unfolded after the full-scale invasion began his image has always been in the spotlight, undergoing recontextualization and modernization. Shevchenko became a symbol of Ukrainian resistance in general, and not only of the state of national culture of the 19th century – the era in which he lived. Shevchenko became a timeless cultural symbol, so his semiotic recontextualization takes place without losing the valuable meaning of his figure for Ukrainian culture. This is the reason the image of Shevchenko appeared and became inseparable in the context of the Ukrainian resistance of 2014–2024. No other cultural figure was subject to such recontextualization but remained an expression of their era. The second feature of the use of Shevchenko's image in the visual space during the period of war challenges is the coexistence of “formal” and “grotesque” (or “political” and “poetic”) pictorial and semantic strategies. Under peaceful conditions, they are usually antagonistic, however, while Ukrainian resistance is going on, those visual strategies of use Shevchenko's image become complementary and mutually reinforcing, affecting the re-actualization of Ukrainian national identity milestones.

Keywords: Ukrainian visual culture, political and poetic visual strategies, cultural archetypes, recontextualization of Taras Shevchenko image in modern culture, culture of resistance

Introduction

The relevance of the study. In 2014, a grand celebration of the 200th anniversary of the birth of Taras Shevchenko was planned in Ukraine. Beforehand, Kyiv was decorated with banners showing the image of young Kobzar (Shevchenko's literary pseudonym), and motivational lines from his poems. Therefore, when the protests on Independence Square began, which turned

¹ Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine. l.v.osadcha@udu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003--0797-2788>

into more radical and fateful events, later called the Revolution of Dignity, and then the resistance to Russian military aggression unfolded, the image of Taras Shevchenko became an organic background of the modern Ukrainian struggle.

Serhiy Nigoyan, a Maidan guard and one of the first to die during the Revolution of Dignity, had been video-recorded reciting the exhortation lines “Keep fighting – you are sure to win! God helps you in your fight! For fame and freedom march with you, And right is on your side!” [1, p. 189] from Shevchenko’s poem “The Caucasus”.

Another memorable visual sign of those events is the graffiti “Icons of the Revolution”, which was created in February 2014 by a writer with the nickname Sociopath. They include images of Taras Shevchenko, Lesya Ukrainka, Ivan Franko and slogans under the images: “Fire does not burn the fierce”, “Who frees himself, those will be free”, “Our whole life is war”. What is interesting is that the textbook, well-recognized images of the classics of Ukrainian literature were contextually modernized. For example, Shevchenko was depicted wearing a fur hat and a bandana covering the lower part of his face – as Maidan activists wore during clashes with the police. Lesia Ukrainka was portrayed wearing a respirator, like the strikers who created a smoke screen by burning tires. Ivan Franko was painted in an embroidered shirt, a classical jacket and an orange helmet on his head. In addition, the background of each image had an emblem of crossed bottles with an ignition mixture.

Such a visual modernization of the Ukrainian literary classics, whose work was associated with revolutionary and militant appeals, fit so appropriately into the modern context that when in 2017 these graffiti were destroyed due to the repair of the facade by the new tenant of the shopping area, the sharp public discussions on the historical and aesthetic significance of “Maidan Icons” started. In the end, on the initiative of the Minister of Culture, the iconic graffiti was restored by the efforts of other artists. This was the first precedent of modernizing and reactualizing slogans of Ukrainian literary classics and legitimizing Maidan protest actions through the use of well-known images in modern visual culture.

In the period of 2014–2022, the image of Shevchenko, his creative legacy was re-actualized in culture and art. In particular, Kobzar’s poems turned into modern musical compositions, performed by such popular bands and singers as “Komu vnyz” (songs “From the Cold Ravine”, “Subotiv”, “I do not complain about God”), “Shpyliasti Kobzari” (“Sometimes it happens”), Khoreya Kozatska (“Oh, why did you turn black”), Tartak (“Cropper”), Telniuk Sisters (“Don’t marry a rich woman”, “Queen of Heaven and Earth”), Pyvovarov and Dorofeeva (“My thoughts”), etc.

Every year on March 9, the birthday of Taras Shevchenko, many commemorative events are held throughout the country, for example, in an increasing number of regions, thematic flash mobs are organized, as well as poetry readings in public places, and scout quests “In the footsteps of Kobzar”, festivals, media discussions, thematic educational films are shown in university film clubs and on television. The most honorable award of Ukraine for the contribution to the development of culture and art bears the name of the poet — the National Award of Ukraine named after Taras Shevchenko — and is awarded on the memorable days of March.

At the same time, further “modernization” of Kobzar’s visual image by dressing him in the clothes of a biker, rock star, or military man was sharply condemned and criticized. The official discourse of the established canonical shell maintained the bronze-faced Shevchenko — a patriot, a romantic poet, and a sufferer. On the other hand, artistic kitsch and protest experiments in dressing up and modernizing the image of Kobzar cause a huge public resonance, in particular among youth and geek subcultures.

The purpose of the article is to investigate visual strategies for the modernization of the image of Taras Shevchenko during the period of Ukrainian resistance in 2014-2024.

Statement of the problem. After the full-scale war started, the significance of the symbolic component of Ukrainian public communication increased, making the clash of visual ideologies and narratives even more significant. The issue of visual strategies for integrating cultural heritage into the narratives of the new Ukrainian national identity, on the example of the transformation of the image of Taras Shevchenko, requires a separate scientific analysis, which will be the subject of this study.

Materials and methods. Under the current conditions of developed visual culture, the greatest suggestive effect on people’s worldview and value beliefs is made by their personal everyday visual experience. Therefore, all surfaces become screens for narrative transmission: from city walls and fences to computer and smartphone displays. Therefore, the subject of this study is the visual strategies of using the image of Taras Shevchenko in the context of Ukrainian resistance to Russian aggression during 2014-2024. For this, the methodology of typology of visual strategies, developed by the Slovenian researcher Dr. Mitja Velikonja, was applied. Thus, in his book “Post-Socialist Political Graffiti in the Balkans and Central Europe” [2] it is proved that graffiti is a powerful means of everyday social communication. Considering such factors as the communicative and stylistic characteristics of the wall art, the content of messages, visual aesthetics, the way of contextualization and interpretation of images, graffiti is divided into “political” and “poetic”. Applying this approach to the analysis of visual strategies of the modern recontextualization of Kobzar’s image, it is also possible to single out antagonistic visual strategies that create binary pairs and which can be called “official” and “kitsch” or “political” and “romantic” or “general” and “experimental”. At the same time, a unique Ukrainian phenomenon is that in the conditions of active resistance to external aggression, these two visual strategies of using the image of Taras Shevchenko are not antagonistic, but complementary. Therefore, the object of analysis is the visual strategies of the depiction of Taras Shevchenko in the works of street art during the decade when the Ukrainian resistance continued.

Presentation of the main research material

Taras Shevchenko is an iconic figure in Ukrainian culture not only because of his contribution to literature or fine arts. But his life itself became a symbolic precedent no less important than his creative legacy. He had been born a serf but became an academician, a peasant son who sometimes broadcast prophetic insights, a poet who chose to express himself in the language of the colonized

people, not the colonizer, a former prisoner who was a leading star of the literary salons of that time. This was such a heart-breaking story of social upliftment that in Soviet times, to somewhat suppress its phenomenality, a martyrdom and pale-colored narrative of his biography arose.

It is difficult to fit Shevchenko into some single canon of perception. His uniqueness can be revealed by analyzing the cultural background of the era in which he had to live. The imperial order of the socio-political system is always based on hierarchy, institutional normalization, ideological unequivocal world-view principles, rejection or destruction of dissidents, and rewarding apologists and followers with privileges. Social mobility operates within imperial institutions, not in the space of civil society. At the same time, civil society, in turn, has a narrow sphere of self-expression, is presented by the official discourse as marginal, colonized, less significant compared to the machine of imperial institutions.

Empires are always monocentric — cultural and political life unfolds around the state institutions and, literally, around the “body of the ruler”, that is, in the capital. More or less ambitious people strive to get there, they are looking for influential acquaintances, quick crazy money, fame or just a stable job. As Theodore Zeldin noted in his book “A History of French Passions” [3], the periphery of the empire is always weak, not so dynamic, so the capital becomes the horizon of provincials’ dreams.

Oksana Zabuzhko in her study “Shevchenko’s myth of Ukraine” [4] explains the uniqueness of Shevchenko by the fact that he rejected the imperial worldview, namely the self-aggrandizement of the empire by devaluing all kinds of manifestations of cultural otherness within its borders and chose the language of a conquered ethnic group for poetic self-expression, rather than the language of the imperial elite. And he did it with unprecedented dignity and categoricalness.

Myroslav Popovych [5] was inclined to consider his image through the prism of Shevchenko-poet versus Shevchenko-artist dilemma. Being a painter could provide Kobzar with effective socialization such as getting an education, establishing a network of personal acquaintances which eventually led to his release from serfdom, appointment to public service (employees of educational institutions were then equated with officials) guaranteed financial support. These status privileges and guarantees determined the official’s loyalty to the ideological machine and the imperial institutional system. Shevchenko’s career as an artist and art teacher presupposed just such a loyal and institutional self-realization. Clear academic rules and artistic traditions had to be strictly adhered to. Kobzar died in the year when serfdom was abolished in the Russian empire. The industrialization of the region began just after that, as well as the formation of entrepreneurial culture, mass consumption, including works of art. He lived under the old order, when the donors of painting were representatives of the political class — nobles. Therefore, neither artistic protests (which would later become impressionism, and avant-garde) nor the extravagance of the artist were still impossible here. “Shevchenko the artist” is about the prospect of a convenient, comfortable and subordinated life.

Another field for Shevchenko’s self-realization was poetry. Here he expressed himself informally, extra-institutionally, he spoke and wrote in Ukrainian.

This activity unlikely promised him a career, material well-being, or acceptance by the Russian-speaking circles of the imperial elite. The painting could provide him with a solid position in society. Poetry returned him to his ethnic roots, a cultural particularity that had been discriminated in favor of imperial universality. And despite all possible advantages of being an artist, he chose the poetic path, where he implemented his creative ideas into life quickly and effortlessly.

Painting required him to be collected, rationally motivated, and disciplined, which he lacked in this area of self-realization. So, while still in exile, he planned to make a series of etchings based on the parable of the prodigal son, illustrating the moments of the biblical wandering with scenes of actual barracks and bourgeois life of that time. Later, he cooled to the idea without implementing it. However, he found real inspiration in poetry and was able to fully convey his socio-philosophical ideas.

The confrontation between Shevchenko's artist and poet hypostases is similar to the struggle between Kobzar's artisan and prophetic identities. "The conflict, — according to Oksana Zabuzhko, — lay deeper — in the plane of self-identity, and rested on the artist's acute necessity of finding his authentic, uncluttered substantial being — his, so to speak, existence" [4, p. 96].

His self-existence was closely connected with the collective experience of Ukrainian being. Shevchenko's voice sounded in unison with the community's requests, the individual here is inseparable from the ethnic, personal experience embodied in archetypal universally understood images.

According to Hryhoriy Grabovych, the phenomenon of Shevchenko is not that he expressed the spirit of his era, which is characteristic of romantic poets who legitimized the modern national consciousness of European states and became fundamental, great figures of their cultures: George Gordon Byron — for Great Britain, Adam Mickiewicz — for Poland, Heinrich Heine — for Germany, Sandor Petefi — for Hungary, etc. Shevchenko conveyed not only the spirit of the era, but most importantly the spirit of the people, its main cultural archetypes. That is why the scale of Shevchenko's influence is a *longue duree* story. «Such Prophets as Mickiewicz and Shevchenko embody the collective self, personify national dreams and suffering, and it is as difficult to rethink them as it is to rethink the soul of the people, because the mechanism of projection turns into the organicity of culture. And yet — this is probably the most important thing — such a rethinking is necessary and becomes, as already mentioned, a measure of the vitality of culture» [6, p. 110].

Shevchenko became a cultural archetype, he set the coordinates of national self-awareness not only with his poetry, the themes that are raised in it but also with his life itself. Shevchenko-the-artist is about self-realization within the framework of imperial institutions, although he always depicted historical and Ukrainian ethnic themes. Shevchenko-the-poet is about the civic space of his self-realization, about authenticity and being beyond institutional control, as well as about "the world tried to catch me, but it failed".

Any archetype broadcasts entity meanings, the dimension of which is existence, not history. Any contextualization of the archetype could only be temporary. The archetype slips away and continuously develops in the history of culture, building up its interpretive shell.

In moments of social upheaval, interest in national history, culture, and the origin of collective identity usually increases. In Ukrainian culture, the call «back to the roots» sometimes turns into «as Shevchenko said about it».

The semantic layers of Shevchenko's image in the context of Ukrainian culture consist, firstly, of the significance of his creative heritage — poetry and painting, and secondly, of the strategies of mythologizing his biography. Shevchenko is known even by those Ukrainians who have not delved into his creative work.

Currently, there are 1,384 monuments to Shevchenko: 1,256 of them are in Ukraine (on the territory of schools, metro stations, parks, city centers, libraries, theaters), the remaining 128 locates abroad in 35 countries. This is the largest number of monuments in honor of a cultural figure in the world.

The first official monument to Kobzar was opened in 1918 in Romny, Poltava region. Earlier, a private memorial was erected in Kazakhstan in 1881 by Iraklii Noskov, the commandant of the Novopetrov fortress, where Kobzar served his exile. In 1900, a couple of Ukrainian industrialists and patrons, Khrystyna and Oleksiy Alchevski, set up a bust of the poet on the territory of their own estate.

In this way, Ukrainian emigrants marked the territory of their residence and created locations of their collective memory. Foreign monuments to Taras Shevchenko are very diverse and sometimes synthesize Ukrainian cultural narratives with the sculptural traditions of the host country. For instance, in Beijing the bust is located on a bright red base, reminiscent of a platform for political speeches, which indicates the social and political weight of the person whom the monument is dedicated to. In Lazio, Italy, a sculpture of Shevchenko is made of white marble, and the poet is depicted in the toga of an ancient Roman senator. In Canberra, Australia, a metaphorical monument called “Shevchenko's Thoughts” was erected in the form of a Ukrainian lute — a kobza with a bas-relief of Cossack riders. In Cleveland, Ohio, Oleksandr Arkhipenko in 1940 created a bust of Kobzar, where he leans his head with his hand and thoughtfully observes reality. Monuments to Taras Shevchenko around the world are diverse, multi-narrative, conveying the experiences and dreams of Ukrainians from different countries and times.

In Ukraine, numerous monuments to Kobzar appeared in Soviet times, thanks to the ideological goals and propaganda policy. His motivational words were pressed into the context of the Bolshevik revolution, because of which the image of Taras Shevchenko lost its multifaceted and anti-Russian context. Their meaning was simplified to the anti-royal, anti-elitist exclamations.

After Ukraine became an independent state, the academic discourse was enriched by the historical and literary works of Ukrainian scholars abroad, in which Shevchenko was interpreted as a national mythmaker, an exponent of cultural archetypes, and his creative work was analyzed from an existential-philosophical, psycho-biographical, and linguistic-cultural point of view. His image required and underwent reinterpretation moving away from the ideology of the revolutionary sufferer.

The social challenges Ukraine is going through create new requests for modernization and reinterpretation of Shevchenko's image, which is a projection of the request for reinterpretation of the national identity. Ukrainian

researcher N. Kovtonyuk in her article “The Image of T. H. Shevchenko in the Discourse of the Revolution of Dignity: Anticolonial and Postcolonial Aspects” [7] distinguishes three narrative strategies of contextualizing Kobzar’s image — colonial, anti-colonial, post-colonial. The first strategy aimed to position him as a fighter for populist and then egalitarian-socialist ideals, but within the limited canon “of an ordinary peasant”. The second one was to show the poet as a fighter against imperial colonial intentions. The third strategy was to express proper Ukrainian cultural archetypes in his poetry outside any context of coercion and Shevchenko’s features as a person.

An example of the implementation of the post-colonial strategy is the adoption of actual historical contextualization of the image of Shevchenko by means of modern art — the depiction of him as a participant in social and political events with the use of postmodern irony techniques.

In 2014, a series of paintings by the Ukrainian conceptual artist Yuriy Shapoval appeared under the name “Hryhorovych”. The first work was “Hryhorovych against”, where Taras Shevchenko heads towards the square protest fires with a tire over his shoulder. After the exhibition of this picture on the social network, the artist gained instant popularity. This very image was on a charity postage stamp issued by the Association of Ukrainians of New Zealand. The series was supplemented by other critical and satirical works, for instance “Mobilization of Hryhorovych”, where the poet is depicted in a military uniform against the background of a blue-yellow flag and a plaque marking the settlement with the inscription “Chongar”; “Choosing a life path”, where the young Taras, choosing social masks, takes his own — the mustachioed elderly Kobzar; “Sachem of the Ukrainian people” — Shevchenko in an Indian feather crown, etc. Individual works of the “Hryhorovych” series are widely reproduced and easily recognizable in the modern visual space.

In November 2021, the Art Barbakan project was launched in the Gallery of Protest Art, dedicated to the events of the Revolution of Dignity and the subsequent struggle for the territorial integrity of Ukraine in the ATO zone. A series of paintings by Anatoly Yermolenko “Shevchenkiada” was presented there. Kobzar’s image was modernized and contextualized by means of pop-art.

The third stage of the reactualization of Taras Shevchenko’s cultural heritage is his image, which reflects modern Ukrainian military resistance to russian aggression.

The stylistic characteristic of this stage is the reduction of the role of kitsch techniques and the formation of alternative-historical projects, that is, the creation of a fantasy-alternative reality that answers the question “what if”, for example, what if Kobzar were our contemporary. During the fighting for the liberation of Kyiv region in 2022, another globally recognizable image of Kobzar appeared. In Borodyanka, in the middle of a destroyed quarter of a once flourishing suburb of the capital, a monument to the poet was shot so that it has a bullet hole in its bronze forehead. This image combines several metaphors: suffering, resilience and the will to fight back. Therefore, the military context gradually becomes dominant — Taras is dressed in the uniform of the armed forces and holds a Javelin portable anti-tank weapon on his shoulder, etc. It is significant that most often these images can be found on city walls, in public places, and not in private galleries visited by representatives of artistic subcultures.

So, the last stage of Taras Shevchenko's image reception in modern culture is characterized by the involvement of a wide audience, the formation of an alternative historical context, and the use of easily accessible "screens" such as city walls, which contributes to greater recognizability of the images.

Graffiti is a modern means of visual communication, as is social networks. Any wall, especially if it is in a crowded place and attracts a lot of attention, is the same screen where a person can leave messages to the community. Slovenian street art researcher Mitja Velikonja draws attention to the liveliness of socio-political communication through graffiti. He admits that its dynamics are not inferior to network communications.

Graffiti appeals to a wide and diverse audience, it tells about socially significant and painful issues. It makes a visual intervention, provoking protest where speaking is prohibited or impossible. Therefore, at first glance, street graphic communication is a brutal intervention in an ordered living space, i.e. vandalism. Garby Vanderveer points to the ambiguous status of unauthorized street art «...graffiti is an 'art crime' because it is criminal and artistic at the same time, which makes it also difficult to distinguish 'artists' from 'criminals'. Even graffiti writers recognize that graffiti, while for them in the first place art, in some contexts is damaging or inappropriate» [8, p. 110].

In the absence of sufficient space, graffiti relies on the language of figurative expression rather than text. Apt graffiti can accumulate large, subversive content in terms of significance and credibility in a small symbolic volume. Mitya Velikonya cites several genre artistic metaphors for graffiti: for people with a classical education, it is a "street haiku", for book lovers — "street literature", for tactile people — it is an "urban tattoo", for historians — "urboglyphs", for the digital generation — a "street tweet". ... Unlike other visual artists, graffiti writers have neither time, opportunity, nor desire for lengthy explanations. Their motto could be something like this: express as much as possible in the shortest form as quickly as possible. Literally, "drop-and-run" [2, p. 56].

Graffiti creators do not call themselves artists, instead they use the term "writers", indicating independence and non-academic nature of their activity, its social and communicative orientation.

Graffiti is a type of street art, but they are different from murals in terms of their meaning. Murals belong to legalized art, often initiated by the government or other social institutions. Their narratives usually have official justification, financing, and often a competitive selection of the artist-performer. Graffiti, on the other hand, is a spontaneous act, anonymous, unsanctioned, officially unfounded or even prohibited, and therefore rebellious and ambiguous (hence the dilemma of "vandalism or art").

To understand the meaning of graffiti, several structural components must be considered: the context, the personality of the author, the location of the image, and the hypothetical audience of readers. The context appeals to a set of social ties and current issues that concern the community, such as political elections, economic situation, discussion of geopolitical strategy, rights of social minorities, gender equality, etc. Graffiti writers are usually included in defending some views or acting as a critic or mediator, they have an artistic education or are social activists. The place for putting an unauthorized image (or an authorized one) is a public space the memorial value or functional pur-

pose of which does not involve visual interventions. Therefore, the appearance of inscriptions and images on such “status screens”, regardless of their aesthetic characteristics, is insolence and protest.

Murals as a type of street art are mainly an ideological screen. They express the assertions of the pro-government discourse, therefore they receive priority according to all structural criteria — context, authorship, place and audience.

Considering the principle of content narratives, Mitja Velikonja distinguishes two genres of street art — poetic and political. The poetic strategy uses methods of embellishment and aestheticization of surfaces, it soothes, pacifies, laughs, quotes, and creates an impression of well-being, mainly where its acute lack is obvious and undisguised. Poetic graffiti live a long time, receive protection and restoration, and people get used to them. Dominant political forces resort to poetic graffiti, because this type of street art is not irritating, but rather — conciliatory, recognizable, and conveying the expected contents and images.

Instead, political street art is bold, mostly literal, sharply sarcastic, interpretive, simple in execution technique, anonymous, dialogical-provocative, and rebellious. It is destroyed or transformed with the help of new posts and corrections. It is continuously destroyed or transformed with the help of new posts and corrections. It is eye-catching, provoking, and suggestive.

So, returning to the street art created during the decade of Ukrainian resistance to Russian aggression, where the image of Shevchenko appeared, and he was depicted more often than other Ukrainian historical figures, it is worth finding out which graffiti strategy prevails — poetic or political.

Since 2014, when the 200th anniversary of Kobzar’s birthday was aimed to be grandiosely celebrated, poetic (pro-government) visual ideology prevailed, and the official initiative to create a logo for Kobzar’s 200th anniversary is a testimony, as it’s demonstrated by Larysa Osadchuk [9]. At first, these were recognizable textbook images of Shevchenko, for example, in the traditional peasant hat and coat. The original portrait was made in 1871 after Kobzar’s death by Ivan Kramskyi, where an elegant suit, silk tie, and a fragment of a snow-white shirt can be seen from under a peasant overcoat. The huge mural that copied this image was made in Kharkiv, on the wall of a 16-story building, and its area is 570 square meters [10]. It is included in the National Register of Records of Ukraine. Such signs as the recognizability of the used image, gigantism, accompanying the portrayal with national symbols such as the coat of arms, contextual transcription through the inscription “Shevchenko Taras Hryhorovych. 200 years”, indicate the clear ideological framework of visual communication.

A portrait of Shevchenko made by Fotii Krasytyskyi, Kobzar’s great-nephew, a grandson of his older sister, Kateryna, who took care of little Taras and was mentioned by him in his autobiographical poetic lines, also became widely used in street art. This portrait depicts Shevchenko as an elderly man in an intelligent suit and tie, who meets a viewer with a direct piercing gaze. It was the exact image that became popularly beloved, its photocopies were kept in almost every Ukrainian house until the middle of the 20th century.

This portrait is depicted on the Kyiv mural of 2014 “In my house — my truth and strength and will”. The image appeared on murals in other

Ukrainian cities over the following years, but as the invasion unfolded, the initiative to visualize Kobzar in street and media art increasingly shifted to independent artists and community activists who painted and wrote on their own. Therefore, the murals began to be increasingly modernized with relevant contexts. For example, the 2019 mural in Kremenchuk called “Keep fighting — you are sure to win” used the motifs of the same portrait of Shevchenko by Fotii Krasyt'skyi, but its background included outlines of the Maidan strikers with tires and incendiary mixture bottles in their hands [11].

Gradually, the trend of modernization and topical contextualization of Shevchenko's image has been increasing, which shakes the bronzed narrative of his official perception and resistance among some members of the public. Thus, on February 10, 2018, the exhibition “Quantum Leap of Shevchenko. Subway” of the illustrator Oleksandr Grikhov opened at the Taras Shevchenko underground station in Kyiv [12], which was supposed to last for a month. However, it was closed earlier, because 8 days after the start of the exhibition, some works were damaged, and a criminal case was opened for vandalism. The ambiguous reaction of the public to the presented works was caused by the use of pop art and mass culture techniques to portray Kobzar, for instance, he was depicted with a laser eye, like the Terminator, with gray hair, like Albert Einstein, with round glasses and a lightning bolt on his forehead, like Harry Potter, in a Che Guevara beret, then in a Batman costume with a lush mustache over a mask, etc. The application of ironic contextualization undermined the framework of ideological clichés that had enveloped the image of Shevchenko for decades, and therefore, instead of poeticization, the visual strategy of the exhibition was politicized, which led to public resonance and damage to the works.

However, voices on the revision and modernization of Shevchenko's image continued to be heard. For example, the Lviv graffiti of 2021, entitled “Take that coat off me already” [13], depicts four figures of Shevchenko crossing the road on a “zebra” (a visual reference to a photograph of the Beatles taken by Iain Macmillan in 1969), where the first silhouette of Kobzar is still dressed in a coat and a fur hat, then he evolves into a jacket and a cap, and the last figure is dressed in modern hoodies and jeans.

The technique of changing the poet's traditional clothes into modern outfits was also used by government institutions, in 2015, on the initiative of the Ministry of Culture of Ukraine, the poster “Shevchenko mobilizes” [14] was created, where the poet is depicted in the military uniform of the ATO fighter.

After the full-scale invasion began in 2022, the number of experimental military images of Kobzar increased significantly. They even became the new canon, through which the news was reflected on the city walls. A mural “Shevchenko with Javelin” appeared in Ivano-Frankivsk [15], which thematically resonates with another portrayal “Holy Javelina” in Kyiv, that demonstrated the importance of this type of anti-tank missile system at the beginning of the defense operation in Ukraine.

In May 2023, a long, multi-plot mural “Cossack dynasty will not disappear” appeared in Dnipro [16], which visualized the heroic discourse of Ukrainian history – from Kievan Rus and the Cossacks to modern defenders and “Konotop witches”. One of the fragments also depicts an equipped Kobzar. Significantly, his portrait is placed next to images of modern defenders of Ukraine.

The tendencies for modernization and contextual actualization of the image of Taras Shevchenko in Ukrainian culture attest to his transformation into an archetype of national culture. Any cultural archetype is rich in contexts and transcends the linear history of a community. It has sacred, visionary, even prophetic features. The image of Taras Shevchenko during the period of Ukrainian resistance and repulsion of external aggression in 2014-2024 was enriched with new contexts and became a visual demonstration of Ukrainian historical stability and the connection of generations.

Conclusion

French scientist Fernand Braudel [17] divided all historical phenomena into short-term, medium-term and long-term according to their influence over time. The political agenda is an example of short-term temporality, it is relevant from months to several years. The medium-term cycle is inherent in economic processes and is calculated in decades. Social processes and transformations are an example of long-term history stretching back centuries. However, the American social philosopher Francis Fukuyama in the work "Primacy of culture" [18] argued that the dynamics of cultural processes (customs, traditions, mentality, national archetypes) is the longest and can span millennia, becoming a metahistorical factor and the basis of the stability of civilization regions. Archetypes are facts of culture, not history, and therefore they overcome the particularity of historical circumstances and move into the dimension of "civilizational history".

Cultural archetypes and images are re-actualized in times of change and historical challenges, becoming a background for the formation and manifestation of current value priorities and visions of the future.

The image of Taras Shevchenko is archetypal for Ukrainian culture, he conveys the original principles of the Ukrainian community, such as stability, devotion, sacrifice, focus on the future, etc. Therefore, it is not surprising that during the Ukrainian resistance of 2014-2024, his image was re-actualized in the cultural discourse of Ukraine and acquired modern visual connotations. Artworks dedicated both to the reflection of Shevchenko's vision of Ukraine and to established Ukrainian formats of perception of Shevchenko's personality were created by both professional artists and amateurs, exhibited in galleries, on the screens of digital gadgets, and on buildings of Ukrainian cities or on the walls of public spaces. Once again it proves the national recognition and timeless significance of Shevchenko for Ukrainian culture.

Objects of Ukrainian street art dedicated to Taras Shevchenko were in the focus of the proposed research. According to Mitja Velikonja's classification methodology for analyzing street artworks, political and poetic types of art are distinguished. The political one is rebellious and protesting, created by social minorities dissatisfied with certain aspects of social reality. The poetic type of graffiti aestheticized reality conveyed approval of the existing order of things or is generally apolitical.

Stylistically and in terms of performance, these types of street art are radically opposite. Given the obstacles Ukraine has to contend with, these two artistic strategies are not antagonistic. But if in the post-Maidan years, the

contextual modernization of Shevchenko's image was criticized and perceived as a very bold artistic experiment, then over time the authorities picked up and joined this trend. After the full-scale attack on Ukraine, the struggle narrative of Shevchenko's poetry and biography came to the fore, combining both official and civil visual-semantic discourses of Ukrainian culture during the period of military protection.

References

- [1] Shevchenko Taras. 1977. The Caucasus. Selected poetry. Kyiv : Dnipro.
- [2] Vekikonja Mitja. 2023. Zobrazhennia nezghody: politychni hrafiti ta vulychne mystetstvo postsotsialistichnoho perekhodu. Odesa : Gelvetyka.
- [3] Zeldin Theodore. 1980. A History of French Passions. Volume one. Ambition and Love. Oxford : Oxford University Press.
- [4] Zabuzhko Oksana. 2006. Shevchenkiv mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu. Kyiv : Fact.
- [5] Popovych Myroslav. 1998. Narysy z istorii kultury Ukrainy. Kyiv : Art-Ek.
- [6] Hrabovych Hryhorii. 2000. Shevchenko, yakoho ne znaemo. Z problematyky symbolichnoi avtobiohrafii ta suchasnoi retseptsii poeta. Kyiv : Krytyka.
- [7] Kovtoniuk N. P. 2020. Obraz T. H. Shevchenka v dyskusii Revoliutsii Hidnosti: antykolonialnyi ta postkolonialnyi aspekty. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 226. P.19–22.
- [8] Vanderveen Gabry. 2016. Criminal but Beautiful: A Study on Graffiti and the Role of Value Judgments and Context in Perceiving Disorder. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 22. P.107–125.
- [9] Osadchuk Larysa. 2013. Vyznachenno lohotyp do 200-richchia Shevchenka. *Den*. <https://day.kyiv.ua/article/kultura/vyznachenno-lohotyp-do-200-richch-ya-shevchenka> (Accessed: 14.07.2024).
- [10] Shulha Olha. 2014. U Kharkovi namaliuvaly naibilshyi portret Shevchenka. *Dzerkalo Tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-harkovi-namalyuvali-na-ybilshiy-portret-shevchenka-153763_.html (Accessed: 14.07.2024).
- [11] Chornohor Ilona. 2014. V Kremenchutsi namaliuvaly hrafiti z portretom Kobzaria. *Poltavshchyna*. <https://poltava.to/news/26985/> (Accessed: 14.07.2024).
- [12] Pohuliaievskiy Marko. 2019. U Shevchenkivski dni «Kvantovyi strybok Shevchenka» z'iavytsia na Hromadskomu. *Hromadske*. <https://hromadsk.e.ua/posts/u-shevchenkivski-dni-quantovij-strybok-shevchenka-zyavivsysa-na-gromadskomu> (Accessed: 14.07.2024).
- [13] Lokalna istoriia. 2021. Znimit z mene kozhukh: u Lvovi stvoryly mural, de Shevchenka zobrazyly u styli The Bittles. <https://localhistory.org.ua/news/u-lvovi-stvorili-mural-de-shevchenka-zobrazili-u-stili-the-beattles/> (Accessed: 14.07.2024).
- [14] Espresso. 2015. «Shevchenko mobilizuie»: u Den narodzhennia Kobzaria vidomi ukraintsi chytatymut yoho tvory v priamomu efiri. https://espreso.tv/news/2015/03/03/quotshvchenko_mobilizuyequot_u_den_narodzhennya_kobzarya_vidomi_ukrayinci_chytatymut_yoho_tvory_v_pryamo_mu_efiri (Accessed: 14.07.2024).

- [15] Informator Ivano-Frankivska. 2022. Budynok na vulytsi Konovaltsia teper z Shevchenkom. <https://if.informator.ua/2022/11/16/budynok-na-vulyczy-konovalczya-teper-z-shevchenkom/> (Accessed: 14.07.2024).
- [16] Dniproinfo. 2023. Shevchenko u broniku: u Dnipri z'iavyvsia novyi patriotychnyi mural. <https://dnopr.info/uk/news/shevchenko-u-broniku-u-dnipri-z-yavyvsya-novyj-patriotychnyj-mural/> (Accessed: 14.07.2024).
- [17] Braudel Fernand and Wallerstein Immanuel. 2009. History and the Social Sciences: The Longue Durée. *Commemorating the Longue Duree*. 32, 2. P. 171–203.
- [18] Fukuyama F. 1995. The Primacy of Culture. *Journal of Democracy*. 6. P. 7.

ЗМІСТ

МАТЕМАТИКА ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ	3
<i>S. Albeverio, M. Lupain, R. Nikiforov, G. Torbin.</i> On preservation of singularity, absolute continuity and discreteness under transformation of probability spaces	5
<i>Я. Гончаренко, Н. Дивляш, О. Коляденко, О. Козленко.</i> Статистичні методи оцінки валідності та надійності масових незалежних тестувань на прикладі аналізу результатів ЄВІ-2024	16
<i>В. Василенко, В. Міський, Г. Торбін.</i> Умови фрактальної довірчості для сім'ї циліндрів, породжених Q -зображенням	38
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	51
<i>Н. Чепелева, М. Смульсон, С. Рудницька, Л. Ширяєва.</i> Психологічні засади розвитку особистості учнів в умовах війни	53
<i>Ю. Примак, М. Дроздова.</i> Роль стилів гумору в екзистенційній сповненості молоді в умовах війни	73
<i>О. Семенов, Н. Грона, Т. Хомич, А. Розуменко, А. Юрченко, О. Семенихіна.</i> Розвиток емоційного інтелекту в системі «Викладач–Студент–Мовна підготовка» на засадах комунікативного підходу	90
СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	111
<i>V. Yevtukh.</i> Cultural heritage under the threat: new challenges and new opportunities for intercultural communications (the case of Borodyanka and Ivankiv in Ukraine)	113
<i>M. Yaroslavskyi.</i> Ethnic business: methodological aspects of understanding the phenomenon in foreign and domestic scientific traditions	126
ГУМАНІТАРНО-МИСТЕЦЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ	139
<i>Б. Бабін, Р. Дранушко, К. Захаренко, О. Дегтярьова.</i> Міжнародні стандарти та поточні виклики щодо прав молоді за умов переміщення та окупації	141
<i>О. Притула.</i> Становлення та функціонування громадських організацій з військово-патріотичного виховання	159
<i>L. Osadcha.</i> Transformation of the image of Taras Shevchenko during the period of defense of Ukraine 2014–2024: on the example of street art works	171

CONTENTS

MATHEMATICS AND ITS APPLICATIONS	3
<i>S. Albeverio, M. Lupain, R. Nikiforov, G. Torbin.</i> On preservation of singularity, absolute continuity and discreteness under transformation of probability spaces	5
<i>Ya. Honcharenko, N. Dyvliash, O. Koliadenko, O. Kozlenko.</i> Statistical methods for assessing the validity and reliability of mass independent testing on the example of the analysis of the UEE-2024 results (Ukrainian)	16
<i>V. Vasylenko, V. Miskyi, G. Torbin.</i> On conditions of fractal faithfulness for the family of cylinders generated by a $\tilde{Q}$ -representation (Ukrainian)	38
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY	51
<i>N. Chepeleva, M. Smulson, S. Rudnytska, L. Shyriaieva.</i> Psychological foundations of students' personality development in wartime conditions (Ukrainian)	53
<i>Yu. Prymak, M. Drozdova.</i> The role of humor styles in the existential fulfillment of youth in wartime conditions (Ukrainian)	73
<i>O. Semenog, N. Hrona, T. Khomych, A. Rozumenko, A. Yurchenko, O. Semenikhina.</i> Development of emotional intelligence in the system "Teacher–Student–Language Training" based on a communicative approach (Ukrainian)	90
SOCIOLOGICAL STUDIES	111
<i>V. Yevtukh.</i> Cultural heritage under the threat: new challenges and new opportunities for intercultural communications (the case of Borodyanka and Ivankiv in Ukraine)	113
<i>M. Yaroslavskyi.</i> Ethnic business: methodological aspects of understanding the phenomenon in foreign and domestic scientific traditions	126
HUMANITARIAN AND ARTISTIC PROBLEMS OF CONTEMPORARY TIME	139
<i>B. Babin, R. Drapushko, K. Zakharenko, O. Dehtiarova.</i> International standards and current challenges for youth's rights under conditions of displacement and occupation (Ukrainian)	141
<i>O. Prytula.</i> Formation and functioning of public organizations for military and patriotic education (Ukrainian)	159
<i>L. Osadcha.</i> Transformation of the image of Taras Shevchenko during the period of defense of Ukraine 2014–2024: on the example of street art works	171

ТЕМАТИКА ТА МЕТА ЖУРНАЛУ

«Міждисциплінарні дослідження складних систем» — це рецензований журнал із вільним доступом, що публікує дослідницькі статті, огляди, повідомлення, дискусійні листи, історичні та філософські студії в усіх областях теорії складних систем для впровадження взаємодії між науковцями з різних галузей математики, фізики, біології, хімії, інформатики, соціології, економіки та ін. Ми бажаємо запропонувати істотне джерело актуальної інформації про світ складних систем. Журнал має стати частиною наукового форуму, відкритого та цікавого як для експертів з різних областей, так і для широкої аудиторії читачів: від студентів до досвідчених дослідників. Журнал надає можливість для науковців з різних галузей презентувати нові ідеї, гіпотези, піонерські дослідження. Особливо запрошуються до публікації автори наукових статей та (але не тільки) наукових оглядів, проте статті з історії та філософії науки, інформації про наукові події, дискусійні повідомлення також вітаються.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал друкує оригінальні статті, огляди, повідомлення українською, російською, англійською та німецькою мовами. Статті українською та російською мовами мають містити переклад англійською назви статті, анотації та прізвищ авторів.

Статті приймаються виключно в електронному вигляді, файли мають бути підготовлені в L^AT_EX чи в текстовому процесорі (Microsoft Word, Open Office Writer і т. д.). Інші формати файлів мають бути попередньо узгоджені з редакцією. Ілюстрації мають бути високої якості, графіки та діаграми, що підготовлені в інших програмах, мають подаватися окремо, у висхідному форматі. Журнал друкується чорно-білим, проте у електронній версії матеріали будуть відображені у кольорі.

Статті, запитання, поради мають подаватися до редакції через електронну пошту на сайті журналу <http://iscs-journal.npu.edu.ua>

AIMS AND SCOPE

“Interdisciplinary Studies of Complex Systems” is a peer-reviewed open-access journal, which publishes research articles, reviews, letters, discussions, historical and philosophical studies in all areas of the complex systems theory in order to provide the interaction between scientists working in different areas of Mathematics, Physics, Biology, Chemistry, Computer Science, Sociology, Economics etc. We would like to promote the significant source of up-to-date information on complex systems worldwide. The journal shall be a part of the scientific forum, open and interesting for experts from several areas and for a broad audience from students to senior researchers. The journal shall give a possibility for scientists from different disciplines to present new ideas, conjectures and pioneering developments. The research papers and (but not only) reviews are especially encouraged. At the same time, papers in the history and philosophy of science, information about scientific events, discussion papers will welcome.

TO AUTHORS

The journal publishes original articles, reviews, information on English, Ukrainian, Russian, and German. Russian and Ukrainian articles should contain English translations of a title, an abstract and authors' names.

The submitted articles should be in an electronic form only. Files should be prepared in L^AT_EX or in a text-processor program like Microsoft Word, Open Office Writer etc.). Other formats of files might be accepted by the previous agreements with editors only. Pictures should have the high quality, graphs and diagrams which are prepared in external programs must be submitted separately in the original format. The journal is published ‘black-and-white’ however the electronic version will represent the full color of all materials.

Articles, questions, and advice should be submitted to the editorial office through the registration at the web-site <http://icsc-journal.npu.edu.ua>

Наукове видання

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНИХ СИСТЕМ

Номер 25

<http://iscs-journal.npu.edu.ua>

Головний редактор — **В. П. Андрущенко**

Виконавчий редактор — **Г. М. Торбін**

Секретар — Л. В. Савенкова

Редагування, коректура — Л. Л. Макаренко

Підготовка оригінал-макету — О. Л. Шаповалова

Підписано до друку 30 грудня 2024 р. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний. Гарнітура ComputerModern. Друк офсетний. Умовн. друк. аркушів 16,45. Облік. видав. арк. 15,2.

ВИДАВНИЦТВО

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Свідоцтво про реєстрацію Серія ДК № 7896 від 25.07.2023

(044) тел. 239–30–85